

1994 068 086 01



UOVS - SASOL-BIBLIOTHEEK



199406808601220000019

HIERDIE EKSEMPLAAR MAG ONDER  
GEEN OMSTANDIGHEDE UIT DIE  
BIBLIOTHEEK VERWYDER WORD NIE

DIE VESTIGING EN ONTWIKKELING  
VAN DIE  
VAALHARTSBESPROEINGSKEMA  
1938 - 1990

deur

ABRAHAM MATTHYS VAN AARDE DE JAGER

Proefskrif  
voorgelê om te voldoen aan die  
vereistes vir die graad

PHILOSOPHIAE DOCTOR

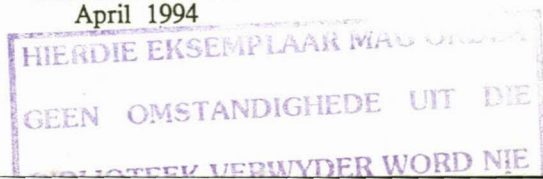
in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte  
(Departement Geskiedenis)

aan die

Universiteit van die Oranje-Vrystaat  
BLOEMFONTEIN

PROMOTOR: Prof. A H MARAIS  
MEDE-PROMOTOR: Prof. S L BARNARD

BLOEMFONTEIN  
April 1994





Universiteit van die  
Oranje-Vrystaat  
BLISSIEF  
= 8 DEC 1994  
UNIVERSITEIT VAN DIE ORANJE-VRYSTAAT  
LIBRARY

T 333.9130968711 JAG

# INHOUDSOPGAWE

VOORWOORD .....	vi
-----------------	----

## HOOFSTUK 1

### INLEIDING

Die Hartsriviervallei.....	1
Vroeë inwoners van die vallei .....	3
Eerste poging om te besproei .....	3
Die ontdekking van diamante en die anneksasie van Griekwaland-Wes .....	4
Die ontdekking van 'n topografiese eienaardigheid.....	7
Die J H Ford-plan.....	8
Die J G Gamble-plan .....	10
Cecil John Rhodes en die Hartsrivierbesproeiingskema .....	14
Die H C Litchfield-plan.....	19
Die Ideaal leef voort in 1902 - 1919.....	25
'n Ideaal verwesenlik .....	28
Die Rand Waterraad.....	33
Die Tweedelesingsdebat in die Volksraad 14-15 Mei 1934.....	37

## HOOFSTUK 2

### DIE SKEMA TREE IN WERKING

Voorsiening van Arbeid .....	40
Kampe vir arbeiders .....	41
Die kanaalstelsel.....	42

Die uitleg van die Vaalhartsbesproeiingskema .....	46
Proefhuurders .....	51
Voorwaardes van toekenning .....	54
Verskeidenheid van mense .....	59
Arbeid op die persele .....	60
Vervoer .....	62
Mediese versorging .....	63
Bemaking van produkte .....	64
Finansiering .....	65
Stigting van boereverenigings .....	66

### HOOFSTUK 3

#### DIE ONTWIKKELING VAN DIE LANDBOU

Grondgeaardheid .....	70
Gewasse .....	71
Die Landbounavorsingsstasie .....	72
Die Voorligtingsdiens .....	75
Studiegroepe .....	78
Die Sentrale Voorligtings- en Beplanningskomitee .....	80
Die Georganiseerde Landbou .....	84
Die Vaalharts Boere-Unie .....	86
Die Vaalharts Landbou Koöperasie .....	90
Die koop en verkoop van Persele .....	97
Verhuring .....	99
Meganisasie .....	100
Oesstatistiek .....	102
Teenslae .....	103
Waterbeperking .....	105
Wingerdverbouing .....	108

Sitrusverbouing .....	113
Ander gewasse:	
Tabak .....	115
Pekanneute .....	116
Die Langeberg Koöperasie en die kweek van inmaakprodukte .....	116
Suiwelboerdery .....	118
Samevatting .....	122

## HOOFSTUK 4

### DIE SOSIALE, KULTURELE EN OPVOEDKUNDIGE ONTWIKKELING

Die saamgroei van 'n gemeenskap .....	126
Die verenigingslewe .....	127
Die kerk - Die gemeenskaplike plek van aanbidding:	
Die N.G.Kerk .....	129
Die Gereformeerde Kerk .....	132
Die Nederduitse Hervormde Kerk van Afrika .....	133
Die Apostoliese Geloofsending .....	133
Die betekenis en invloed van gemeentestigting .....	134
Die skool .....	136
Dalende getalle .....	142
Die Vaalharts Studiefonds .....	144
Die Vaalharts Studieleningsfonds .....	146
Ander fondse .....	147
Die Skoolbusdiens .....	148
Dorpsstigting .....	148
Jan Kempdorp .....	149
Hartswater .....	154

Betekenis en invloed van dorpe .....	157
Samevatting .....	162

## HOOFSTUK 5

### SLOTSOM

Polities - Staatskundig .....	165
Ministeriële oordeel oor Vaalhartsskema.....	165
Die betekenis van die Vaalrivier as 'n standhoudende stroom .....	167
Werkverskaffing.....	171
Die voorbereidende stadium en die aandeel van die Staat.....	172
Die vestigingsfase.....	175
Benutting van Grond en Water .....	179
Vaalharts en Anderskleuriges.....	183
Kleurlinge .....	183
Swartes .....	184
Sosio-demografie.....	188
Die Vaalhartsbesproeiingskema, die Departement van Waterwese en 'n Nasionale beleid .....	190
 BRONNELYS .....	 193

### BYLAES

1 Plase verkoop aan Setlaars na Galeshiwe-opstand 1896.....	209
2 Ooreenkoms tussen Regering en Rand Waterraad.....	210
3 Eerste proefhuurders uitgeplaas 1938.....	214
4 Aantal proefhuurders uitgeplaas in die jare 1938 tot 1953.....	215
5 Distrikte van Herkoms van Nedersetters .....	216

6	Lidmate van N.G. gemeentes en ander kerklike denominasies .	217
7	Indiensname van plaaslike en owerheidsinstellings.....	218
8	Skole vir swart leerlinge.....	219
9	Oesstatistiek.....	220

## KAARTE EN SKEMATIESE VOORSTELLINGS

1	Vaalhartsstaatswaterskema Oriëntering	
2	Griekwaland-Wes na Anneksasie .....	6
3	Die J G Gamble-plan.....	13
4	Die H C Litchfield-plan .....	24
5	Christiana - Hartsrivier .....	27
6	Uitleg van kanaalstelsel.....	44
7	Skematiese Voorstelling van Vaalhartsbesproeiingskema.....	47
8	Skematiese Voorstelling van Noordkanaalgebied.....	49
9	Skematiese Voorstelling van Weskanaalgebied .....	50



## VOORWOORD

My aanstelling as hoof van die Warrentonse Hoërskool in April 1952 het 'n besonder vrugbare verbintenis met die Vaalhartsbesproeiingskema ingelui. Dit was die vestigingsjare van proefhuurders in die Weskanaalgebied. Die persele langs die Noordkanaal was toe tot 'n hoë mate reeds volkome beset. Talle seuns en dogters van die Skema het met die loop van jare hulle studies aan die Warrentonse Hoërskool voortgesit en voltooi.

Na my aftrede as skoolhoof in Desember 1973 is verdere kontak met die gebied en sy mense behou en uitgebou met my verkiesing tot lid van die Volksraad vir Kimberley-Noord met die besproeiingskema as 'n belangrike deel van die kiesafdeling.

Sedert my eerste kennismaking met die uitgestrekte oase in die halfwoestyengebied was daar 'n dringende begeerte om uit te vind hoe dit alles ontstaan het en wat ten grondslag gelê het van die ontwikkeling op alle terreine wat deur die jare plaasgevind het.

Die ontdekking in 1873 van die topografiese eienaardigheid dat die bedding van die Vaalrivier in die omgewing van Veertien Strome aansienlik hoër geleë is as die Hartsriviervallei, was van die uiterste belang vir die toekomstige ontwikkeling van die gebied. Dit het beteken dat dit moontlik sou wees om die vallei met water uit die Vaalrivier te besproei, sonder enige pompinstallasies.

Nadat hierdie ontdekking gemaak was, is dit logies om te vra watter pogings aangewend sou word om die moontlikheid van besproeiing te realiseer, en waarom die pogings misluk het. Hierby aansluitend volg die vraag watter omstandighede meegebring het dat wetlike magtiging vir die

bou van die Skema uiteindelik verleen was toe Wet No. 38 van 1934 op *die Vaalrivier-Uitbreidingskema* op 15 Mei 1934 deur die Parlement met slegs drie teenstemme goedgekeur was.

Die studie beoog 'n soeke na antwoorde op die voorafgaande sowel as 'n legio ander aanverwante vrae soos byvoorbeeld onder watter voorwaardes die persele oorspronklik toegeken is; watter faktore het bygedra tot die fenomenale groei van die landbouproduksie; watter faktore het bygedra tot die saamgroei van honderde enkelinge, aanvanklike vreemdelinge vir mekaar, tot 'n hegte gemeenskap met gemeenskaplike strewes en ideale en wat is die waarde en betekenis van die Vaalhartsbesproeiingskema vir die omliggende gebied en vir Suid-Afrika in geheel.

Om te kan oordeel oor die belangrikheid van die Skema is dit nodig om slegs op die volgende te let: Huidiglik bied die Skema 'n heenkome aan ongeveer vyfhonderd en vyftig aktiewe boere. Hierdie boere het gedurende die 1990/1991-seisoen koring, mielies, grondbone, lusern, katoen, wintergraan, erte en sonneblomsaad ter waarde van R70 156 786 aan die Vaalharts Koöperasie gelewer. Dit sluit nie die waarde van suiwelprodukte, groente, sitrusvrugte, pekanneute, druiwe vir die maak van meer as 1,5 miljoen liter wyn en ander landbou-aktiwiteite in nie.<sup>1</sup> Die boerdery en ander aanverwante of daaruit voortvloeiende aktiwiteite, is 'n bron van werkverskaffing aan duisende swart arbeiders met hulle afhanklikes, wat permanent op die persele woon, en die sogenaamde skropwerkers vanuit die aangrensende Bophuthatswana.

Twee vooruitstrewende dorpe, Hartswater en Jan Kempdorp het in die gebied ontwikkel om onder andere te voorsien in die behoeftes van 'n dinamiese en ondernemende boeregemeenskap. Die enkele gegewens bevestig die oordeel van J P Kriel, voormalige Sekretaris van Waterwese,

---

1 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Oesstatistiek 1946/1947 - 1990/1991*.



dat die besproeiingsgebied "'n baie belangrike bydrae tot die landbouproduksie van die Republiek lewer en dit in landsbelang is dat die produksiepotensiaal van hierdie hoogs gekapitaliseerde grond beveilig moet word."<sup>2</sup>

Daar is sover vasgestel kon word nog min navorsingswerk oor die Vaalhartsbesproeiingskema gedoen. J C Kotzé het 'n Magisterverhandeling in 1961 by die Universiteit van Stellenbosch ingehandig met die titel: *Die Vaalhartsbesproeiingskema - 'n Ekonomiese en Sosiaal - Geografiese Studie*. D P van Zyl het 'n doktorsale proefskrif getiteld: *Enkele Kenmerke en Eienskappe van suksesvolle Huurders op die Vaalhartsbesproeiingskema*, in 1965 aan die Universiteit van Pretoria voltooi.

Die Universiteit van die Oranje Vrystaat het twee navorsingstudies onderneem. Van die Instituut vir Sosiale en Ekonomiese Navorsing het in Maart 1989 *Die Sosio-Ekonomiese Impak van Besproeiingsontwikkeling* deur M F Viljoen, R B van der Merwe en N J Oosthuizen, verskyn en in Junie 1991 het *Streeksbeplanningsvoorstelle vir Toekomstige Ontwikkeling van die Vaalhartsbesproeiingsgebied* deur J J Steyn, P J Ellis en P H van der Linde verskyn.

Daar het ook etlike feesblaaië verskyn, wat uiteraard nie bedoel was as historiese studies nie, maar meer 'n beklemtoning van die bestaande en wat bereik is in die 21 of 50 jaar van die bestaan van die Skema. Met die mondigwording van die Skema in 1959 het 'n feesblad *En die Woestyn sal Bloei*, saamgestel deur 'n feeskomitee, verskyn, terwyl die half-eeufees herdenk is met 'n feesuitgawe *Vaalharts 1938-1988* deur Hans Bornman. Dieselfde skrywer het ook 'n feesuitgawe saamgestel by ge-

---

2 W P M -'76, Kriel J P, *Verslag oor Dreineringswerke van die Vaalharts-Staatswaterskema 1976-1977*, p.9.

leentheid van die vyftigjarige bestaan van die dorp Hartswater 1941-1991.

Omdat min sekondêre bronne beskikbaar is, moes hoofsaaklik geput word uit primêre bronne. Die notules van die onderskeie kerkrade, die munisipaliteite van Hartswater en Jan Kempdorp, die Vaalharts Afdelingsraad en die Vaalharts Skoolraad, Boereverenigings, die Vaalharts Landbou Koöperasie en Vaalharts Studiefonds was besonder waardevol om 'n beeld te kon kry van die groei en ontwikkeling op alle terreine. Dit was besonder insiggewend om te merk hoedat elke instansie daarop ingestel was, reg vanaf die begin om alles in die werk te stel om groei en ontwikkeling van die individuele perseelhouer en die gebied as 'n geheel te bevorder.

Met die oog op die veilige bewaring van hierdie bronne moet dit baie sterk aanbeveel word dat die notules, waar enigsins moontlik, so spoedig moontlik aan argiewe en biblioteke, hier word veral gedink aan die Africana biblioteek in Kimberley, besorg sal word vir veilige bewaring om so toeganklik vir navorsing te kan wees.

Inligting wat verkry is deur die voer van persoonlike onderhoude was waardevol en insiggewend. In die geval van P J de Wit, Louis Holtzhausen en Petronella Pienaar, weduwee van R Pienaar, drie nedersetters wat gedurende April en Mei 1938 uitgeplaas was, is bevind dat die geheue, weens hoë ouderdom, in gevalle nie so suiwer was nie. Aan die anderkant was die inligting wat deur J C H Brand, Ferdie Osborne, Frank Slabbert en J C R Smit (Crollie), wat in die jare 1946 - 1948 uitgeplaas was besonder suiwer en eg en in ooreenstemming is met inligting wat uit ander bronne soos departementele verslae en notules verkry was. Dit was ook die geval met inligting wat verskaf was deur Jan Ellis, Daan

J H Niehaus, Ben Rossouw, Frikkie W Scanlen, Frik van Eden en Piet A Snyman wat in die jare 1950 - 1953 uitgeplaas was.

Die persoonlike onderhoude is gevoer onder andere met persone aan wie persele toegeken is nadat aansoek gedoen is en nadat keuring toegepas is. In elke geval is die ervaring beleef van die aanvanklike onsekerheid - onsekerheid of sukses behaal sou word, onsekerheid van wat geplant moes word. In die onderhoude is ook die steeds groeiende selfvertroue ervaar wat met die jare tot volle wasdom gekom het, as gevolg van sukses wat behaal is, sodat na die moeitevolle aanvangsjare aftrede gevolg het en 'n rustige bestaan verseker is in die gevalle waar die boere reeds afgetree het, en die kalme selfversekerdheid van die boere wat steeds aktief boer. Die verhaal van elke boer is 'n verhaal van persoonlike groei en ontwikkeling, wat neerslag gevind het in die groei en ontwikkeling van die Skema. Dit het die persoonlike onderhoudsvoering so waardevol gemaak.

Staatspublikasies soos jaarverslae van die Direkteure van die onderskeie Staatsdepartemente Waterwese en Landbou en Volksraadsdebatte was waardevolle bronne. Koerante het inderdaad min feitemateriaal opgelewer, alhoewel die *Diamond Fields Advertiser* aan die nuus van die aankondiging deur kol. Deneys Reitz dat die Skema gebou sou word, goeie publisiteit gegee het.

In tydskrifte soos *Die Landbouweekblad*, *The Farmer's Weekly* en *Boerdery in Suid-Afrika*, het van tyd tot tyd interessante en insiggewende artikels verskyn. *Die Landbouer*, nuusbrieff van die Voorligtingsdiens het waardevolle inligting verskaf. Navorsingsstudies deur die Universiteit van die Oranje Vrystaat was besonder waardevol.

Die aandeel wat Cecil John Rhodes gehad het aan die vestiging van die Vaalhartsbesproeiingskema word herhaaldelik beklemtoon in bronne wat



bestudeer is. Volgens Viljoen en andere het Cecil John Rhodes reeds so vroeg as 1881 die moontlikheid van 'n besproeiingskema in die vallei ingesien en dit laat ondersoek.<sup>3</sup> R T J Lombard bevestig die bewering met die stelling: "Toe hierdie gegewens in 1870 aan die lig gekom het, het die bekende ryksbouer, Cecil John Rhodes en die landmeter van Griekwaland-Wes, F H S Orpen, van 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei begin droom."<sup>4</sup> J P Kriel, Sekretaris van Waterwese beweer ook: "Reeds in 1881 - 1882 het die besproeiingsingenieur van die Kaapprovinsie die gebied laat opmeet met die oog op besproeiing en die moontlikhede van besproeiing aan die Eerste Minister van die Kaapprovinsie, Cecil Rhodes, gerapporteer."<sup>5</sup> Cecil John Rhodes het egter eers in 1890 Eerste Minister geword. "That those features made a scheme possible was discovered in 1873 and in the years 1881 - 1882 Cecil Rhodes became interested, had the area surveyed and a scheme designed."<sup>6</sup>

In geen bron wat bestudeer is kon enige bewyse gevind word dat Cecil John Rhodes betrokke was by of gedurende die sewentigerjare van die vorige eeu enige belangstelling getoon het in die ontdekking van die topografiese eienaardigheid wat besproeiing van die Hartsriviervallei met water uit die Vaalrivier moontlik kon maak nie. By gebrek aan stawende bewyse moet bogenoemde stellings as foutief aanvaar word.

Daar word gebruik gemaak van die mate en gewigte en geldeenhede wat in gebruik was in die tydperk onder bespreking. Die omskakeling van die mate en gewigte, soos byvoorbeeld "'n val van ses duim op 'n myl" in die loop van die kanaal kan nie presies geskied terwyl die omskakeling

---

3 Viljoen, M F, en andere, *Die Sosio-ekonomiese Impak van Besproeiingsontwikkeling*, p.12.

4 Lombard, R T J, "Stigting van die Vaalhartsbesproeiingskema as heenkome vir hawelose Armblankes," *Contree* 24/1988, p.14.

5 W P M - '76, Kriel J P, p.1.

6 Anoniem, Departement van Waterwese, *Vaalhartz Irrigation Scheme 1933-1949*, p.1.

van die geldeenheid ook nie 'n juiste beeld skep, as die wisseling in die waarde van die geldeenheid in gedagte gehou word nie.

### **Verdere Navorsingsterreine**

Daar is nog veel in verband met die vestiging en ontwikkeling van die Vaalhartsbesproeiingskema wat wag op verdere ondersoek.

Die aard en invloed van die werk wat gedoen was en steeds gedoen word op die Landbounavorsingstasie intensief nagevors, behoort 'n interessante en vrugbare studieveld te wees.

Die aktiwiteite van die Vaalharts Landbou Koöperasie, wat 209 blankes, 578 swartes permanent en 1168 swartes tydelik (van vier tot ses maande in die jaar) in diens het, en die invloed wat dit uitgeoefen het op die groei en ontwikkeling van die Skema, is 'n ander studieveld wat nog braak lê.

Indringende navorsing moet nog gedoen word oor die lewe en werk en die invloed wat daar uitgegaan het van die leierspersoonlikhede Rudolph Burger, Piet Strydom, Frik van Eden, Jan Brand, Frank Slabbert, Ferdie Osborne, Hennie Steyn, Charlie Martinson, Pat Rust en andere van die ouer geslag. Van die jonger geslag soos die twee broers Charles en Francois Engelbrecht, Paul van Wyk, Danie Basson en andere het reeds noemenswaardig presteer en hulle lewe en werk wag om op rekord gestel te word.

Die bydrae wat die Hoër Landbouskool Noord-Kaap onder leiding van sy hoofonderwysers W M van der Westhuizen, A van der Westhuizen en G Piek tot die ontwikkeling van die Skema gelewer het vereis met reg 'n diepgaande studie. W M van der Westhuizen moes aan die beginjare van die Skema, eers as Landbouonderwyser aan die Hoërskool Vaalharts, en

later as Hoof van die Landbouskool die dienste van 'n veearts lewer. Die rol wat oud-leerlinge van die Landbouskool, as gemeenskapsleiers op vele terreine op die Skema speel moet nog nagevors word.

Die rol wat die gewone akademiese skole onder leiding van Skoolhoofde soos P J Delpont, Gert Vermaak, C B Niemand en andere gespeel het veral ten opsigte van die ontwikkeling van mense materiaal sal 'n afsonderlike in-diepte ondersoek loon en regverdig. Dié ondersoeke val egter nie binne die terrein van die studiestuk nie en is ook nie die taak van die historikus nie.

Die ondersoekwerk is vergemaklik en veraangenaam deur die vriendelike welwillendheid van alle betrokke partye, om alle moontlike vorms van inligting tot my beskikking te stel. Teenoor almal wil ek graag my opregte dank betuig.

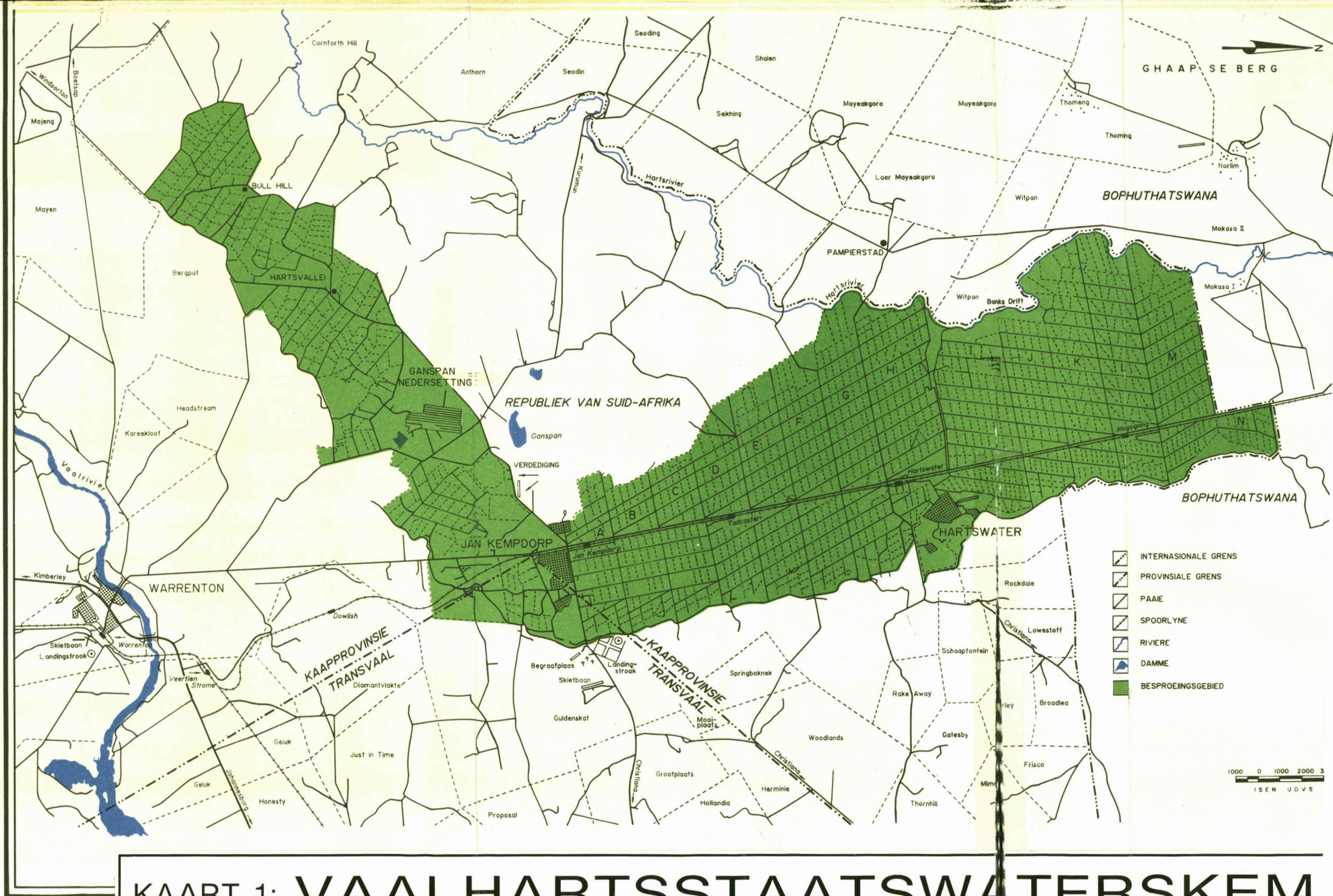
'n Woord van besondere dank en waardering gaan aan my Promotor PROF. A H MARAIS en sy Mede-Promotor, PROF. S L BARNARD. Baie, baie dankie! STERKTE!

Baie, baie dankie aan my eggenote vir haar groot taak om die tikwerk te doen en my aan die gang te hou om klaar te maak wat eenmaal begin is.

'n Innige dank aan Ons Hemelse Vader vir die Groot Genade en Seën om op gevorderde leeftyd die werk, wat eintlik 'n heerlike verrykende ervaring was, te kon afhandel.

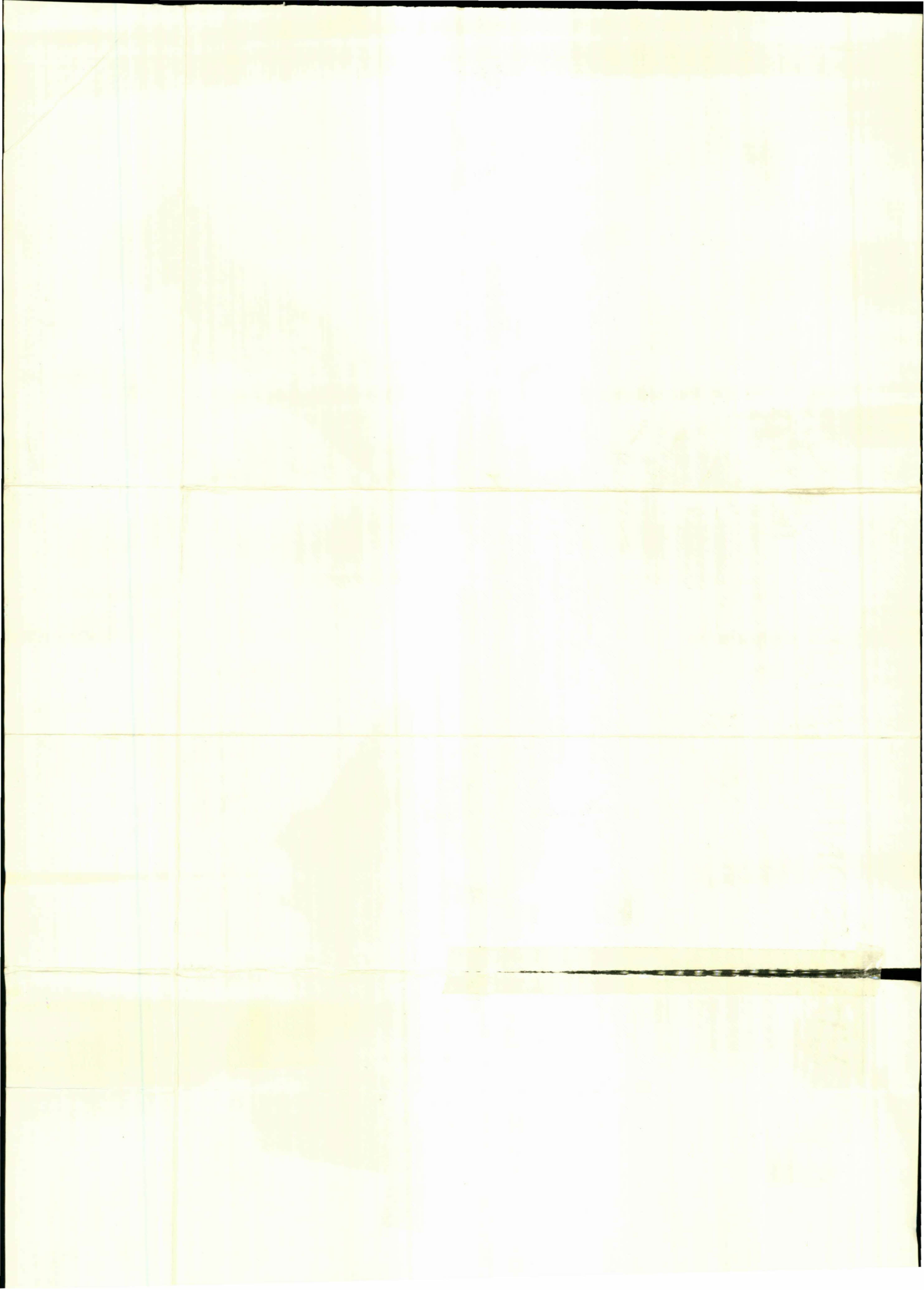
A M v A de Jager  
Maart 1994





**KAART 1: VAALHARTSSTAATSWATERSKEM.**







## HOOFSTUK 1

### INLEIDING

In 1934 het die Parlement van die Unie van Suid-Afrika Wet No. 38 van 1934 aanvaar waardeur die water van die Vaalrivier vir besproeiingsdoeleindes na die Hartsriviervallei afgevoer kon word. Dit was die voorspel tot die vestiging van die Vaalhartsbesproeiingskema in die laer Hartsriviervallei wat strek vanaf Taung tot by die samevloeiing van die Hartsrivier met die Vaalrivier by Delporthoop.

#### Die Hartsriviervallei

Die Hartsrivier ontspring in Wes-Transvaal naby Lichtenburg. Van daar vloei dit in 'n suidwestelike rigting verby Sannieshof, Migdol en Schweizer-Reneke en vloei by Taung saam met die Droë Hartsrivier. Verder vloei dit kronkelend deur 'n vlak vallei vir ongeveer 80 myl om uiteindelik aansluiting te vind by die Vaalrivier. Vir 'n afstand van ongeveer 50 myl vloei die twee riviere, die Harts en die Vaal, naastenby ewewydig met mekaar in 'n suidelike rigting. Dan swaai die Vaalrivier weswaarts, kronkel by Barkly-Wes verby om by Delporthoop saam te vloei met die Harts.

Vanaf Taung lê die ongeveer 500 voet-hoë Ghaapse **plato** vlak teenaan die regter- of westeroewer van die Hartsrivier met 'n **smal** vallei van skaars 'n myl of meer tussen die rivier en die **platorand**.

'n Reeks rante wat geleidelik afdaal na die weste **en die** Hartsrivier, vorm die oostelike grens van die vallei wat wissel in **breedte** van 12 tot 25 myl. Van hierdie vallei het W B Gordon, **Direkteur** van Besproei-

ing van die Kaapkolonie, in 1905 getuig: "From the neighbourhood of Phokwani onwards towards the Reserve (Native) ..... the lands now stretch on an almost uniform slope, from the foot of the hills on the east to the Hartz River in the west as though they had been laid out for irrigation."<sup>1</sup>

Vlak teenaan die regteroewer van die Vaalrivier vorm 'n reeks rante die waterskeiding tussen die Vaal- en die Hartsriviere. Ook hierdie rante daal geleidelik weswaarts na die Hartsrivier.

Die reënval van die gebied is seisoenaal, laag en ongereeld en wissel van 12 tot 15 duim per jaar, meestal gedurende die somermaande vanaf Oktober tot Maart, in die vorm van hewige donderstorms maar soms ook as sagte deurdringende reëns. Verwoestende haelbuie word dikwels ervaar.

Die somers is lank en warm met 'n gemiddelde maksimum temperatuur van 36°C in Januarie, terwyl die gemiddelde minimum temperatuur vir dieselfde maand 16°C is. Die winters is betreklik koud met 'n gemiddelde maksimum temperatuur van 18°C in Junie en 'n gemiddelde minimum van 1°C vir dieselfde maand. Heerlike sonskynweer word gedurende die wintermaande ondervind met swaar rypneerslae gedurende die nagte.

Dis 'n grasveldvallei, dig begroei met vaalbos, rosyntjiebos, wit- en swarthaak en soetdoringbome. Dit is goeie weiveld vir ekstensiewe skaap-, bok- en beesboerdery.

---

1 G 41 - 1906, Cape of Good Hope, *Report of the Director of Irrigation (Gordon W B), for the two years ending 31st December 1905*, p.59.

Die hoofspoorlyn vanaf die suide na Zimbabwe en verder noordwaarts, loop vir 28 myl deur die vallei met bedrywige stasies by Jan Kempdorp, voorheen Border genoem, Hartswater en Magogong.

### **Vroeë Inwoners van die Vallei**

Gunstige omstandighede, bevorderlik vir menslike okkupasie, het in die vallei geheers. Weiveld was goed en volop. Alhoewel die Hartsrivier vir 'n groot deel van die jaar nie geloop het nie, was die nabygeleë Ghaapse platorand ryk bedeel met fonteine wat standhoudende waterbronne was. Volop water was ook bekombaar deur vlak putte in die rivierbedding te grawe. Water uit die betreklike standhoudende Vaalrivier was ook binne maklike bereik.

Omdat die vallei onbewoond was en aantreklik vir menslike vestiging, het 'n stam van die Suidelike Tswanas, die Tlhaping, in die dertigerjare van die vorige eeu, vanaf die Kuruman omgewing, na die Hartsriviervalleigebied getrek en hulle daar gevestig. Teen die jaar 1850 was daar ongeveer vyftienduisend Tswanas in die valleigebied, die meerderheid by Taung, verskeie duisende ongeveer 30 myl laer af by Borigelong en ongeveer 'n duisend by Dikgatlhong naby die samevloeiing van die Harts- en Vaalriviere.<sup>2</sup>

### **Eerste poging om te besproei**

By Dikgatlhong is die eerste poging om uit die Hartsrivier te besproei aangewend. Met die heelhartige steun van die gekerstende hoofman Jantjie Mothibi, wat verantwoordelikheid vir die verskaffing van ar-

---

2 Beinart, W en andere, *A Plough to the Ground, Accumulation and Dispossession in Rural South Africa, 1850 - 1890*, p.314.

heid aanvaar het, het Holloway Helmore, 'n sendeling van die Londense Sendinggenootskap, ongeveer 4 myl bokant Dikgathong, 'n dam oor die Hartsrivier gebou met die oog op die aanlê van 'n besproeiingskema.

Die werk was bemoelik deur periodieke oorstromings, die traagheid van die 'vrywillige' arbeiders en die weiering van die direkteure van die Sendinggenootskap om £100 te bewillig vir die aankoop van vyf of ses ploë en 'n dosyn grawe. Die wal is na vier jaar in 1855 voltooi en die eerste tuine was onderkant die wal aangelê.

Die eerste poging tot besproeiing het egter tot 'n ongelukkige einde gekom toe oorvloedige reëns in die 1856/1857-seisoen oorstromings veroorsaak het waardeur die wal gedeeltelik weggespoel was. Helmore was ten tye van die ramp afwesig met verlof in Engeland en het nie weer na Dikgathong teruggekeer nie.<sup>3</sup> Die wal is nooit herstel nie maar dit ly geen twyfel dat met behulp van die dam besproeiing vir etlike myle op beide oewers van die rivier onderkant die wal toegepas sou kon word nie.

### **Die ontdekking van Diamante en die Anneksasie van Griekwaland-Wes**

Na die ontdekking van die eerste diamante in die Hopetowndistrik in 1867, is verdere vondse aan beide oewers van die Vaalrivier by Pniel, Klipdrift, Gonggong, Keiskamma, Hebron en verder weg van die rivier by New Rush, Bultfontein, De Beers en Du Toitspan gemaak.

---

3 *Ibid.* p.315.

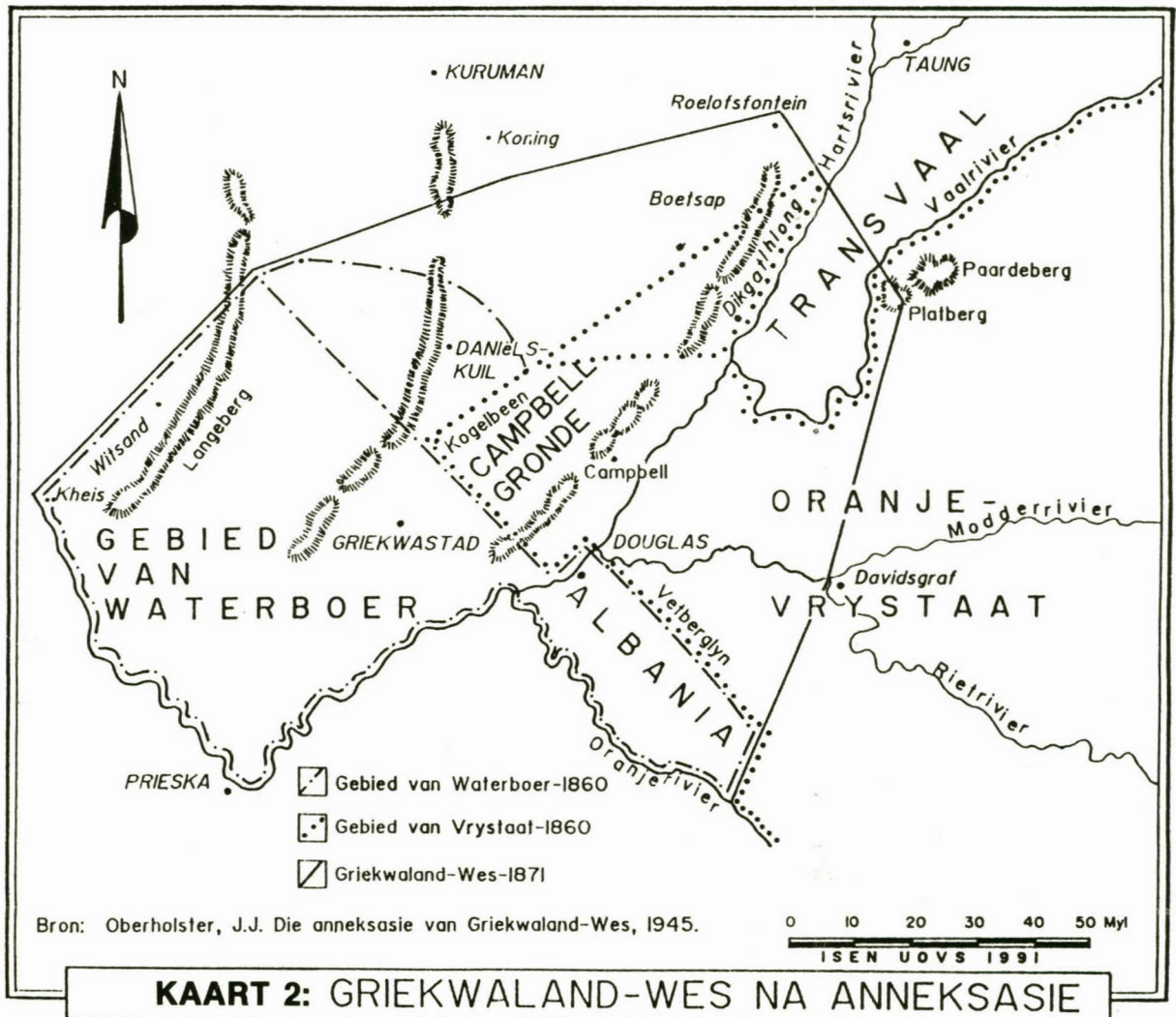


Verskeie partye het aanspraak op die diamantdraende gronde of gedeeltes daarvan gemaak. Die Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) het kragtens die Sandrivier-Konvensie van 1852, aanspraak gemaak op die gebied tussen die Hartsrivier en die Vaalrivier, tot by hulle sameloop. Die Tlhaping het ook aanspraak op hierdie gebied gemaak. Die Oranje Vrystaat het kragtens die Bloemfontein-Konvensie van 1854, aanspraak gemaak op die hele gebied tussen die Oranje- en die Vaalriviere, asook op die gebied, die sogenaamde Campbellgronde, wat in 1861 deur die Vrystaat van die Griekwa-opperhoof, Adam Kok, in 1861 aangekoop was.

David Arnot, 'n Colesbergse prokureur, het namens Nicolaas Waterboer, die Griekwa-opperhoof, aanspraak op die hele gebied waar diamante gevind was, gemaak.

Sir Henry Barkly, die Engelse Goewerneur van die Kaapkolonie en Britse Hoë Kommissaris, het voorgestel dat die verskillende partye hulle aansprake aan arbitrasie moes onderwerp. President M W Pretorius van die Zuid-Afrikaanse Republiek het ingestem dat R W Keate, luitenant-goewerneur van Natal, sou optree as arbiter.

In 1871 het die Arbitrasiehof in Bloemhof gesit om te beslis oor die besitreg van die diamantdraende gebied tussen die Vaal- en die Hartsriviere. Transvaal was so vas oortuig van die reg van sy saak, dat min moeite gedoen was om al die stawende bewyse ter bevestiging van sy aanspraak op die gebied, voor te lê. David Arnot, wat die saak van Waterboer behartig het, het daarenteen, hoewel met valse getuienis, soos uit latere ondersoekte geblyk het, 'n baie sterk saak ten gunste van Waterboer voorgelê. Op grond van die voorgelegde getuienis het Keate uitspraak ten gunste van Waterboer gelewer.



**KAART 2: GRIEKWALAND-WES NA ANNEKSASIE**

Op 27 Oktober 1871, direk na die Keate-uitspraak, het Sir Henry Barkly, Waterboer, op sy versoek, met al sy onderdane tot Britse onderdane en die hele gebied waarop Waterboer aanspraak gemaak het tot Britse gebied geproklameer.

Die geannekseerde gebied was nie by die Kaapkolonie ingelyf nie maar as 'n Britse Kroonkolonie, bekend as Griekwaland-Wes, bestuur. (Sien kaart 2).

In die Hartsvalleigebied wat binne Griekwaland-Wes geval het, was blanke bewoning beperk tot die reeds genoemde delwerye en verder weg, die sogenaamde droë delwerye, in en rondom die huidige Kimberley. "With a view of settling Griqualand-West the Imperial Government offered to persons willing to be pioneers, perpetual leases (known in South Africa as quitrent leases) of blocks of land."<sup>4</sup> Aanvanklik het slegs F R Thompson van die aanbod gebruik gemaak en so die plaas Cornforth, vernoem na sy familie se tuiste in Yorkshire, Engeland, bekom.

### **Ontdekking van 'n topografiese eienaardigheid**

Op 22 Desember 1875, rapporteer die landmetergeneraal van die nuwe Britse kolonie, F H S Orpen, as volg oor sy opdrag en taak om die nuwe gebied te verken en in plase op te meet: "Besides the actual survey of the farms and building lots, our straight lines of boundary from Ramah to David's Graf thence to Platberg and thence to a point beyond Roelof's Fontein, have been accurately laid down and marked by beacons, as has also been a line of a possible watercourse of about thirty miles in length, which proves that it is possible, by taking out the wa-

---

4 Rouillard, N (Ed.), *The Autobiography of Matabel Thompson*, p.34.

ter of the Vaal River near Fourteen Streams to irrigate about half a million of acres in the Hartz River valley and thus render the province independent of the Transvaal and Basutoland for breadstuffs, forage and vegetables."<sup>5</sup> Die ontdekking word bevestig deur Redmond Orpen in 'n skrywe aan die *Diamond Fields Advertiser*: "Francis H S Orpen....was struck by the fact that the bed of the Vaal in the vicinity of the eastern boundary lay at a considerable elevation above that of the Hartz River and of a considerable portion of the valley through which the latter river flows."<sup>6</sup>

Die ontdekking van die topografiese eienaardigheid dat die bedding van die Vaalrivier by Veertien Strome aansienlik hoër geleë is (ongeveer 450 voet), as die vallei van die Hartsrivier was van die allergrootste belang. Dit het die moontlikheid van die besproeiing van die Hartsriviervallei met water uit die Vaalrivier pertinent onder die aandag gebring. Die water kon teen 'n betreklike lae koste uit die Vaalrivier na die besproeiingsgebied gelei word, sonder enige pompinstallasies, met slegs 'n uitgraving deur 'n lae nek in die waterskeiding tussen die twee riviere. Daarteenoor het, volgens die planne van G D Adamson en F A Hurley in 1903 om die Renosterriviervallei in die Vrystaat, met water uit die Vaal te besproei, 'n tunnel van 4 myl teen geweldige koste vereis.

### Die J H Ford-plan

Richard Southey, die Koloniale Sekretaris van die Kaapkolonie is in 1873 aangestel as luitenant-goewerneur van Griekwaland-Wes. Hy het gehoop om sy administrasie te kon finansier en die ekonomiese basis van die Kolonie te verbreed deur plase aan vooruitstrewende boere te

5 Crossman, R E, *The Financial Condition of Griqualand-West*, p.37.  
6 *Diamond Fields Advertiser*, 08-12-1898.



verkoop. Sy eerste veiling van 3000-morg plase het min ondersteuning gekry, omdat die plase waar daar goeie waterbronne was, reeds bewoon was deur Tlhapingboere wat geweier het om verskuif of verja te word.

Intussen het die landmeter, J H Ford, voorgestel dat 'n groot gedeelte van die gebied tussen die Harts- en die Vaalriviere besproei sou kon word deurmiddel van 'n kanaal uit die Vaalrivier vanaf 'n punt naby Veertien Strome. Southey was so beïndruk met Ford se plan dat hy die verkoop van plase tydelik gestaak het, want dit sou beteken dat hy 'n 500-morg plaas waarop besproeiing toegepas sou kon word, teen dieselfde prys as 'n 3000-morg plaas sou kon verkoop. Hy het selfs die sekretaris van sy regering, J B Curry, na Veertien Strome gestuur om die plek waar die kanaal uit die rivier gelei moes word, te bepaal.

Ford se plan was om 'n kanaal al langs die regteroewer van die Vaalrivier, op die smal strook tussen die waterskeidingsrante en die oewer van die rivier, te grawe, om water te voorsien aan oewerbewoners in die rigting van Barkly-Wes. Die plan was nie gemik op die verligting van die lot van mense in armoede of finansiële nood nie, soos die geval was met ander planne wat later voorgelê sou word nie. Dit sou egter beslis dien, indien uitgevoer, om die verkoop van grond te vergemaklik en aantreklik te maak en die vestiging van boere in die gebied so aan te moedig.

Southey se probleem met die uitvoering van die plan was 'n gebrek aan die nodige fondse en arbeid. Om fondse te bekom het Southey in 1874 sy Wetgewende Vergadering van Griekwaland-Wes oorreed om 'n ordonnansie te passeer waardeur aan sy regering magtiging verleen is om 'n lening van £25 000 aan te gaan vir finansiering van sake van dringende openbare belang soos byvoorbeeld onder andere, "the taking out

the water of the Vaal River at a place called Fourteen Streams, and the construction of a channel which would have brought a large tract of rich land under irrigation for the growth of cereals."<sup>7</sup> Die goewerneur van die Kaapkolonie, Sir Henry Barkly, het die ordonnansie afgekeur. In die lig hiervan moet die stelling van Cecil J Rhodes in die Kaapse Parlement op 7 Mei 1886 dat Southey selfs gepoog het om fondse van die Imperiale Regering te bekom<sup>8</sup> bevraagteken en in twyfel getrek word. Nietemin, die afwysing van die leningsplan het 'n einde gebring aan die planne van Southey om 'n gedeelte van die Hartsriviervallei te besproei.

### Die J G Gamble-Plan

Na die inlywing van Griekwaland-Wes by die Kaapkolonie in 1880 het die toenmalige Kommissaris van Publieke Werke en Kroongronde, John Laing, 'n geldelike toekenning van die Kaapse Parlement bekom wat uitsluitlik aangewend sou word vir opmetingswerk van die Hartsriviervallei om so die moontlikhede van besproeiing van die gebied te ondersoek.

J G Gamble, die Ingenieur van Besproeiing (Hydraulic Engineer) van die Kaapkolonie, aan wie die taak opgedra was, het in samewerking met P S Hyslop, die resident-ingenieur van Kimberley, gedurende 1882 'n uiters gunstige verslag, tesame met planne en die beraamde koste by die Kaapse Parlement ingedien.

Gamble wat in 1875 aangestel was as Ingenieur van Besproeiing van die Kaapkolonie het 'n besondere belangstelling in besproeiingskemas

---

7 Wilmot, A, *Life and Times of Sir Richard Southey, K C M G*, p.275.  
 8 Vindex, *Cecil Rhodes His Political Life and Speeches, 1881-1900*, p.141.

getoon en etlike skemas, soos van Wyksvlei en Brandvlei, is onder sy leiding van stapel gestuur. Dit is net moontlik dat die ontwikkeling en vestiging van 'n besproeiingsprojek in die Hartsriviervallei sy belangstelling geprikkel het as gevolg van die ontdekking van die topografiese eenaardigheid deur F H S Orpen.

In die gebied self het egter ook stemme opgeklank ten gunste van die ontwikkeling van 'n besproeiingskema. Hierdie verstoë het veral gekom van die kant van delwers wie se inkomste gedaal het as gevolg van die feit dat die delwersgronde uitgewerk geraak het. Verstoë het ook gekom van die kant van houtryers wie se inkomste uit die lonende bedryf ook afgeneem het as gevolg van die uitputting van die houtvoorrade en die invoer van steenkool.

Gamble se plan was meer ambisieus as dié van Ford. Die plan het voorsiening gemaak vir 'n kanaal uit die Vaalrivier wat 1½ myl onderkant die punt waar die grens tussen die Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) en die Kaapkolonie die regteroewer van die Vaalrivier sny, sou begin. Die kanaal het die regteroewer van die Vaalrivier vir 7 myl gevolg en dan skerp noord gedraai om deur 'n nek in die waterskeiding tussen die Vaal- en Hartsriviere te gaan. In sy beplanning het Gamble voorsiening gemaak vir 'n val van 2 voet per 1 myl van die kanaal en toe gevind dat die bed van die kanaal deur die nek 52 voet onderkant die grondoppervlak sou wees. Daarom het hy voorgestel dat die kanaal met 'n tunnel deur die nek gevoer moes word.

Ses myl na die deurgang deur die nek het die kanaal in twee takke verdeel. Een tak het 'n oostelike rigting gevolg vir ongeveer 8 myl en die ander het 'n westelike rigting vir 45 myl gevolg, al met die vallei langs om weer by die Vaalrivier net onderkant Barkly-Wes aan te

sluit.<sup>9</sup> (Sien Kaart 3). Die Skema was dus hoofsaaklik bedoel vir die besproeiing van die staatsgronde in die suidelike gedeelte van die vallei. Twee planne was voorgelê, een teen 'n beraamde koste van tussen £130 000 en £300 000 en 'n kleiner skema teen 'n geraamde koste van £130 000.<sup>10</sup> Die planne en voorstelle is deur die Kaapse Parlement verwys na die Besproeiingskommissie, "which was however dissolved without having considered the proposal."<sup>11</sup>

In die daaropvolgende jare 1883, 1884 en 1885 het Gamble tevergeefs in sy jaarverslae aangedring op optrede deur die Kaapse Regering ten opsigte van sy belowende skema deur toetsboorwerk in die vallei te laat onderneem.

In verband met die Gamble-plan dien gemeld te word dat daar nou na vore getree het die element van voorsiening in die behoeftes van mense wat ekonomies swaar getref was, delwers en houtryers, deur 'n besproeiingsprojek van stapel te probeer stuur.

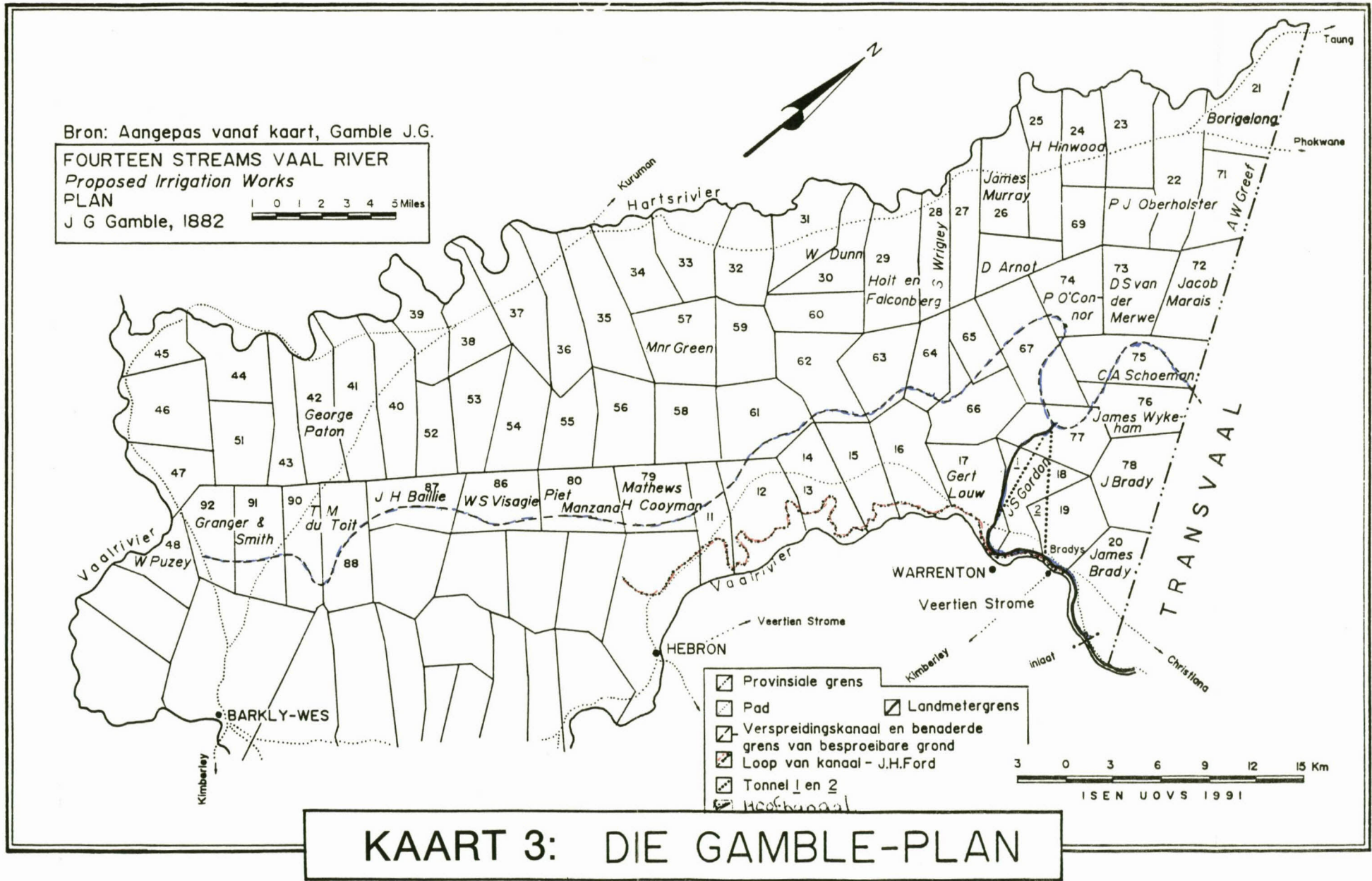
Die Kaapse Regering was om tweërlei redes onwillig om positief op te tree ten opsigte van die Gamble-plan. Daar was nie fondse beskikbaar nie. 'n Groot deel van die besproeiingsgrond was deel van die 'swart woongebiede' Mayeng, Witrand en Veertien Strome en die Kaapse Regering was nie bereid om die swart bevolking te verskuif en so-doende konfrontasie te veroorsaak nie. Hoewel daar geen amptelike besluit deur die Regering was om nie met die skema voort te gaan nie, is dit maar net op die lange baan geskuif en sou die besproeiing van die Hartsriviervallei slegs planne op papier bly.

9 G41 - 1906, Cape of Good Hope, *Report*, p.57.

10 *Ibid.*

11 Gamble, J G, *Water supply in the Cape Colony, Excerpt minutes proceedings of the Institution of Civil Engineers, Session 1886-'87, Part iv*, p.34.





## Cecil John Rhodes en die Hartsrivierbesproeiingskema

In 1853 in Engeland gebore, het Cecil John Rhodes om gesondheidsredes in 1870 na Suid-Afrika gekom. Saam met sy broer wat in Natal geboer het, verskuif hy na die diamantvelde in Kimberley waar hy daarin slaag om binne enkele jare 'n magtige fortuin byeen te bring. In 1880 het hy die De Beers Mining Company gestig. In 1888 koop hy die Kimberleymyn van Barney Barnato en stig die De Beers Consolidated Mining Company. Deur die oornam van ander myne, Du Toitspan, Bultfontein en Wesselton, het hy uiteindelik ongeveer 90% van die diamanthandel beheer. Met die ontdekking van goud op die Witwatersrand, het hy tot die goudmynbedryf toegetree en het hy die magtige Gold Fields of South Africa Company gestig.<sup>12</sup>

Cecil Rhodes is in 1881 verkies tot lid van die Kaapse Parlement vir die kiesafdeling Barkly-Wes. Die Hartsriviervallei was in hierdie kiesafdeling geleë. In 1890 het hy Eerste Minister van die Kaapkolonie geword, uit welke posisie hy in Januarie 1896 bedank het na die mislukte Jamieson-inval in Transvaal in Desember 1895. Rhodes het 'n leidende aandeel in daardie inval gehad.

Om die rol wat Cecil John Rhodes in die besproeiingsprojek van die Hartsvallei gespeel het, te kan begryp en te kan beoordeel, is dit nodig om daarop te let dat wesenlike veranderinge in die mynbedryf in Kimberley gedurende die tagtigerjare van die vorige eeu ingetree het. Die veranderinge het 'n invloed uitgeoefen op die lewensomstandighede in daardie gebied.

Die totstandkoming van groot kapitaalkragtige maatskappye, waarin Rhodes 'n prominente rol gespeel het, het die kans vir diegene wat

<sup>12</sup> *Encyclopaedia Britannica*, (1768), Volume 19, p.272.

nie kapitaalkragtig was nie, om 'n bestaan uit die myne in Kimberley te maak, drasties verminder. Daar het gevolglik 'n aansienlike getalmense vanuit Kimberley verhuis na die Vaalhartsgebied om daar 'n bestaan te probeer maak uit alluviale delwerye en houtry. Laasgenoemde was aanvanklik besonder lonend omdat die vraag na hout vir huishoudelike en industriële doeleindes, haas onversadigbaar was. In 1885 is die spoorlyn tot in Kimberley voltooi en is 'n aanvang geneem met die invoer van steenkool uit Wallis. Die steenkool het hout as brandstof vervang. Daarby het die nabygeleë beskikbare houtvoorrade uitgeput geraak. Diegene wat afhanklik was van houtry as 'n bron van inkomste, was swaar getref. Ook die alluviale delwerye het uitgeput geraak.

Die aandrang, wat alreeds aan die begin van die tagtigerjare teenwoordig was, dat 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei ontwikkel moes word om te dien as heenkome vir die hawelose delwers en houtryers, het nou al sterker en dringender na vore getree. Hierdie mense was kiesers van Cecil John Rhodes.

Melding moet ook gemaak word van die feit dat in 1885 'n stelsel van geslote kampongs vir swart arbeiders op die myne deur die De Beers Mining Company van Rhodes, ingestel was. Voortaan sou swaar verpligtinge op hom rus vir voorsiening van voedsel aan die kampongs. Die Kaapkolonie moes jaarliks koring teen betreklike hoë koste invoer. 'n Besproeiingskema in die Hartsvallei sou die duur invoere uitskakel.

Met bogenoemde gebeure en omstandighede as agtergrond, het Cecil John Rhodes op 7 Mei 1886 'n toespraak in die Kaapse Parlement in verband met die besproeiing van die Hartsriviervallei, gelewer.



Hy het beklemtoon dat dit noodsaaklik was dat die grond wat vir landboudoeleindes aangewend kon word, vergroot moes word. Daarom was dit wenslik om die konstruksie van werke om meer grond onder besproeiing te bring, aan te moedig. Hy het betoog en sy voorstel so geformuleer, dat die Raad van oordeel was dat die planne en aanbevelings van die Besproeiingsingenieur, J G Gamble, ten opsigte van die besproeiing van die Hartsriviervallei, aanvaar en uitgevoer moes word, indien enigsins moontlik. Bewus van die feit dat die Kolonie finansieel nie by magte was om sodanige skema te bou nie, het Rhodes voorgestel dat die Raad die staatsgrond wat onder besproeiing gebring sou word, sou skenk aan die individu of 'n aandeelmaatskappy wat bereid sou wees om die besproeiingskema tot bevrediging van die Regering uit te voer teen 'n koste van £120 000 nie te bowegaande.<sup>13</sup>

Die Kaapse Parlement het die voorstel aanvaar en daarmee erken dat hy nie oor die finansiële vermoë of die politieke wil beskik het om 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei te vestig nie.

'n Wesenlike struikelblok in die weg van die ontwikkeling van 'n besproeiingsprojek in die Hartsriviervallei was die groot aantal Tswanas wat verspreid oor die gebied op plase en in die swart woongebiede Mayeng, Witrand en Veertien Strome gewoon het. In 1884 het F R Thompson, die destydse inspekteur van woongebiede aan die Gowerneur, sir Henry Barkly, 'n skrywe gerig waarin hy voorgestel het dat die genoemde woongebiede gesentraliseer moes word, "that is concentrated into half the area and fenced off."<sup>14</sup> Die Kaapse Regering was egter teësinnig om 'n beleid van vervreemding van grond wat aan swartes behoort het toe te pas omdat dit moontlike swart weerstand

---

13 Vindex, p.139.

14 CAD NA 197, *Thompson F R, Inspector of Native Locations, Letter to Sir Henry Barkly, 12-02-1884.*



hier en elders in die Britse kolonies kon veroorsaak en wou die Regering konfrontasie met die swartes ten alle koste vermy.

Agt jaar na die aanvaarding van die Rhodes-voorstel deur die Kaapse Parlement, het D E Blackburn en H S Fairbridge in 1894 namens 'n maatskappy, die Rhodes Irrigation Canal Syndicate, getender om die besproeiingsprojek, soos in die besluit van 1886 deur die Kaapse Parlement goedgekeur, uit te voer. Die maatskappy het egter daarop gewys dat die swart woongebiede reeds genoem, dwarsoor die belyning van die voorgestelde kanaal geleë was.

Om dié probleem op te los het W Hall wat F R Thompson as inspekteur van lokasies opgevolg het, opdrag ontvang om verslag te doen oor die uitvoerbaarheid van 'n plan om al die swartmense uit die Hartsri-vallei te verwyder. Hall het entoesiasies gerapporteer dat geen probleem ondervind behoort te word met die verskuiwing van die meeste van die 2 000 swartes met hulle 3 000 beeste en 5 000 stuks kleinvee nie, aangesien die meeste van hulle reeds besig was om noordwaarts na Betsjoeanaland te trek. Die verskuiwing van die Tswanas uit die gebied sou die besware van die maatskappy besweer.

In Januarie 1895 het die kantoor van die Eerste Minister, Cecil John Rhodes, die tender van die Rhodes Irrigation Canal Syndicate aanvaar en instruksies is uitgereik "for concentrating the natives as proposed."<sup>15</sup>

---

15 Beinart, W en andere, p.323.

Voordat hierdie opdrag behoorlik uitgevoer kon word, het Rhodes, self teen die einde van Mei 1895, "ordered the immediate postponement of evictions in Griqualand-West."<sup>16</sup>

In Januarie 1896 het Cecil John Rhodes as Eerste Minister bedank om redes reeds genoem. Blackburn en Fairbridge van die Rhodes Irrigation Canal Syndicate het stilweg van die toneel verdwyn, en in 1898 kondig Rhodes aan dat hy nie daarin kon slaag om die besproeiingskema gevestig te kry nie, ten spyte van pogings wat hy aangewend het. Daarmee loop die bemoeienis van Rhodes om die besproeiingskema gevestig te kry ten einde.

By 'n ontleding van die optrede van Rhodes in verband met die aanleentheid tree sekere aspekte na vore. Eers vyf jaar na sy verkiesing tot lid van die Kaapse Parlement, lewer hy 'n pleidooi vir die vestiging van 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei, nadat daar in alle waarskynlikheid deur sy kieserskorps as gevolg van hulle ekonomiese nood, sterk druk op hom uitgeoefen was.

Sy toespraak van 7 Mei sluit hy af met die woorde: "I am desirous of repaying my constituents for the confidence they have placed in me for years past; but I am still more desirous of passing a measure which would turn a barren desert into a fruitful cornfield."<sup>17</sup>

Dit is die mooiinkende woorde van 'n politikus wat geloënstraf word deur 'n gebrek aan daade. Cecil John Rhodes was die enigste man wat óf persoonlik óf deur sy maatskappy, finansiëel in staat was om die projek soos deur hom voorgestel, te kon aanpak en te kon deurvoer. Tog het hy nagelaat om dit te doen. Waarskynlik was hy as kapitalis

---

16 *Ibid.* p.325.

17 *Vindex*, p.141.

bewus van die moontlikheid dat die vestiging van die besproeiingskema nie voldoende rendement op sy belegging sou lewer nie of hy wou sy finansiële vermoë uitsluitlik aanwend vir die uitbouing van die Britse Ryk deur die kolonisasie van Rhodesië en die bou van 'n spoorlyn na die noorde wat reeds in 1894 Mafeking bereik het.

Die verskuiwing van die Tswanas, wat essensieel was vir die vestiging van die Skema, het hy summier beëindig toe dit blyk dat die hoofde van die Suidelike Tswanas daarteen beswaar sou maak, omdat hulle teenkanting, sy planne vir die inlywing van Brits-Betsjoeanaland by die Kaapkolonie, sou verongeluk.

Die vestiging van 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei het Rhodes dus ondergeskik gestel aan sy ideale en drome om die Britse Ryk in Suidelike Afrika gevestig te kry, waartoe hy al sy magtige finansiële vermoëns sou aanwend.

### **Die H C Litchfield-plan**

Na die inlywing van Griekwaland-Wes by die Kaapkolonie in 1880 het 'n redelike aantal boere hulle in die gebied van die Hartsriviervallei gevestig. Die getalle is aangevul deur 'n aantal boere wat gunstig reageer het op die uitnodiging van Rhodes om hulle langs die spoorlyn na Vryburg, wat in 1890 voltooi is, te vestig. Verdere blanke nedersetting het gevolg na die mislukte Galeshiwe-opstand van 1896. Galeshiwe was die hoofman van die Rolongstam wat se grondgebied gestrek het van net noord van Borderstasie tot net suid van Magogong. Na 'n mislukte opstand in 1878 teen die Britse bewind van Griekwaland-Wes, waartydens

F R Thompson die vader van "Matebele" Thompson op Cornforth vermoor is, is Galeshiwe tot 12 jaar gevangenisstraf gevonniss.<sup>18</sup> By vrylating het hy teruggekeer na sy stamgebied as hoofman. Met die uitbreek van die runderpesepidemie in 1896 het die regering, om die verspreiding van die siekte te voorkom, aanvanklik alle besmette diere en andere wat met hulle in aanraking was, doodgeskiet. Galeshiwe het geen geheim daarvan gemaak dat hy dit nie sou duld as sy beeste doodgeskiet word nie.

Op 27 November 1896 het sewentien beeste, waarvan ses met runderpes besmet was, op die plaas Trinidad aangeland. Korp.

J Denysen, van die polisie op Borderstasie het die beeste doodgeskiet. Die beeste het aan die volgelinge van Galeshiwe behoort.<sup>19</sup> Dit was die direkte aanleiding tot wat bekend is as die Galeshiwe-opstand. Die opstand is onderdruk deur 'n polisie- en militêremag vanaf Kimberley. Galeshiwe het met 'n aantal volgelinge na die Langeberg gevlug. Sy grondgebied noord van Borderstasie tot net suid van Magogong is gekonfiskeer deur Wet No.17 van 1897 van die Kaapse Parlement. Die grond is in plase opgemeet en aan Setlaars verkoop. (Sien Bylae 1).

Daar was dus teen die einde van die vorige eeu 'n redelike groot blanke bevolking in die gebied aanwesig wat noemenswaardige druk op die Regering kon uitoefen. Hulle het dit dan ook gedoen by wyse van petisies wat by die Kaapse Parlement ingedien was.

Reeds in 1895 dien James Lawrence, gesecondeer deur Daniel J van Wyk, lede van die Wetgewende Vergadering, 'n mosie by die Kaapse Parlement in "That in view of benefits likely to arise from an increase

18 Bornman, Hans, *Vaalharts 1938-1988*, p.16.

19 *Ibid.* p.19.



in the area of land capable of being made suitable for agricultural purposes, the Government be requested to give its consideration to the plans recommended by the late Colonial Hydraulic Engineer (J G Gamble), for the irrigation of the Hartz River Valley in the district of Barkly-West."<sup>20</sup>

Op 7 Mei 1896 stel W P Schreiner, gesekondeer deur F R Thompson in die Kaapse Parlement voor, dat die petisie voorgelê deur sekere inwoners van Griekwaland-Wes, "praying that certain irrigation works in connection with the Vaal and Hartz Rivers may be proceeded with",<sup>21</sup> verwys word na die Regering vir oorweging. Op 22 Mei 1896 stel James Lawrence, gesekondeer deur Daniel J Haarhoff, voor dat die petisies wat op 18 Mei 1896 in verband met die Hartsrivier-valleibesproeiingskema voorgelê is, verwys word na die Regering.<sup>22</sup>

Die petisies het direk voortgevloei uit die ekonomiese nood waarin die inwoners van die gebied verkeer het as gevolg van 'n knellende droogte gedurende 1895, die steeds verslegtende ekonomiese toestande waarin die delwers en die houtryers verkeer het, maar veral as gevolg van die verwoestende Runderpesepidemie wat Suid-Afrika en veral hierdie dele gedurende 1896-1897 getref het. Groot getalle beeste het óf aan die siekte gevrek óf was doodgeskiet om die verspreiding van die siekte te voorkom.

Onder hierdie omstandighede het die Regering aan H C Litchfield, Ingenieur-in-Beheer van die Departement van Publieke Werke, in 1898

---

20 Cape of Good Hope, *Votes and Proceedings, Acts of Parliament and Annexures of the House of Assembly, Second Session, Ninth Parliament 1895*. p.658.

21 *Ibid.* p.483.

22 *Ibid.* p.651.

opdrag gegee om opnuut ondersoek in te stel na die moontlikheid om die Hartsriviervallei te besproei.

Litchfield het in 1899 verslag gelewer "on the scheme as far as it concerns the irrigable Government land only, comprising 12 000 acres."<sup>23</sup>

Die Hoofinspekteur van Openbare Werke, Jos. Newey, kon op 5 Augustus 1899 aan die Kommissaris van Openbare Werke, A Douglass, rapporteer dat hy, volgens magtiging wat hy voorheen van die Kommissaris verkry het, die plase nommers 29b, 88a, 77 en 85 reeds aangekoop het. Onderhandelinge was aan die gang om nommer 82 aan te koop en opsies was verkry vir die aankoop van plase nommers 20 en 78 teen baie billike pryse.<sup>24</sup> Die plase was aangekoop met die oog op die uitbreiding van die Skema. Newey het ook rapporteer dat toetsgate geboor en gate gegrawe was op die terrein van die keerwal en orals langs die roete van die voorgestelde hoofkanaal, ook waar die deurgrawings in die nek deur die waterskeiding gemaak sou word.

Dit is opvallend dat Newey eers in sy tweede verslag, September 1899, aan die Kommissaris besonderhede van die skema verstrek het. Die plan het voorsiening gemaak vir 'n hoofkanaal wat uit die Vaalrivier gelei sou word vanaf 'n uitkeerwal (weir) wat gebou sou word op 'n punt ongeveer 1 myl stroomaf van die grens van die Zuid-Afrikaansche Republiek en ongeveer 4 myl stroomop vanaf die spoorwegbrug oor die Vaalrivier tussen Veertien Strome en Warrenton. Vir die eerste sewe myl sou die kanaal die regteroewer van die Vaalrivier volg. By die 7 myl-punt verlaat die kanaal die

23 Cape of Good Hope, *Litchfield H C, Engineer-in-charge, Reports to the Chief Inspector of Public Works Jos. Newey and covering letters by the Chief Inspector, dated respectively 5th August and 12th September 1899, 27-07-1899*, p.19.

24 *Ibid.* p.24.



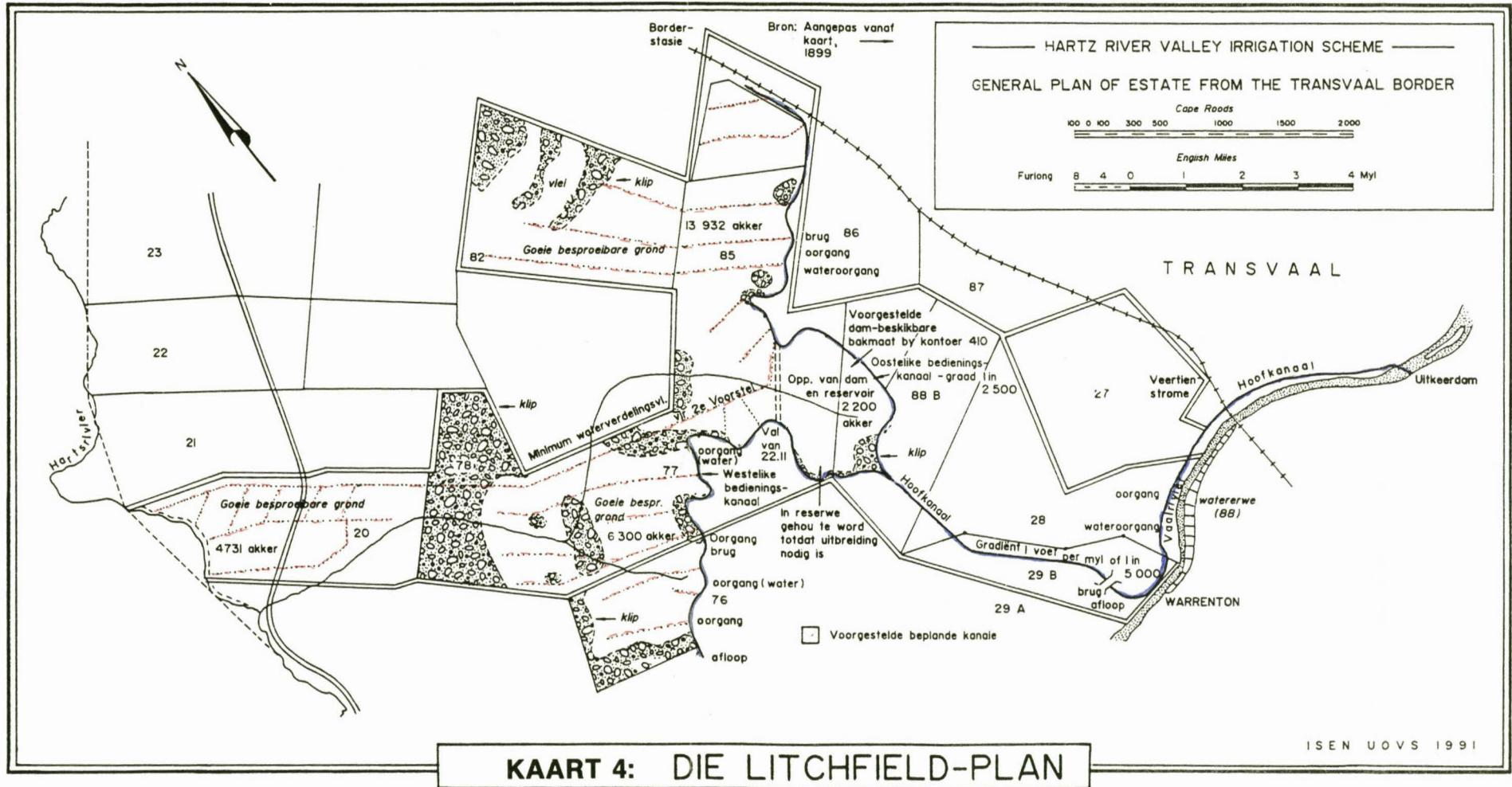
regteroewer en sny deur 'n nek in die waterskeiding tussen die Vaal- en die Hartsriviere. Die uitgrawings deur die nek sou strek vanaf 9 tot 12½ myl en sou maksimaal 38 voet diep wees. Die verskil in diepte deur die nek tussen die planne van Gamble en Litchfield is veroorsaak deurdat Litchfield vir 'n val van 6 duim per 1 myl toegelaat het teenoor die 2 voet per 1 myl waarvoor Gamble voorsiening gemaak het. Op 13 myl verdeel die kanaal in twee takke, elk 10 myl lank wat respektiewelik in 'n oostelike en westelike rigting loop. Daar is ook voorsiening gemaak vir 'n stoordam waar die hoofkanaal in twee takke verdeel. (Sien kaart 4). Die kanale sou 'n gebied van 25 000 acres goeie besproeibare grond onder besproeiing bring. Die beraamde koste, insluitende £25 000 vir die aankoop van grond was £190 000. Die uitkeerwal sou na raming 350 miljoen kubieke voet water opgaan.<sup>25</sup>

Te oordeel aan die entoesiasme waarmee die skema deur die Hoofinspekteur van Werke, Jos. Newey, aanbeveel was, die feit dat plase reeds aangekoop en proefgate geboor en gegrawe was, het dit gelyk asof die Kaapse Regering inderdaad gereed en bereid sou wees om die besproeiing van die Hartsriviervallei, 'n werklikheid te maak.

Op 11 Oktober 1899 het die Tweede Vryheidsoorlog egter uitbreek waardeur die vestiging van die besproeiingskema op die lange baan geskuif was.

---

25 *ibid.* p.19.



## Die ideaal leef voort in die jare 1902 - 1919

Na die beëindiging van die Tweede Vryheidsoorlog in 1902 het die Regering van die Kaapkolonie sy belangstelling in die moontlikheid van die vestiging van verskeie besproeiingskemas bly behou. In 'n poging om besproeiingswerke te bevorder is W B Gordon, Direkteur van Besproeiing in Indië, in dieselfde hoedanigheid in die Kaapkolonie aangestel.

Gordon getuig dat "under an arrangement made by the Agent-General with the Government of India, my services were placed at the disposal of the Government of this Colony for a period of three years dating from 1st October 1903."<sup>26</sup>

Ook in die twee nuwe Britse Kolonies, Transvaal en die Oranjerivierkolonie, was daar onmiddellik na die oorlog besondere belangstelling in die benutting van die water uit die Vaalrivier vir besproeiingsdoeleindes.

In opdrag van W L Strange, Direkteur van Besproeiing in Transvaal, het F A Hurley, 'n ingenieur wat in Egipte verantwoordelik was vir die bou van die Zifta-studam in die Damiëatak van die Nylrivier, 'n voorlopige ondersoek ingestel na besproeiingsmoontlikhede langs die Vaalrivier. Hurley het nou saamgewerk met G D Adamson wat vir die Oranjerivierkolonie ondersoek ingestel het na die sogenaamde Parys-kema, wat die besproeiing van die Renosterriviervallei behels het.

R J Birt, 'n ingenieur in diens van die Transvaalse Departement van Besproeiing, het afsonderlik ondersoek ingestel na die moontlikhede van besproeiing langs die Vaalrivier vanaf die plaas Uitspanning

---

26 G41 - 1906, Cape of Good Hope, *Report*, p.57.



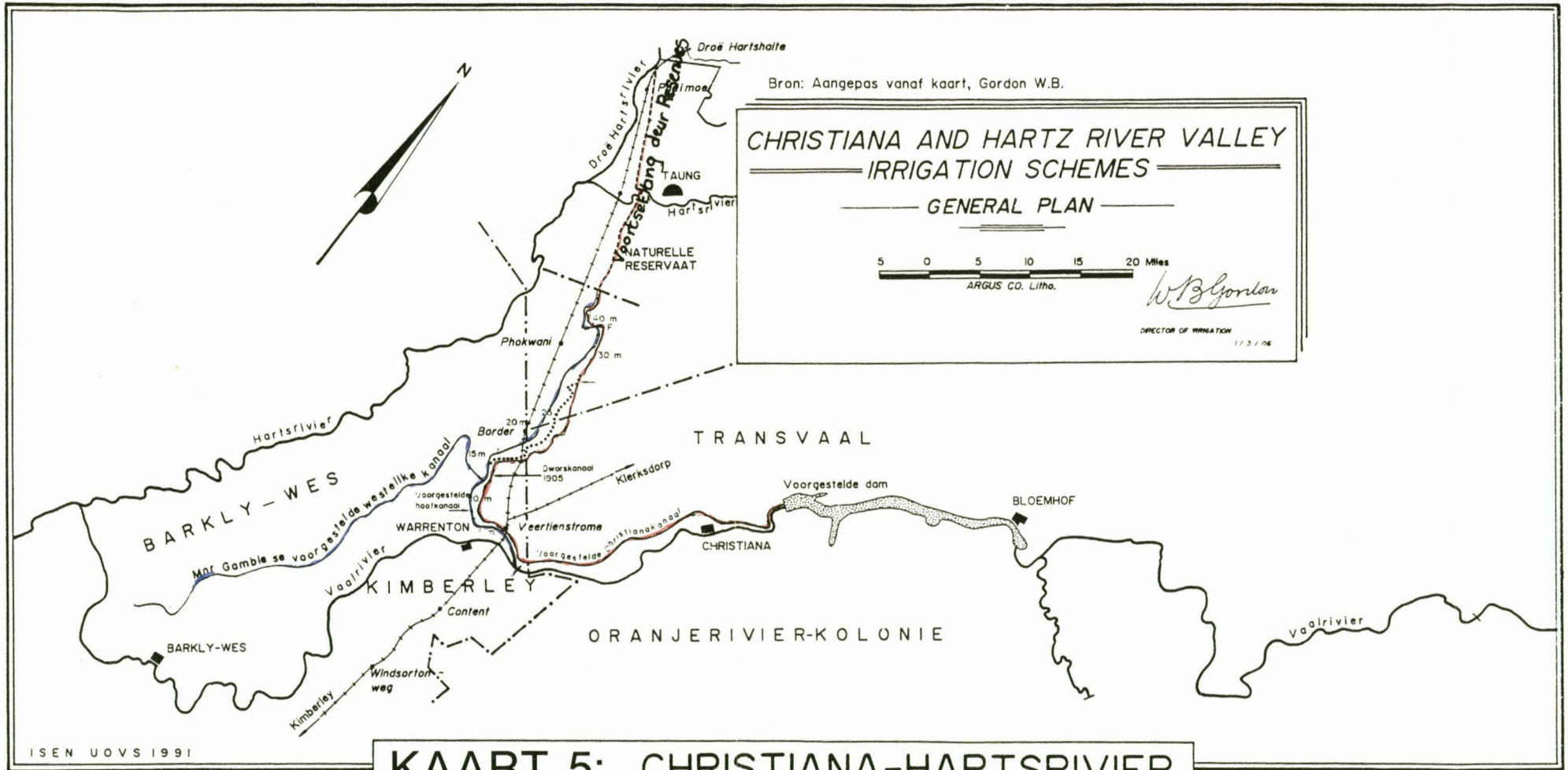
(Kromellenboog) tot by die grens van die Kaapkolonie. Die ondersoekwerk en aanbevelings van Birt was die direkte oorsaak dat dit algemeen aanvaar was dat die Kromellenboogdam, bokant Christiana, die hoofopgaardam sou wees vir die besproeiing van die Hartsriviervallei, indien dit onderneem sou word.

W B Gordon was versoek om kommentaar te lewer en aanbevelings te maak in verband met die Litchfield-plan. Hy het een verslag in 1904 en 'n tweede in 1906 gelewer. Sy aanbevelings soos vervat in die 1906-verslag is insiggewend. Hy was besonder positief ten opsigte van die Hartsriviervallei as besproeiingsgebied en het die negatiewe verslag van Dr. E A Nobbs, van die Departement van Landbou, wat op die versoek van Gordon saamgestel is, ter syde gestel. Hy het ook bevind dat die beste besproeiingsgronde geleë was in die Taung-Reservaat. (Sien Kaart 5, Birt en Litchfield aangepas deur Gordon.) Ten spyte van sy positiewe siening van die projek was hy tog van oordeel dat die plan te groot was vir uitvoering deur die Kaapse Regering.<sup>27</sup> Hierdie siening het in alle waarskynlikheid daartoe bygedra dat geen verdere poging aangewend was om met die skema voort te gaan nie, alhoewel geen amptelike besluit in die verband geneem is nie. F E Kanthack, wat Gordon in 1906 as Direkteur van Besproeiing van die Kaapkolonie opgevolg het, het twee jaar later, in 1908 weer die projek om die Hartsvallei te besproei in oorweging geneem en ook soos Gordon tot die gevolgtrekking gekom dat dit beter sou wees om die beskikbare fondse aan kleinere skemas te bestee.

Daarmee word as't ware 'n hoofstuk oor die moontlike vestiging van 'n besproeiingskema in die Hartsriviervallei afgesluit.

---

27 *Ibid.*, p.56.



KAART 5: CHRISTIANA-HARTSRIVIER



Gedurende 1909 en 1910 was die vier kolonies gemoed met 'n eenwordingsproses wat sou lei tot die stigting van die Unie van Suid-Afrika op 31 Mei 1910. Voordat die Regering van die nuwe verenigde Suid-Afrika behoorlike aandag kon gee aan plaaslike aangeleenthede het die Eerste Wêreldoorlog in 1914 uitgebreek.

### 'n Ideaal verwesenlik

Aan die einde van die Eerste Wêreldoorlog, het 'n dringende behoefte aan grond, liefs besproeibare grond, waarop teruggekeerde soldate gevestig kon word, ontstaan.

Die Regering van die Unie van Suid-Afrika, met Genl. J C Smuts as Eerste Minister, het dié behoefte as van dringende belang beskou en op 6 Junie 1920 aangekondig dat 'n Gekose Komitee deur die Regering aangestel is om ondersoek in te stel na en verslag te doen oor sekere besproeiingsprojekte wat egter nie gespesifiseer was nie.<sup>28</sup>

Kol. Deneys Reitz, Minister van Lande, was die voorsitter van die Gekose Komitee wat getuienis aangehoor het van, onder andere, G D Adamson, Inspekteur van Opmetings, voorheen in diens van die Oranjerivierkolonie, A D Lewis, Adjunk-direkteur van Besproeiing en F E Kanthack, Direkteur van Besproeiing.

Die Gekose Komitee het op 6 Augustus 1920 aan die Parlement gerapporteer en die verslag het daartoe gelei dat die Hartsriviervallei spesiaal uitgesonder is vir verdere ondersoeke. Daar is van die dienste van drie ondersoekspanne gebruik gemaak. Een span het die Kromellenboogdamterrein ondersoek, 'n tweede span het die

28 SC 15 - '20, *Report of the Select Committee on Irrigation Projects*, p.v.

Vaalrivier oor 'n afstand van 160 myl bokant die voorgestelde dam verken en 'n derde span het die moontlike verlengde kanaal vanaf die voorgestelde dam tot by Borderstasie ondersoek om te bepaal hoeveel besproeibare grond daar was. Daar is 2 000 toetsgate gesink met die oog op grondontleding.<sup>29</sup>

Die laer Vaalhartsgebied is in 1925 ook deur die Bodemopnameseksie van die Departement van Landbou ondersoek. In 'n voorlopige verslag is op die sanderige geardeheid van sekere gronde asook op die voor- en nadele van hierdie tipe grond onder besproeiing, gewys. In die verslag is spesiale klem gelê op die noodsaaklikheid om 'n landbouaansigstasie op die sandgronde aan te lê om die probleme voortspruitend uit besproeiingstoestande vas te stel sodat die ingesamelde inligting tot beskikking van toekomstige besproeiingsboere gestel kon word.<sup>30</sup>

Dr. A Stead, 'n bodemopnemer, het in 'n verslag van dieselfde jaar die negatiewe veroordeling van die sanderige leemgrond van dr. E A Nobbs in 1905, ook ter syde gestel en aanbeveel dat slegs die diepgrond vir besproeiingsdoeleindes gebruik moes word. Hy het verder voorgestel dat alle kanale gesementeer moes word en dat vir vloedbesproeiing beplan moes word.<sup>31</sup>

Na 1925 is daar vir vier jaar geen noemenswaardige werk in verband met die besproeiing van die Hartsriviervallei onderneem nie, waarskynlik as gevolg van 'n ekonomiese resessie wat meegebring het

---

29 UG 16 - '27, Departement van Besproeiing. Direkteur, *Jaarverslag*, p.13.

30 Departement van Landbou, *Rapport oor Bodemopname van die Voorgestelde Vaalhartsbesproeiingskema 1932 - 1934*, p.1.

31 Lewis, A D., Direkteur van Besproeiing, *Wet op Vaalrivier-Uitbreidingskema*, Witskrif, p.2.

dat die nodige fondse ontbreek het. Afgesien van die gebrek aan fondse en die probleem van die besetting van groot gedeeltes van die vallei deur swart mense, was daar aan die kant van agtereenvolgende regerings, nie die politieke wil om daadwerklik die skema aan te pak nie. Wat laasgenoemde betref het daar met die koms van die Pakt-regering van 1924 met genl. J B M Hertzog as Eerste Minister, 'n besliste positiewe kentering ingetree.

Hierdie veranderde siening van die Regering is bevorder deur die swak ekonomiese toestande wat geheers het. In 1929 is die kapitalistiese wêreld en so ook Suid-Afrika getref deur die Groot Depressie. Die ekonomiese ellende wat die depressie tot gevolg gehad het, is vererger deur die weiering van die Nasionale Party-regering om in 1931-1932, in navolging van Groot Brittanje, van die goudstandaard af te stap. Daarby het 'n ongekende, lang, knellende droogte in 1932-1933 die ekonomiese toestand van die land, veral van die boere, verder vererger. Armoede en werkloosheid was aan die orde van die dag.

Die Regering wat swaar geleun het op politieke steun van die Afrika-ners en die boere op die platteland, was onder die haglike ekonomiese omstandighede bereid om groot finansiële verpligtings op die lang termyn aan te gaan om 'n heenkome te bied aan boere wat deur die droogte en depressie alles verloor het. In die krisistyd sou die ontwikkeling van 'n groot besproeiingskema 'n metode wees om blankes produktief op die platteland te laat werk. Dié mense sou andersins na die stede trek en die reeds akute werkloosheidsprobleem aldaar verder vererger.

Dit is dan ook geen wonder dat ondersoekwerk in verband met die Vaalhartsprojek in 1929 hervat is nie. Omvattende opmetingswerk is gedoen van alle gronde wat besproei kon word vanaf die terrein van

die Kromellenboogdam, langs beide oewers van die Vaal tot by Kimberley en Barkly-Wes verby. Die grootste gedeelte van die Hartsrieviallei vanaf die samevloeiing met die Vaal tot in die noorde by Taung is ingesluit in die ondersoek. Daar is ook gebruik gemaak van lugfotografie.

In 1932 is 'n behoorlik toegeruste bodemopnamespan, bestaande uit J P van Garderen, P A Louw en F J Rosenstrauch, uitgestuur om die gebied noord van Borderstasie tot by Taungstasie, aanvullend tot vorige ondersoeke, deeglik te ondersoek. Een span was vir drie seisoene in die veld om alle aspekte in verband met die diepte van die grond, die grondsoorte en moontlike verbrakking te ondersoek. Die span moes so ver moontlik ook gegewens in verband met alle bestaande boerderypraktyke insamel. Ongeveer 7 000 toetsgate is gemaak. 'n Oppervlakte van ongeveer 50 000 morg besproeibare grond is bepaal nadat 90 000 morg ondersoek is.<sup>32</sup>

Intussen het armoede en werkloosheid sorgwekkend toegeneem. Aan die begin van 1933 is 'n Koalisie-regering tussen die Nasionale Party en die Suid-Afrikaanse Party gevorm met genl. J B M Hertzog as Eerste Minister. Na 'n kort sitting het die Parlement verdaag. Die Kabinet het egter 'n komitee van Departementshoofde aangestel met die Sekretaris van Landbou as voorsitter. Die komitee moes weë in die middele oorweeg om die ellende van armoede en werkloosheid, veral onder die boeregemeenskap as gevolg van die langdurige droogte en depressie te verlig. Die komitee moes verslag doen aan 'n subkomitee van die Kabinet wat bestaan het uit J H Hofmeyer, A P J Fourie, genl. J C G Kemp en kol. Deneys Reitz. Die Departement van Besproeiing het by die komitee van Departementshoofde voorgestel dat daar so gou

---

32 *Departement van Landbou, Rapport.....*, p.2.



moontlik met die Vaalhartsbesproeiingskema en die Loskopdamskema begin moes word.<sup>33</sup>

Hierdie aanbeveling wat deur die subkomitee van die Kabinet aanvaar is, is op 1 November 1933 deur die volle Kabinet goedgekeur.

Die besluit om die Skema te bou ten einde die nood van armoede en werkloosheid te verlig was vergemaklik deurdat die Regering oor die nodige fondse beskik het om so 'n groot onderneming te kon aanpak. Na die afstapping van die goudstandaard in 1932, het die prys van goud gestyg. Hierdie styging van die goudprys het verhoogde belastinginkomste vir die Staat beteken wat die finansiële vermoë van die Staat om so 'n ambisieuse skema te kon aanpak, versterk het.

Kol. Deneys Reitz, Minister van Lande het op 2 November 1933, in Kimberley aangekondig dat die Regering die Vaalhartsbesproeiingskema gaan bou teen 'n beraamde koste van £3½ miljoen, en dat die Regering reeds £20 000 bewillig het vir voorlopige werk in verband met die Skema. Die besluit was onderhewig aan die goedkeuring van die Parlement tydens die volgende sitting.<sup>34</sup> Kol. Reitz het ook by die geleentheid aangekondig dat die Regering, bewus daarvan dat geen besproeiingskema direk lonend sou wees nie, besluit het om die bou van die Vaalhartsskema te subsidieer met 'n bedrag gelykstaande aan 75% van die totale kapitale koste van oprigting.<sup>35</sup> Die Regering sou dus 75% van die totale oprigtingskoste dra sonder dat dit uiteindelik van die nedersetters verhaal sou word. In die lig van die besluit sou die Skema met reg die Vaalharts-Staatswaterskema genoem word.

---

33 UG 7 - '35, Departement van Besproeiing, Direkteur *Jaarverslag 1 April 1933 - 31 Maart 1934*, p.23.

34 *Diamond Fields Advertiser*, 03-11-1933.

35 *Ibid.*

Op 3 November 1933 het die *Diamond Fields Advertiser* die ministeriële aankondiging in 'n hoofartikel verwelkom "as the brightest event and the most momentous piece of news that Kimberley and district has experienced for many a long day," want so het die blad voortgegaan, "it spells a new lease of life to Kimberley, when diamonds, owing to unfortunate world conditions, can hold out no ray of hope."<sup>36</sup> Die artikel sluit af met: "Another decade will see a land smiling with harvest and flowing with milk and honey."

Dit was algemeen aanvaar dat die hoofopgaardam by Kromellenboog, stroomop vanaf Christiana gebou sou word. Dit is opmerklik dat die Minister in sy aankondiging nie spesifiek gemeld het waar die dam gebou sou word nie. Dit is hoogs waarskynlik dat hy op die dag waarop die aankondiging gemaak was reeds bewus was van 'n ander moontlikheid wat veroorsaak was deur die toetrede van die Rand Waterraad, as 'n moontlike aandeelhouer in die bou van die hoofopgaardam.

### Die Rand Waterraad

Die Rand Waterraad, 'n statutêre liggaam wat in 1903 deur 'n Transvaalse Ordonnansie in die lewe geroep was, het as opdrag die voorsiening van water aan instellings en instansies, munisipaliteite, myne en die S.A. Spoorweë, binne sekere afgebakende grense, gehad.

Aanvanklik was boorgate in die omgewing van Kliprivier en Zuurbekom die bron van watervoorsiening. Dit was egter wetlik beperk tot 'n maksimum onttrekking van 10 miljoen gelling per dag oor 'n periode van 12 agtereenvolgende maande. Deur 'n Privaat Wet No. 18

---

36 *Ibid.*

van 1914 het die Raad die reg verkry om 'n dam of 'n 'barrage' in die Vaalrivier te bou, waaruit 'n gemiddelde maksimum van 20 miljoen gelling per dag (24 uur) oor 'n periode van een kalendermaand onttrek kon word. Die dam is in 1923 in gebruik geneem en moes herhaaldelik vergroot word.

Op 'n vergadering in Maart 1933 het die Waterraad aan sy hoofingenieur, M Udwin, opdrag gegee "to investigate the question of the development of further water supplies."<sup>37</sup> Dit het geblyk dat die Raad op daardie stadium byna die maksimum limiete van sy onttrekkings uit die boorgate en die Vaalrivier bereik het.

Die onderhandeling tussen M Udwin en A D Lewis, Direkteur van Besproeiing, om 'n geskikte terrein in die Vaalrivier te vind waar die Waterraad 'n groter stoordam kon bou, het gelei tot 'n ooreenkoms tussen die Regering en die Rand Waterraad om een opgaardam te bou.

In 1934 is die eerste ooreenkoms tussen die instansies met betrekking tot die regte van die Raad op watervoorsiening uit die Vaaldam gesluit. (Sien Bylae 2).

Die bepalings van die ooreenkoms is gewysig deur Wysigingswetsontwerpe in 1937 en 1944 van Wet No. 38 van 1934, *Die Vaalrivier Uitbreidingskema* Vir elke vermeerdering van watervoorsiening moes die Raad 'n addisionele bedrag betaal. Die regte, met die betaling deur die Raad, was uiteindelik as volg:

- \* 20 miljoen gellings per dag kragtens die Raad se eie Wet No. 18 van 1914,

---

37 Udwin, M., Rand Water Board, *Chief Engineer's Report to the Finance and Executive Committee*, No. 832, p.1.

- \* 60 miljoen gellings per dag kragtens Wet No. 38 van 1934 teen betaling van £240 000,
- \* 70 miljoen gellings per dag (ekstra) kragtens Wet No. 4 van 1937 teen betaling van 'n addisionele £280 000,
- \* 65 miljoen gellings per dag (ekstra) kragtens Wet No. 18 van 1944 teen betaling van 'n addisionele £650 000;
- \* 'n Totaal dus van 215 miljoen gellings per dag teen 'n totale bydrae deur die Raad van £1 170 000.

Die totale koste van die dam plus al die serwitute het £1 663 840 beloop waarvan die Rand Waterraad £1 170 000 bygedra het en die Regering slegs £493 840 voorsien het.<sup>38</sup>

Die hoeveelheid water is gewaarborg aan die Rand Waterraad, en sy behoeftes het voorkeur gekry bo die behoeftes vir besproeiing.<sup>39</sup>

Die ooreenkoms met die Rand Waterraad beteken egter nie dat watervoorsiening aan die Vaalhartsbesproeiingskema opgeskort is nie, maar slegs dat die besproeiingskema nie alleenreg het op die water in Vaaldam, soos in sommige kringe, veral op die Skema, aanvaar is nie. In gevalle van uiterste nood sou die Rand Waterraad voorkeur geniet ten opsigte van watervoorsiening uit die dam.

As gevolg van die toetrede van die Rand Waterraad as aandeelhouer in die bou van die hoofopgaardam het die Minister van Lande, kol. Deneys Reitz, in Desember 1933 aangekondig dat die hoofopgaardam

---

38 Die Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte 21-03-1944*, kolom 3673.

39 *Ibid.*, kolom 3676.



by 'n punt 14 myl onderkant die samevloeiing van die Vaal- en die Wilgeriviere gebou sou word en nie by Kromellenboog bokant Christiana nie. Deur so 'n plasing sou die dam dus nie alleen deel wees van die groot besproeiingsplan nie maar sou meer water vir industriële doeleindes beskikbaar wees, en sou ook voorsien word in die behoeftes van die goudmyne wat op die vooraand van groot uitbreiding gestaan het.

Die dam het verder verseker dat die Vaalrivier 'n standhoudende stroom sou word wat dwarsdeur die jaar sou loop. Dit sou nou moontlik wees om die Vaalrivier te beheer en die vloei te reguleer, "sodat in plaas van dat ons droë oewers het, daar die moontlikheid sal bestaan om 360 myl, (die afstand vanaf die dam tot by die uitkeerwal) en 360 myl aan die suideroewer, 'n totale stroom van 720 myl onder water te bring op doeltreffende wyse."<sup>40</sup>

Laasgenoemde sou moontlik gemaak word deur die wysiging van die regulasies wat die regte van oewereienaars bepaal het. Volgens die nuwe regulasies sou elke eenaar geregtig wees op 'n hoeveelheid water wat bereken sou word op 'n vyfde van 'n kubieke voet per sekonde vir elke myl rivierfront wat hy besit.

Die plasing van die dam onderkant die samevloeiing van die Vaal- en die Wilgeriviere het die verdere voordeel gehad dat, teen ongeveer dieselfde koste, dit twee-en-'n-half keer soveel water sou opgaar as die dam by Kromellenboog. Die dam bokant Christiana sou ook 'n deel van die hoofspoorlyn na Johannesburg en 'n deel van Bloemhof onder water gestoot het, wat ekstra koste sou meebring.

---

40 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte*, 14-05-1934, kolom 3904.

'n Uitkeerdam waaruit die hoofkanaal gelei sou word, sou 4 myl stroomop van die Spoorwegbrug by Veertien Strome gebou word. Die rivierloop vanaf Veertien Strome tot by Douglas waar die Vaalrivier in die Oranjerivier vloei, sou met gereelde tussenposes oopgespoel word deur die vrylating van water by die uitkeerwal, wat sou verseker dat "elke gat en elke leegte in die Vaalrivier permanent water sou hê."<sup>41</sup> Op so 'n wyse sou ook voldoen word aan die waterbehoefte van Kimberley. Die plan sou " 'n aansienlike gebied rehabiliteer vanaf Kimberley na die Noorde toe, want alhoewel 30 tot 40 myl vanaf die naaste kanaal, sou Kimberley uiteindelik bevoordeel word deurdat daar 20 000 tot 30 000 blanke inwoners ten noorde van die stad gevestig sou word."<sup>42</sup>

Die hoogtepunt na die lang reeks van gebeure wat tot die bou van die Vaalhartbesproeiingskema gelei het, was ongetwyfeld die indiening van die *Wetsontwerp op die Vaalrivier-Uitbreidingskema* op 14 Mei 1934, deur die Minister van Lande, kol. Deneys Reitz.

### **Die Tweedelesingsdebat in die Volksraad 14-15 Mei 1934**

In sy tweedelesingstoespraak het die Minister, onder andere, die volgende aspekte van die Skema behandel: Die historiese aanloop om so te "verduidelik dat hierdie plan (die van die Skema) die resultaat is van die ondersoek en navorsingswerk van 'n halwe eeu"<sup>43</sup>; die damme en die redes vir die keuses van die terreine waar die damme gebou sou word, soos in die voorafgaande verduidelik is; die gehalte van die grond wat besproei sou word; die gewasse wat gekweek sou word; die

---

41 *Ibid.*

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*

onteiening van plase; die werkloosheidsprobleem en die ooreenkoms met die Tswanas van Taung.

Van die grond wat volgens alle aanduidings die beste besproeibare grond was, het 16 000 morg binne die grense van die Taung-Reservaat geval. Die Reservaat vir die Ba'Tlhapingstam was gewaarborg deur 'n ou Kaapse Wet en die Regering het nie die reg of die mag gehad om die grond te onteien nie. Gevolglik het die Minister van Lande, kol. Deneys Reitz en die Minister van Naturellesake, mnr. P G W Grobler, saam Taung besoek om die saak met die Opperhoof en sy raadsmanne te bespreek en te probeer om tot 'n ooreenkoms te kom. Na aanvanklike teenkanting, weens agterdog oor die goeie bedoelings van die Regering, is die volgende ooreenkoms met die Tlhapings bereik: Die Regering het 16 000 morg besproeiingsgrond in die omgewing van Magogong van die Tswanas geruil. In ruil het die Regering 8 000 morg weiveld aan die noordergrens van die Reservaat, buite die besproeiingsgebied gegee en vry water vir die besproeiing van 8 000 morg binne die Reservaat. Die Departement van Naturelle-sake sou aan die stam die nodige beamptes gee om hulle op te lei om besproeiing te kon doen.<sup>44</sup>

Hierdie verklaring deur die Minister en die ooreenkoms ten opsigte van die voorsiening van water, wat steeds getrou deur die Suid-Afrikaanse regering nagekom word, loënstraf die bewering dat die Regering summier beslag gelê het op Tswana-gronde.

Die Minister het in sy toespraak ook bekemtoon dat indien die Vaalhartsplan nie uitgevoer sou word nie, die Regering 'n ander openbare werk van dieselfde omvang sou moes aanpak om die groot probleem

---

44 *Ibid.*

van werkloosheid die hoof te bied. Daar was sowat 30 000 geregistreerde werkloos. Die bou van die besproeiingskema sou werk aan 5 000 of 6 000 mense vir vyf of ses jaar verskaf. Indien die Skema nie uitgevoer sou word nie, sou nóg hy, nóg die Minister van Arbeid weet wat om te doen ten opsigte van werkverskaffing.<sup>45</sup>

Sy inleidende toespraak het die Minister afgesluit met: "Dit is 'n onderneming wat ons verbeeldingskrag gaande maak. Dit is 'n interprovinsiale onderneming wat drie provinsies tref en gaan bevoordeel. Dit sal die grootste onderneming wees in die suidelike halfgrond. Dit sal die grootste onderneming wees wat die Unie nog ooit gesien het."<sup>46</sup> Sy repliek op die debat het die Minister so afgesluit: "Dit beteken dat meer grond aan die Vaalharts onder besproeiing sal kom; dit beteken dat die hele Vaalriviergebied sal herstel word; dit beteken nuwe hoop vir die so swaar beproefde Noordweste en vir Kimberley; dit beteken werk vir 5 000 tot 6 000 mense; dit beteken die moontlikheid om duisende gesinne op die grond te plaas; dit beteken die bewaring van water wat nou nutteloos wegvloei."<sup>47</sup>

Met die aanvaarding van Wet No. 38 van 1934, *die Vaalrivier-Uitbreidingskema*, deur die Parlement van die Unie van Suid-Afrika met slegs drie teenstemme op 15 Mei 1934, is die langgekoesterde ideaal om die gronde van die Hartsriviervallei te besproei met water uit die Vaalrivier, verwesenlik.

---

45 *Ibid.*

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*



## HOOFSTUK 2

### DIE SKEMA TREE IN WERKING

Reeds voordat magtigende wetgewing in Mei 1934 deur die Parlement van die Unie van Suid-Afrika aanvaar is, is C W J A Sandrock, vanaf 1 November 1933 aangestel as resident-ingenieur van die beplande Vaalhartsbesproeiingskema.

Die administratiewe setel vir hierdie grootse onderneming is genoem Andalusia omdat dit aangelê was op die plaas wat die naam gedra het.

#### Die Voorsiening van Arbeid

Die hoofrede vir die bou van die Vaalhartsbesproeiingskema was om werk en 'n heenkome te verskaf aan die duisende werklooses wat veroorsaak was deur die Groot Depressie en die knellende droogte aan die begin van die dertigerjare.

Die Departement van Arbeid was verantwoordelik vir die werwing van arbeiders. Daar is besluit dat slegs ongetroude blanke mans tussen die ouderdomme van 18 en 45 in diens geneem sou word op die Vaalharts-kema.

Met die Parlementsitting aan die begin van 1934 tydens die debat oor die bewilling van £20 000 wat deur die Kabinet gemaak was om voorlopige kostes in verband met die skema te dek, het

J J van Rensburg L.V. vir Boshof en F Pretorius L.V. vir Fordsburg heftig beswaar gemaak teen die besluit om slegs ongetroude blanke mans in

diens te neem omdat sodanige reëling diskriminerend teenoor die getroude werkloses was.<sup>1</sup>

Die Minister van Arbeid, A P J Fourie, het verduidelik dat Vaalharts die enigste besproeiingswerke was waar slegs ongetroudes in diens geneem was. Hierdie beleid was gevolg "om jong manne in diens te neem wat 'n hoop het op 'n toekoms en wat by daardie werke in die geleentheid gestel word om deur hul bekwaamheid, vlyt en ywer so aan te gaan dat hulle nog grond kan besit onder die plan."<sup>2</sup> Die argument hou nie steek nie, aangesien daar ander besproeiingskemas byvoorbeeld by Clanwilliam en Loskopdam in aanbou was waar hierdie beleid van slegs ongetroude mans nie toegepas was nie hoewel daar ook die moontlikheid bestaan het dat jong mans grond sou kon bekom na voltooiing van die skemas.

Dit het spoedig geblyk dat daar wel getroude persone in diens geneem moes word omdat die aanbod van ongetroude arbeiders nie die aanvraag kon bevredig nie. Vanaf 1935 is selfs kleurlinge en vanaf 1938 is ook swartes in diens geneem. Die skaarste aan beskikbare blanke arbeid moet toegeskryf word aan die feit dat na die oorvloedige reëns aan die einde van 1933 en gedurende 1934, talle werkloses weer 'n heenkome elders op plase en in die landbousektor gevind het. Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog in 1939 het talle werkloses 'n heenkome in die Weermag gevind.

### Kampe vir Arbeiders

Die Departement van Besproeiing was verantwoordelik vir die bou van die damme en die kanale en alles wat daarmee saamgehang het. Kampe, genoem Seksies, is vir die werkspanne aangelê op voorafbepaalde arbeid-

---

1 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte*, 08-02-1934, kolom 338.

2 *Ibid*, kolom 346.

intensiewe punte; Seksie 1 by die uitkeerdam, Seksie 2 by die uitgraving deur die nek in die waterskeiding, Seksie 3 op Andalusia vir die bou van kantore ens., Seksie 4 by Phokwani vir die tunnel- en duikloopwerk en Seksie 5 by Taung vir die duikloop oor die Hartsrivier. In die kampe is voorsiening gemaak vir eetlokale met kookgeriewe, verblyflokale, hospitaalgeriewe en noodhulp, stoorplek vir werkgereedskap en werkwinkels vir die herstel van beskadigde gereedskap en ook sportfasiliteite. Die werkers is daagliks, waar nodig per vragmotor na die onderskeie werkplekke vervoer. Verkeerdelik word geglo dat alle werk aan die kanale, uitgrawings en sementering met die hand gedoen was. Gedurende 1935 - 1936 was 350 700 kub. jaarts uitgrawings met die hand gedoen terwyl 919 800 kub. jaarts met masjinerie gedoen was.<sup>3</sup>

### Die Kanaalstelsel

Die Hoofkanaal, met 'n dravermoë van 1 000 kuseks by sy beginpunt, begin by die uitkeerwal, ongeveer 4 myl stroomop vanaf die spoorwegbrug by Veertien Strome. Vir ongeveer 8 myl volg dit die regteroewer van die Vaalrivier in 'n westelike rigting. Die kanaal draai dan noordwaarts en sny deur 'n lae nek in die waterskeiding tussen die Vaal- en Hartsriviere. Die deurgraving deur die nek is ongeveer 2½ myl lank, met 'n maksimum diepte van 34 voet. Ongeveer 12½ myl vanaf die uitkeerdam verdeel die hoofkanaal in twee takke. Die kleiner tak, met 'n dravermoë van 120 kuseks by die beginpunt, bekend as Weskanaal, volg eers 'n westelike rigting vir omtrent 5 myl en draai dan in 'n suidwestelike rigting. Die totale lengte van die Weskanaal is 13 myl. Daar is twee duiklope, genoem Rutland en Duncan, in die kanaal. Die ander tak van die hoofkanaal bekend as Noordkanaal, is ongeveer 41 myl lank. Vanaf die vertakking volg dit 'n noordelike rigting al langs die voet van die

3 Departement van Besproeiing, Direkteur, *Jaarverslag, 1 April 1935 - 31 Maart 1936.*

rante wat die vallei aan die oostekant begrens. Naby Taung word die kanaal met 'n siphon of 'n duikloop oor die Hartsrivier gelei. Die Noordkanaal vloei deur twee tonnells, die Noordtonnel (naby Hartswater) met 'n lengte van 4686 voet en die Suidtonnel (naby Tadcaster) met 'n lengte van 6161 voet. Albei tonnells het 'n deursnit van ongeveer nege voet.<sup>4</sup>

Die Phokwani-duikloop is tussen die twee tonnells. Ongeveer ag myl van die uitkeerdam af, word 90 kuseks na die Klipdam-Barkly Uitbreidingsgebied, met die sogenaamde K.B.-kanaal uitgelei. Die kanaal volg die regteroeewer van die Vaalrivier vir ongeveer 31 myl tot naby Windsorton, waar dit vertak. Die een tak loop verder langs die Vaalrivier tot by Barkly-Wes verby, met verskeie aftakkings in die rigting van die Vaalrivier. Die ander tak gaan ook deur 'n lae nek in die waterskeiding, in die rigting van die Hartsrivier, met verdeling in 'n aantal takke. Die kanaal voorsien water aan 117 plase vir besproeiing van ongeveer 20 morge elk. (Sien kaart 6).

Uiteraard is voorkeur verleen aan die bou van die twee damme en die kanale omdat dit van primêre belang was vir die besproeiingskema. In Desember 1935, is die uitkeerdam, 35 voet hoog bo die rivierbedding en 2 500 voet lank, voltooi.<sup>5</sup> Die koste vir hierdie dam is ingereken by die beraamde koste van die besproeiingskema.

In Desember 1938 is die hoofopgaardam, die Vaaldam, 120 voet hoog bo die rivierbedding en 1 800 voet lank, voltooi. Die koste hieraan verbonde was £1 166 400 wat die aankoop van grond wat oorstroom sou word, ingesluit het.<sup>6</sup>

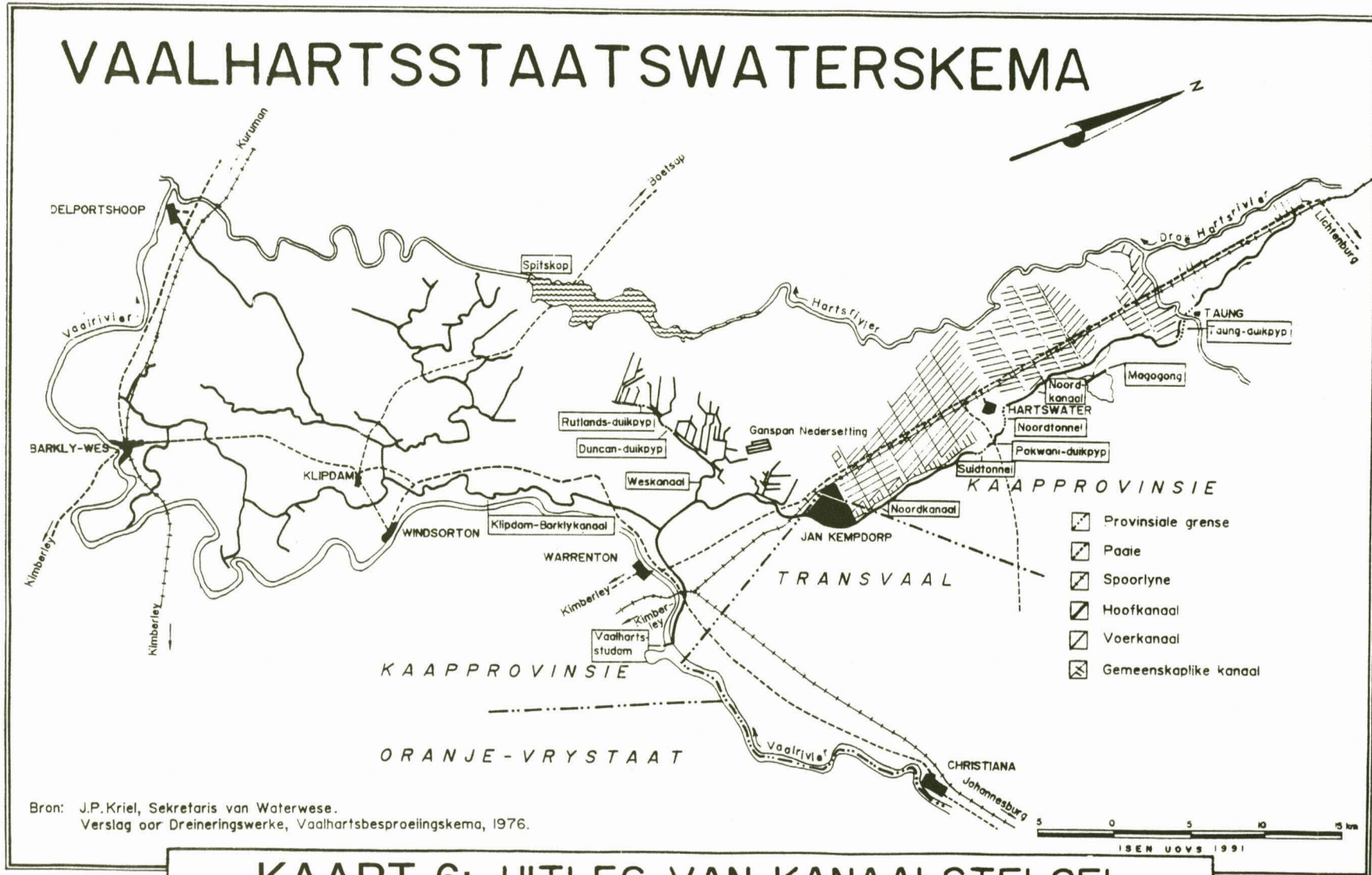
4 W.P.M. - '76, Kriel, J P, p.5.

5 Sandrock, C W J A, *Die Distribusie van Water op die Vaalhartsskema*, p.244.

6 Lombard, R T J, p.16.



# VAALHARTSSTAATSWATERSKEMA



Bron: J.P.Kriel, Sekretaris van Waterwese.  
Verslag oor Dreineringswerke, Vaalhartbesproeiingskema, 1976.

**KAART 6: UITLEG VAN KANAALSTELSEL**

Die uiteindelijke sukses van die skema, wat watervoorsiening betref, sou bepaal word deur die gereelde en versekerde voorsiening van water op die grond, selfs tot op die verste punt, wat besproei moes word. Die voorafbeplanning in verband met die bou van die kanale was dus van die uiterste belang. As algemene beginsels het gegeld: Alle kanale moes met beton uitgevoer word, wat om ekonomiese redes so dun as moontlik maar tog so duursaam as moontlik moes wees. Namate die kapasiteit van die hoofkanale verminder, moes die snelheid van die vloei vermeerder om sodoende verslikking te voorkom. Die water moes dan ook teen die hoogs moontlike spoed vloei sonder dat afslyting van die beton verhoog sou word.

Alle brûe, vloedwateroorgange ens., moes die kanale oorspan sonder enige belemmerende pilare in die kanale self. Geen water sou direk aan die landerye vanaf die hoofkanale voorsien word nie en alle gronde sou besproei word deur 'n stelsel van verdeling van water, eers in voederkanale (Sekondêre kanale) vanuit die hoofkanale en dan vanuit die voederkanale in gemeenskapskanale waarmee die verskillende persele van water voorsien sou word. Wateroorgange neem die stormwater oor die hoofkanale, en waar geen natuurlike slote onderkant die hoofkanale bestaan nie word afloopwater en stormwater in hoofdreineringskanale versamel en so weggelei na die Hartsrivier.

Die Departement van Lande was op sy beurt verantwoordelik vir die hele gebied vir uiteindelijke nedersetting na voltooiing van die kanale en die damme. Paaie moes gebou word, persele moes uitgemeet en afgekamp word en gedeeltelik ontbos en gebrak word (10 morg), 'n huis en 'n skuur op elke perseel gebou word, en dié gedeeltes van die gebied wat nie geskik was vir besproeiing nie, moes afgekamp word in kampe van ongeveer 600 morg elk, wat sou dien as weikampe waarin elke neder-setter 10 stuks grootvee kon aanhou.

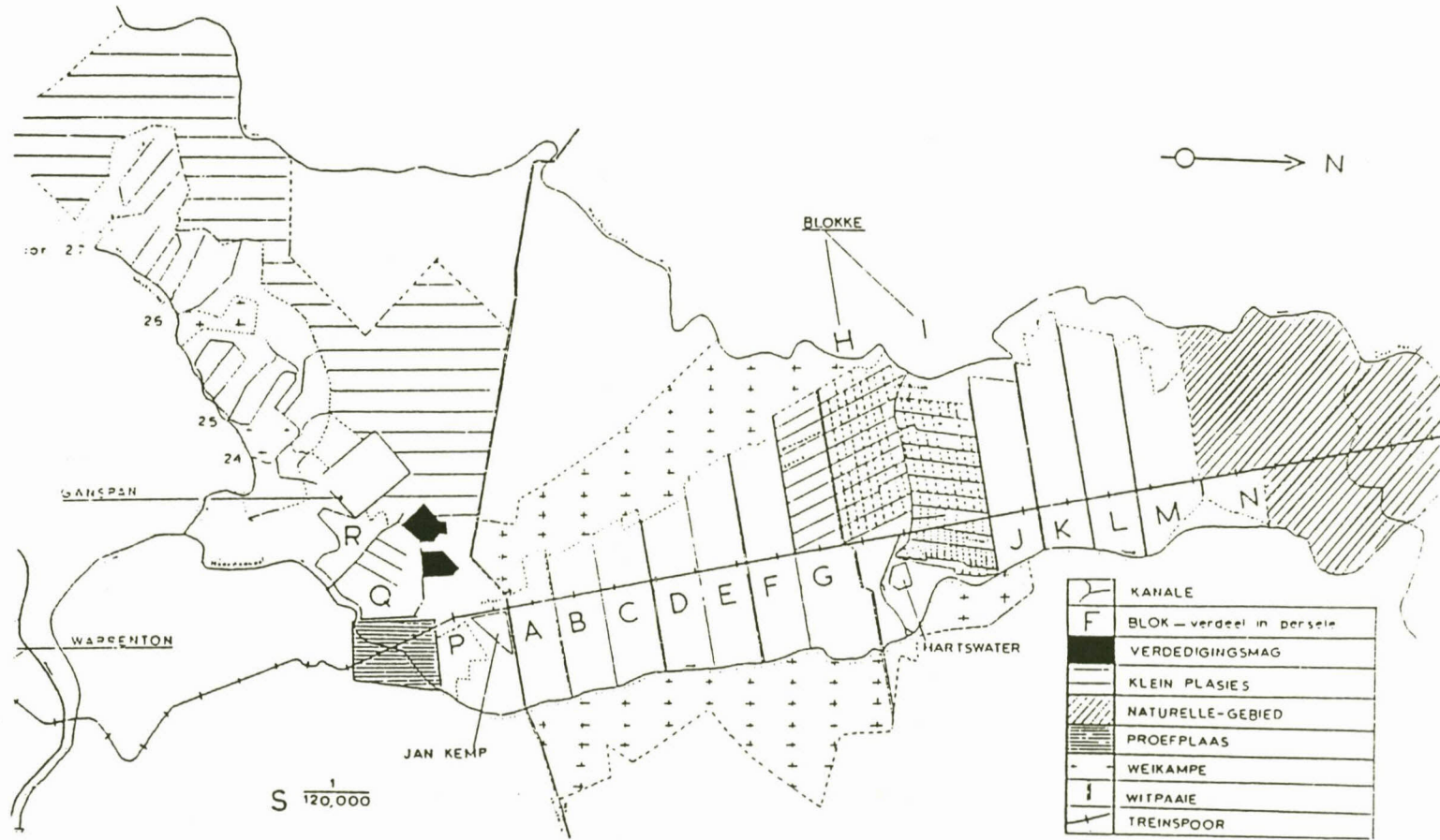
In 1937 het die Departement van Lande begin met die ontwikkeling en uitlê van die boerderyeenhede, persele, op Vaalharts. 'n Vaste patroon is gevolg.

### Uitleg van Vaalhartsbesproeiingskema

Vanaf Jan Kempdorp strek die gebied wat deur die Noordkanaal bedien word van Suid na Noord. Vlak noord van Jan Kempdorp loop 'n hoofpad van oos na wes. Min of meer ewewydig met hierdie pad is ander paaie aangê wat die gebied van oos na wes kruis. Hierdie oos-wes paaie verdeel die gebied in blokke wat alfabeties vanaf die suide genummer is van A tot N, met N net ten noorde van Magogong. Hierdie blokke word verdeel in kleiner blokke deur gemeenskapspaaie wat van suid na noord loop. Die gemeenskapspaaie is numeries genummer, met nommer 1 die verste oos. Die paaie is so gespaseer dat die onderskeie blokke wat gevorm word tussen die oos-wes paaie en die gemeenskapspaaie so na as moontlik aan 180 morg groot is. Hierdie 180 morg is dan verdeel in 6 persele van 30 morg elk. Elke perseel dra 'n nommer, byvoorbeeld 1A4, wat aandui dat dit die eerste perseel in die A-blok op die gemeenskapspad nommer 4 is.

Tussen die hoofkanaal en die gemeenskapspad nommer 1, is ook persele uitgemeet, maar minder reëlmatig en staan bekend as die X-persele d.w.s. Ax, Bx Ex ensovoort. In blokke A tot I is nommer een aan die suidekant en verder noordwaarts volg dan 2, 3, 4, 5 en 6, terwyl by blokke J tot N die nommer een huis of perseel aan die noordekant van die blok begin en dan suidwaarts gevolg word deur 2, 3, 4, 5 en 6. (Sien Kaart 7). Geen verklaring kon hiervoor gevind word nie. Ook kon geen verklaring gevind word waarom die grootte van 'n perseel op 'n gemiddelde van 30 morg bepaal is nie.





**KAART 7: SKEMATIESE VOORSTELLING VAN VAALHARTSBESPROEING-SKEMA**



'n Landbounavorsingsstasie, met die aanleg waarvan in 1936 begin is en die P-persele is ten suide van Jan Kempdorp geleë. Verder, ten suidweste, nog onder die Noordkanaal, is die Q- en R- persele geleë.

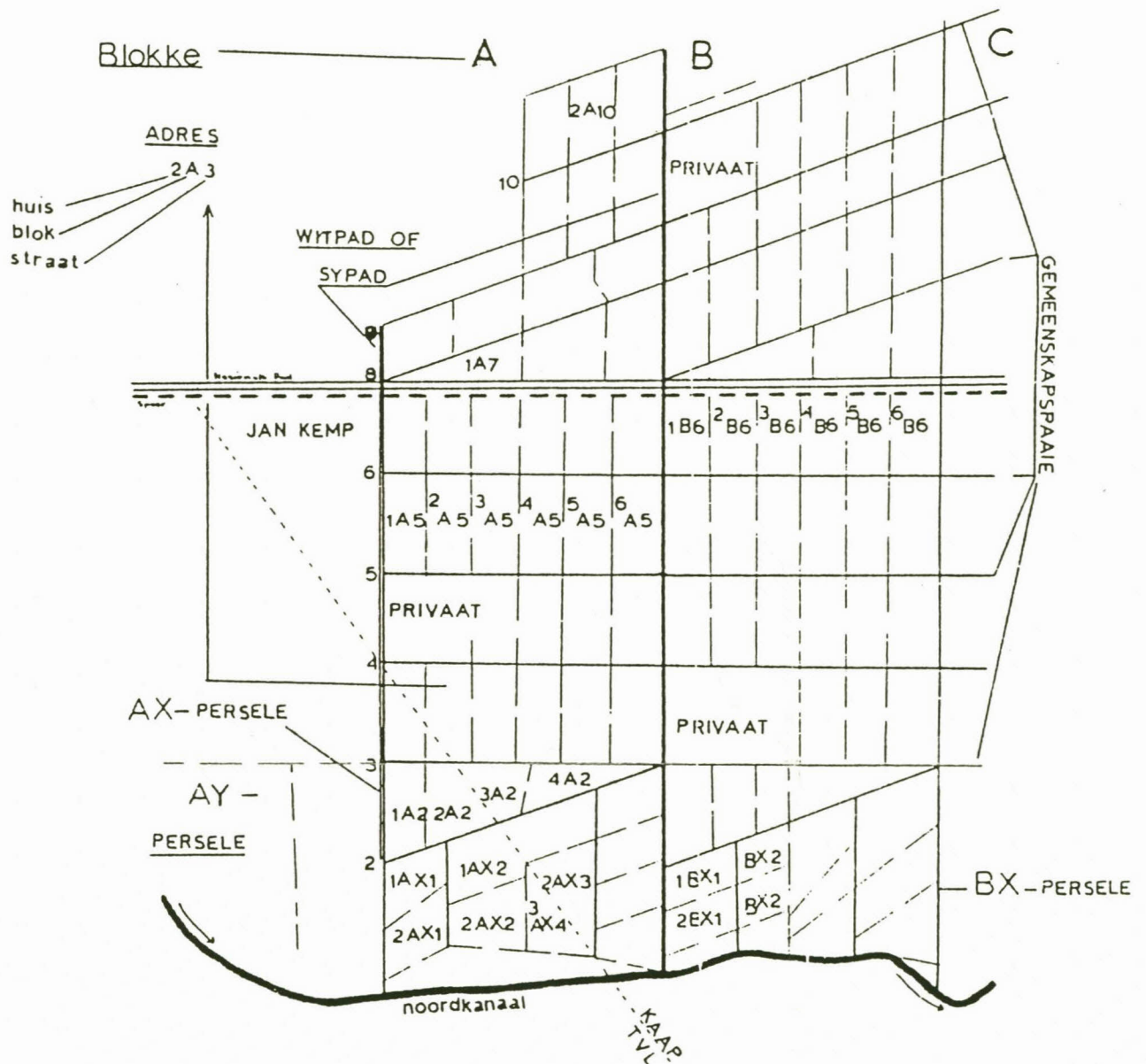
In die Weskanaal is daar vier punte of sluise genommer 24, 25, 26 en 27 vanwaar die voederkanale aftak. Die voederkanale verdeel ook soos by die Noordkanaal in gemeenskapskanale. Elke perseel is langs 'n gemeenskapskanaal, vanwaar hy sy water kry, geleë. Die persele is ook genommer, byvoorbeeld 27D6 wat aandui dat die perseel sy water kry van 'n voederkanaal wat by 27 van die Weskanaal aftak, langs die gemeenskapskanaal D geleë is en die sesde perseel langs die spesifieke kanaal D is. (Sien Skematiese Voorstellings Kaarte 8 en 9).

Op elke perseel is van sementstene 'n netjiese woonhuis met drie slaapkamers, 'n eetkamer, 'n kombuis en 'n badkamer, met 'n staandak van sink gebou asook 'n skuur, eers van sink en later van sementstene met 'n sinkdak.

Aan die einde van die finansiële jaar wat eindig op 31 Maart 1939 kon die Direkteur van Besproeiing rapporteer dat reeds 347 woonhuise en 236 buitegeboue vir nedersetters voltooi was.

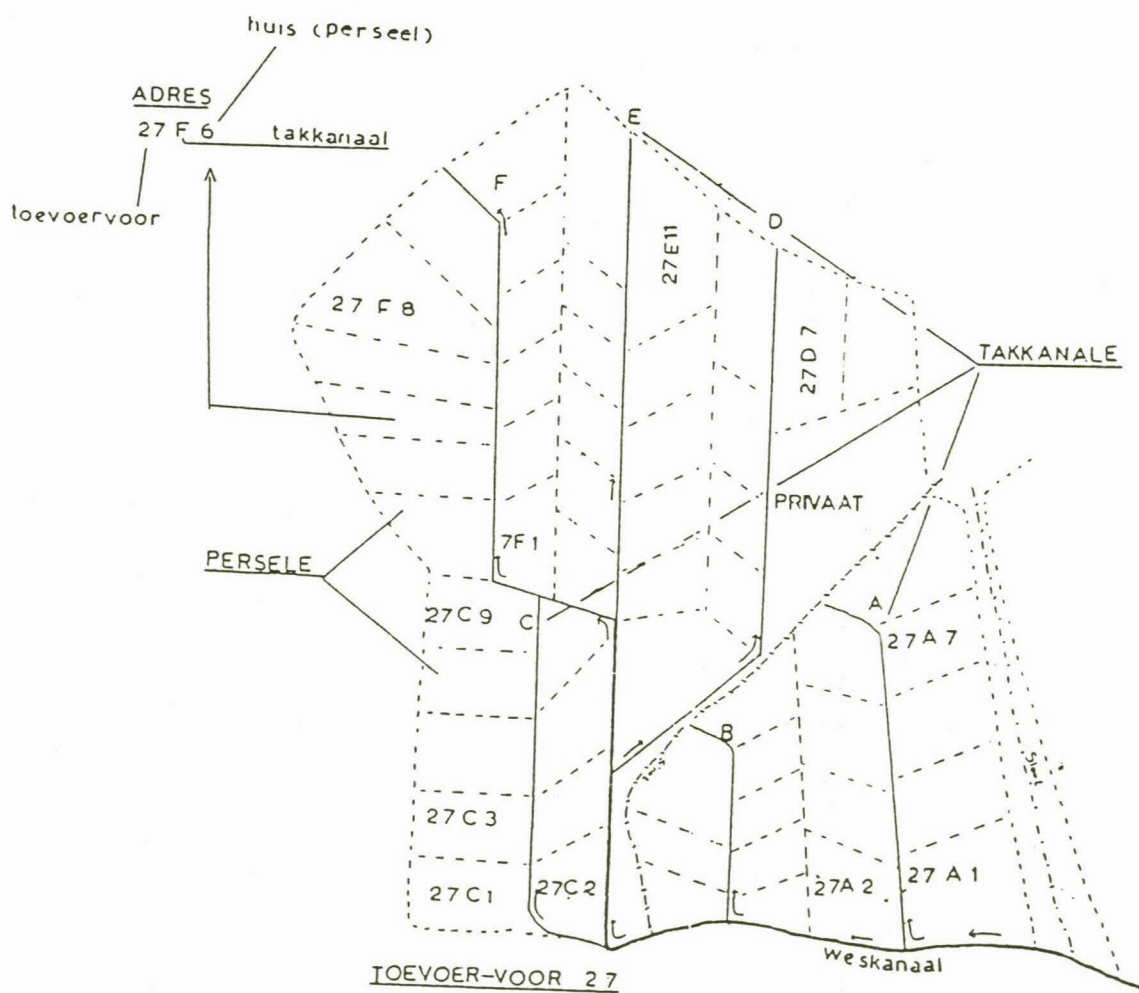
Ten spyte van die formidabele uitdaging wat die bou van die besproeiingskema gebied het, was dit asof daar 'n dringendheid by alle betrokkenes vaardig was om die enorme taak afgehandel te kry. So het dit moontlik geword dat duisende morge halfwoestynland omskep is in 'n oase. Teen die einde van 1990 het die Vaalhartsskema inderdaad geword 'n lushof van wuiwende graan- en geil lusernlande, morge grondboontjies en katoenakkers en belowende jong sitrusboorde. Ook netjies opgeleide wingerde vir wyn- en tafeldruifproduksie, met hier en daar pekanneutboorde en talle ander gewasse en lanboubedrywighede. Dit alles het 'n

**KAART 8: SKEMATIESE VOORSTELLING VAN NOORDKANAALGEBIED**



Bron: Kotze, J.C. 1961

**KAART 9:** SKEMATIESE VOORSTELLING VAN WESKANAALGEBIED



Bron: Kotze, J.C. 1961

aanvang geneem met die toekenning van die eerste 27 persele in April en Mei 1938.

Aan die begin van 1938 het die fisiese ontwikkelingsplanne van die Hartsriviervallei reeds ver gevorder. Die uitkeerdam was voltooi, die bou van die hoofopgaardam, Vaaldam, was ver gevorder en die bou van die kanale was in volle swang. Die eerste water kon reeds in Desember 1936 tot by Andalusia gelei word.

Een-en-tagtig persele was gedeeltelik ontbos, 10 morg op elke perseel; naastenby 20 000 populierbome is op die besproeiingspersele en langs die kanale geplant om as windskerms te dien. Ag-en-tagtig woonhuise was reeds voltooi en 'n verdere aantal was in aanbou. Dertig buitegeboue is ook voltooi.<sup>7</sup>

Die halfwoestynland was nou gereed vir die volgende fase in sy ontwikkelingsgang - die vestiging van nedersetters op die voorbereide persele.

### Proefhuurders

In sy jaarverslag van 1938 het die Sekretaris van Lande die belangrike aankondiging gedoen dat in Goewermentskennisgewing No. 1950 van die 17de Desember 1937 applikasies gevra is van persone wat begerig was om as proefhuurders aangeneem te word. Driehonderd en agtien aansoeke is ontvang en dertig is gekeur.<sup>8</sup> Die name van die 30 gekeurde applikante en 10 secundi is aan die Minister van Lande voorgelê vir goedkeuring. Van die dertig applikante wat deur die Minister aanvaar en goedgekeur is, het vyf die aanbod nie aanvaar nie. Twee secundi is byge-

7 Dept. van Lande, *Jaarverslag, 1 April 1937 - 31 Maart '38.*

8 *Ibid.*



voeg. (Sien Bylae 3). Op 15 April 1938 het die eerste nedersetter uit 'n groep van 27 op Vaalharts aangekom en die laaste een van die groep het sy perseel op 20 Mei 1938 ontvang.<sup>9</sup>

Gedurende elk van die volgende jare, met die uitsondering van 1942, 1943 en 1944, toe verdere toekennings van persele deur die Regering as gevolg van die Tweede Wêreldoorlog gestaak is, is gereeld groepe proefhuurders jaarliks uitgeplaas. In 1953 was 'n totaal van 1174 nedersetters reeds geplaas. Van dié getal het 79 proefhuurders die Skema weer verlaat. Hulle plekke is deur ander gevul sodat die getal hoewebewoners in daardie jaar op 1174 te staan gekom het. (Sien Bylae 4). Slegs 30 tot 50 hoewes was nog beskikbaar vir toekenning.<sup>10</sup>

Ingevolge die kennisgewing in die Staatskoerant moes alle voornemende nedersetters aansoek doen om 'n perseel te bekom. Die aansoek is oorweeg deur 'n kontrole- of beheerkomitee wat bestaan het uit die Superintendent van die Skema as voorsitter, die resident-ingenieur en een boer. Later is die verteenwoordiging van boere verhoog na drie. Applikante kon persoonlik voor die komitee verskyn om hulle saak te stel. Die finale toekenning is deur die Minister gemaak. Sekere algemene riglyne is neergelê wat moes dien as basis waarop die aansoek oorweeg is.

Getroude applikante, met inagneming van die aantal afhanklike kinders sou voorkeur geniet. Met inagneming van die applikant se gesondheidstoestand en sy aanpasbaarheid is die maksimum ouderdom op ongeveer 50 jaar vasgestel. Die ouderdomsgrens was rekbaar. Kennis en ondervinding van boerdery was nie deurslaggewend nie, maar was tog 'n sterk aanbeveling. 'n Bona fide boer wat weens omstandighede buite sy beheer, sy boerdery moes verlaat en elders 'n heenkome vind, moes

9 Lombard, R T J, p.16.

10 Du Toit, J S J, Gutsche, A D E, *Die Vaalharts Besproeiingskema, 1953*, p.2.

voorkeur geniet. Applikante wat goeie permanente betrekking beklee het, het normaalweg nie vir die toekenning van 'n perseel gekwalifiseer nie. Werkloosheid het nie teen 'n applikant getel nie maar kon nie as enigste motivering aangewend word nie. Applikante moes verder oor geen vooruitsigte beskik om grond of geld te erf nie. Daar was geen sprake daarvan dat 'n applikant kapitaalkragtig moes wees nie.

Inligting aangaande die applikant se finansiële posisie, lewenshouding, fisiese voorkoms, moontlikhede van erfposies en aanpasbaarheid is gewoonlik van landbouvoorligtingsbeamptes en landdroste van die distrik van herkoms, verkry.<sup>11</sup> Dit is opvallend dat in die basiese riglyne daar nie spesifiek verwys is na kennis en ondervinding van besproeiingsboerdery nie.

Daar is ook nie melding gemaak van moontlike minimum akademiese kwalifikasies nie. In sy navorsing vir sy ongepubliseerde doktorsale proefskrif in 1964 het D P van Zyl bevind dat 16.7% van die huurders op daardie stadium oor minder as standaard ses beskik het, 73% oor std. 6 tot ag en 10.3% oor std. nege en tien. In 'n vergelyking tussen die "suksesvolle en onsuksesvolle" huurders, met betrekking tot skoolopleiding het hy bevind dat die huurders met 'n opleiding van minder as std. 6 se gemiddelde bruto boerdery inkomste per morg £93 was, dié van huurders met opleiding van std. 6-8 was £117 en dié van die huurders met std. 9-10 opleiding was £136 10s.<sup>12</sup> 'n Suksesvolle huurder het hy beskou as iemand wat 'n goeie finansiële resultaat op sy onderneming toon en 'n goeie lewensstandaard handhaaf.<sup>13</sup> Lae akademiese kwalifikasies van huurders het dus die gemiddelde opbrengs met ongeveer een-derde verminder.

---

11 Van Zyl, D P, *Enkele kenmerke van suksesvolle huurders op die Vaalhartsbesproeiingskema*, p.13.

12 *Ibid.*, p.121.

## Voorwaardes vir Toekenning

Na die toekenning van 'n perseel is 'n spoorwegkaartjie aan die suksesvolle applikant uitgereik vir sy vervoer en die van sy gesin en sy huisraad na Borderstasie.

By sy aankoms aldaar het hy aangemeld by die kantoor van die Superintendent. Die sleutel vir die perseel wat hy sou ontvang, het hy "getrek" uit 'n houer waarin daar 'n aantal sleutels was. Daarna is hy met sy gesin en die huisraad per vragmotor na sy nuwe tuiste vervoer, waar 'n nuwe huis en 'n skuur op hom gewag het. In baie gevalle moes die waaiesand eers van die stoep af weggeveer word om toegang tot die huis te verkry. Daar was geen water aangelê of elektriese krag voorsien nie. Gelukkig was vuurmaakhout geen probleem nie, want op die 10 morg wat deur die Departement van Lande ontbos en gebrak was, het hope hout en afgekapte boomstamme gelê wat die proefhuurder vryelik as vuurmaakhout kon gebruik.

Die nedersetter het sy perseel onder die proefhuurderstelsel ontvang waarvolgens aan die suksesvolle applikant 'n tydelike okkupasiereg van minstens een en hoogstens vyf jaar verleen is.

As die proefhuurder tot bevrediging van die kontrolekomitee sy proeftyd suksesvol aflê - hy moes toon dat hy 'n suksesvolle nedersettings- of besproeiingsboer sou wees - is by die Minister aanbeveel dat hy kon "uitpasseer," en word die perseel onder die Nedersettingswet onder huurkontrak van 10 jaar, met die opsie om die perseel aan te koop, aan hom toegeken. Die aankooppryse het gewissel van £800 tot £1 000 - in sommige gevalle ietwat minder en in ander gevalle ietwat meer. So moes Piet Snyman vir sy perseel, 25D3, £1 200 betaal<sup>14</sup> terwyl Ben H Keyser, die

13 *Ibid.*

14 Snyman, P A, *Persoonlike Onderhoud*, 19-05-1992.



vader van Ben Keyser vir sy perseel, 2E11, £620, sonder tabakstoor, moes betaal.<sup>15</sup>

Die opsie van aankoop moes binne 10 jaar uitgeoefen word. Nadat die opsie uitgeoefen is, kon die nedersetter die koopsom met rente van 3½% oor 'n tydperk van 65 jaar afbetaal. Hy kon die afbetaling oor 'n korter tydperk doen.

Die bepalinge van die Nedersettingswet van 1912 was van toepassing op elke huurder. Een van die belangrikste bepalinge was Seksie 43 art.(1): 'n Huurder sou kon aanspraak maak op Kaart en Transport vir sy perseel as nie minder as tien jaar verloop het sedert die aanvang van sy huurkontrak nie; al die paaielemente betaal was; die huurder voldoen het aan alle vereistes deur die Wet gestel; die huurder moes 'n Britse- onderdaan wees. Spesiale omstandighede het die Minister gemagtig om toestemming te verleen dat die tydperk van 10 jaar verkort kon word. 'Die spesiale omstandighede' was: Swak gesondheid van die huurder, hoë ouderdom en in gevalle waar die huurder geld wou leen met die oog op uitbreiding om sy boerdery meer winsgewend te maak.<sup>16</sup>

'n Ander huurvoorwaarde was dat die huurder hom op sy boerdery moes toelê en sonder die skriftelike toestemming van die Minister, verleen op aanbeveling van die Landraad, mag hy geen ander beroep beoefen of enige betrekking beklee wat hom noodsaak om van die hoewe afwesig te wees nie.<sup>17</sup>

Daar is ook 'n aantal hoewes, waarvan die besproeiingsmoontlikhede beperk was, naamlik die sogenaamde "onekonomiese" persele wat heel-

15 Keyser, B H, *Persoonlike Onderhoud*, 04-06-1992.

16 P. V.448, *J G N Strauss-versameling*, Lêer 1/1/1/1 Vol.1.

17 Kotzé, J C, *Die Vaalhartsbesproeiingskema - Ekonomiese en Sosiaal-Geografiese Studie*, p.52.



wat ontwikkelingskoste sou verg, wat direk onder huurkontrak aan suksesvolle applikante toegeken is.

By sy aankoms het elke proefhuurder die volgende diere van die Staat ontvang: Twee koeie, waarvan ten minste een "in melk" was en 'n span van ses muile wat deur die huurder self getem moes word. Die diere is aan hom onder koopkontrak toegeken en hy moes onderneem om vir die diere, binne tien jaar na uitpassering, te betaal.<sup>18</sup> Hy het ook 'n aantal implemente ontvang; Een eenskaaromslagploeg, een eg, een skoffelploeg, een veertandeg, een trolliewa, tuie en kleiner stukke benodigde gereedskap. Aan die einde van sy proeftydperk kon hy die implemente van die Staat teen verminderde pryse koop om binne vyf jaar af te betaal of andersins kon hy die implemente aan die Departement teruggee.<sup>19</sup>

Verder het die huurder saad en kunsmis, gewoonlik 'n sak koring en 'n sak kunsmis (Superfosfaat) van die Staat ontvang.

Die Departement van Lande het landbouvoorligters aangestel, wat die proefhuurders moes adviseer. Die huurder moes plant wat die voorligter voorskryf en die bewerking volgens sy voorskrifte doen.

Alle oeste, met uitsondering van dié wat ingesamel was op 'n spesifieke area wat uitgewys was vir die gebruik van die proefhuurder, het aan die Staat behoort wat verantwoordelik was vir die afset van die ingesamelde oeste.<sup>20</sup> 'n Kwart van die netto opbrengs het die Staat geneem, een-derde van die balans is in 'n trustfonds op die naam van die proefhuurder gedeponeer en die res is aan die proefhuurder uitbetaal.<sup>21</sup> Die proefhuurders

---

18 Anoniem, Departement van Besproeiing, *The Early History of Vaalhartz 1873 - 1950*, p.14.

19 *Ibid.*

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*

het nie waterbelasting betaal nie en was vir 'n tydperk van twee jaar van die betaling van huur vrygestel.

Die eerste 151 proefhuurders het eers in 1943 uitpasseer as volwaardige huurders. Daarna het jaarliks, met die uitsondering van 1946 en 1947, volwaardige huurders uitpasseer.

Die kontrole- of beheer Komitee het alreeds in 1940 die name van 12 proefhuurders aan die Departement van Lande voorgelê, wat volgens hulle mening gereed was vir uitpassing om, as volwaardige huurders, selfstandig te kon boer. Die Landraad was egter van oordeel dat die tyd nog nie ryp was nie. Die Minister wat finale seggenskap gehad het, het egter goedkeuring verleen dat 11 van hulle kon uitpasseer. Verdere goedkeuring vir uitpassing is in 1941 aan 27 en in 1942 aan 151 proefhuurders verleen. Die opmeet van die persele en die waardasie van die grond en eiendomme het egter so lank gesloer dat die uitpassing van die eerste groep as volwaardige huurders eers op 1 Julie 1943 kon plaasvind.<sup>22</sup>

By die toekenning van 'n perseel is aan elke proefhuurder, vanuit die kantoor van die Superintendent, Vaalhartsnederstelling, 'n omsendbrief gestuur, met as inleiding: "Die geleentheid word hiermee te baat geneem om u hartlik geluk te wens dat 'n perseel kragtens die bepalings neergelê in die nedersettingswette aan u toegeken is. Die vertrouwe word uitgespreek dat u gelukkig sal voel op hierdie nedersetting en dat u alles in u vermoë sal doen om die toekoms vir u rooskleurig te maak."<sup>23</sup>

Dan volg 'n aantal wenke en opdragte. Die raad word gegee om elke pennie honderdmaal om te draai, so spaarsaam as moontlik te leef omdat dit lank sal neem voordat die perseel gereed is om 'n oes te lewer.

---

22 Lombard, R T J, p.19.

23 Horn, Mike J, *Plakboek*.

Alle instruksies en opdragte van die Superintendent en sy amptenare moes stiptelik uitgevoer word. Een goeie hond, mits dit nie 'n windhondtipe is nie, mag aangehou word, maar die hond mag nie op ander persele of in die weiveld kom nie. Jag op eie perseel of ander oop persele of die weiveld was verbode. Hoenders en varke mag in hokke aangehou word. Diere mag nie in oop persele of in paaië loop nie.

Die volle kwota bome wat aan die proefhuurder uitgereik is moes op die aangewese plekke geplant word - nie so naby die huis dat die fundamente beskadig kon word nie. Geen skade, van watter aard ook al mag aan enige kanaal of aan die omheinings van kanale aangerig word nie. Niks mag in die kanale gewas word nie en geen besoedeling van kanaalwater mag plaasvind nie. Die afbrand van veld was verbode en alle proefhuurders in die nabyheid van 'n veldbrand moes onmiddellik behulpsaam wees om die brand te blus.

Aan elke proefhuurder is 'n maandelikse nie-terugbetaalbare onderhouds-toelaag van £5 plus 15/- vir elke afhanklike kind tot 'n maksimum van £7-10s uitbetaal. Vir die tweede ses maande was slegs die helfte en vir die derde ses maande slegs 'n kwart van die toelaag uitbetaal.<sup>24</sup> Die bedrag is nie in die omsendbrief vermeld nie maar slegs dat die toelaag betaalbaar sou wees op die laaste dag van elke maand. As die einde van die maand op 'n Saterdag of 'n Sondag sou val, sou die toelaag op die vorige Vrydag uitbetaal word. Die plekke waar die uitbetaling gedoen sou word is genoem in die omsendbrief, naamlik langs Foster se winkel by Tadcaster, die J-drukgang en die Magogongstoer.<sup>25</sup>

Hierdie wenke en opdragte moet gesien word as 'n eerlike poging van die Departement tot die ordening van 'n nuwe gemeenskap saamgestel uit

24 Anonymous, Departement van Besproeiing: *The Vaalhartz Irrigation Scheme 1933-1949*.

25 Horn, Mike J, *Plakboek*.



vreemde mense - vreemd vir mekaar en onder vreemde omstandighede - waar onderlinge kommunikasie uiters gebrekkig was.

Dit was nodig dat streng reëls neergelê moes word, sodat elke betrokke presies sou weet wat van hom verwag was, wat hy kon doen en wat hy moes laat om so 'n vreedsame en gelukkige saambestaan te verseker.

### **Verskeidenheid van Mense**

Vanuit die ooste en die weste, vanuit die noorde en die suide, uit alle oorde in Suid-Afrika het nedersetters as suksesvolle applikante om persele na die Vaalhartsskema gekom. In die Kaapprovinsie was daar haas nie 'n distrik waarvandaan daar nie nedersetters gekom het nie. (Sien Bylae 5). Vanuit soveel oorde as wat hulle gekom het, soveel beroepe het hulle verteenwoordig, naamlik boere - skaapboere, beesboere, druiwe- en vrugteboere ensovoorts, mynwerkers, delwers, skrynerkers, bouers en soldate ens.

As enkelinge en nuwelinge het hulle na die nuwe tuiste gekom. Daar was egter 'n gemeenskaplikheid by alle nedersetters in soverre dat alle moontlike huurders aan dieselfde keuring onderworpe was; alle persele naastenby ewe groot was; alle huurders dieselfde hoeveelheid besproeiingswater, naamlik 64 kusekure per ingelyste morg, per jaar ontvang het; na plasing dieselfde tegniese hulp aan almal verleen is, deurdat elke huurder met gereelde tussenposes deur veldbeampies of voorligtingsbeampies of landbouvoorligters van die Departement van Lande besoek is, ten einde hom met raad en daad by te staan; die huise van dieselfde materiaal en volgens dieselfde plan gebou was; elkeen soortgelyke diere en implemente van die Staat ontvang het; dieselfde toelaes aan elke nedersetter uitbetaal was, op bepaalde dae en by bepaalde punte. Hierdie uitbetaling



van die toelaes het spoedig ontwikkel tot 'n gesellige geleentheid waar die gesinne saamgetrek het.

Die finansiële posisie van alle nedersetters was min of meer dieselfde. Die mense was arm, maar nie Armblankes in die sin en betekenis wat gewoonlik aan hierdie benaming geheg word nie. Hulle was wel verarmd, meestal deur omstandighede buite hulle beheer, maar nie armlastig nie.

Die eendersheid van die lewensomstandighede het baie spoedig 'n samehorigheidsgevoel by die nedersetters gekweek en deur die samehorigheidsgevoel het spoedig 'n gemeenskap ontwikkel wat 'n eie stempel en kenmerke gedra het. Die lewensomstandighede was min of meer dieselfde en die probleme tot 'n baie hoë mate gemeenskaplik.

### **Arbeid op die Persele**

Arbeid was baie skaars en haas onverkrygbaar. Hoewel die besproeiingsgebied aan die uitgestrekte Tswana Reservate gegrens het, het min arbeiders hulle aangemeld as werksoekend. Diegene wat wel beskikbaar was, was totaal onbekend met besproeiingspraktyke. Hulle het in die meeste gevalle nie geweet wat 'n graaf of 'n hark of 'n ploeg of 'n eg was of hoe om dit te gebruik nie. Hulle moes geleer word hoe om leiwater af te keer en 'n akker nat te lei. Daarom het swart arbeiders vanuit die reserwes min belang gestel in arbeid op die persele. Aan die anderkant kon baie min proefhuurders bekostig om arbeid te huur. Hulle was in die eerste plek aangewese op hulle eie werkvermoë, daarin bygestaan deur hulle vrouens en kinders. Piet de Wit, een van die eerste proefhuurders wat in 1938 op perseel 3B6, uitgeplaas was, onthou dat hy slegs 'n klein pikkanien kon huur om snags vir hom die lantern vas te hou terwyl hy

stompe en bome uitgehaal het.<sup>26</sup> Jan Brand, 'n teruggekeerde soldaat wat in 1946 op perseel 6L13 uitgeplaas was onthou dat hy slegs een groot swart arbeider en 'n pikkanien kon bekostig.<sup>27</sup> Later, toe die perseelhouders reeds kon bekostig om arbeid te huur, het 'n nuwe probleem opgeduik. Dit was algemene gebruik dat die arbeiders gedurende Mei, Junie en Julie in groot getalle na Wes-Transvaal gegaan het om mielies te oes. Dit was 'n gesogte arbeidsveld want 'n groot deel van sy loon het die arbeider in die vorm van mielies ontvang wat vir hom en sy gesin van kos verseker het. Die mielieboere het later die arbeiders met vragmotors uit die reservate aangery. So het 'n nedersetter soms al sy arbeiders op kort kennisgewing verloor. Die probleem het sulke afmetings aangeneem dat die Landbou-Unies van Transvaal en Noord-Kaap se hulp ingeroep was om 'n oplossing te probeer vind.<sup>28</sup>

Gebrek aan arbeiders het meegebring dat die vrou en kinders self moes werk en daadwerklik die man help om die werk gedoen te kry. Daar was nie stoordamme op die persele nie, en wanneer die leibeurt gekom het, moes dag en nag, Saterdag en Sondag, in snerpende koue of bloedige hitte, water gelei word. Die vrou moes in gevalle self lei of help lei. In die donkerte van die nag moes die vrou of kind 'n warm lafenis op die lande vir die vader bring. Die vrou moes skoffel of help skoffel. Sy moes die drinkwater en die was- en badwater uit die besproeiingskanaal aandra of help aandra. Gelukkig in die meeste gevalle was daar kinders wat mid-dae na skool en selfs soggens voor skool, op Saterdag en Sondag, op 'n vroeë leeftyd hulp kon en moes verleen. Teen die einde van die vyftigerjare is die Sondag-leibeurte afgeskaf deur die bemoeienis van Japie Nothnagel, die Hoofwater-fiskaal. Namate meer arbeiders aangemeld het vir diens en die nedersetter se finansiële posisie so verbeter het dat hy meer arbeiders in diens kon neem, het die gebruik ontwikkel dat een of

26 De Wit, Piet, *Persoonlike Onderhoud*, 20-04-1992,

27 Brand, Jan C H, *Persoonlike Onderhoud*, 16-09-1992,

28 Magogongse Boerevereniging, *Notule*, 13 April 1958.

twee of selfs meer gesinne van die arbeiders permanent op die perseel bly woon het.

## Vervoer

Vervoer was 'n ander gemeenskaplike probleem. Getuienis is gelewer deur Helena Wessels en Petronella Pienaar dat 'n proefhuurder nie 'n motor op sy perseel kon aanhou nie. Indien hy wel 'n kar besit het, moes hy die sleutel by die kantoor inhandig en die kar op blokke in sy skuur laat staan.<sup>29</sup> Geen naam of name van proefhuurders met wie dit wel gebeur het kon gevind word nie. Indien daar wel sulke gevalle was, moes die reël later gewysig gewees het, want Daniël H J Niehaus het in Januarie 1951 op perseel 26A12 met sy eie vragmotor aangeland en het voortgegaan met die gebruik daarvan.<sup>30</sup> Frikkie W Scanlen is op 12 Augustus 1950 op perseel 27C4 uitgeplaas. Hy was toegelaat om sy eie trekker, wat hy met hom saamgebring het na die perseel, te gebruik.<sup>31</sup> So ook het Ferdie Osborne wat in Junie 1948 op perseel 12I4 uitgeplaas was, sy eie vragmotor en trekker bly gebruik.<sup>32</sup>

Menige proefhuurder moes maar met 'n trapfiets oor die weg kom. Jan Brand het met die trapfiets of dapper en stapper elke maand 5 myl gery of gestap om 'n vergadering van die Boerevereniging op Magogong by te woon.<sup>33</sup> Piet de Wit het sy diakenswerk met sy trapfiets gedoen. Selfs ds. C J Odendaal het sy gemeentebesok met 'n trapfiets gedoen.<sup>34</sup>

Die mees algemene vervoermiddel was die muilwa. Ses ongetemde muile is aan die nedersetter uitgereik by sy aankoms. Om die muile te tem was

29 Wessels, Helena, *Persoonlike Onderhoud*, 30-04-1992.

30 Niehaus, D J H, *Persoonlike Onderhoud*, 23-04-1992.

31 Scanlen, Frikkie W, *Persoonlike Onderhoud*, 23-04-1992.

32 Osborne, Ferdie, *Persoonlike Onderhoud*, 20-08-1992.

33 Brand, J C H, *Persoonlike Onderhoud*, 16-09-1992.

34 De Wit, Piet, *Persoonlike Onderhoud*, 20-04-1992.



'n tergende probleem vir elke nedersetter. Dit het soms ure geneem om die muile ingespan te kry. Jan Brand onthou dat hy elke dag aan die begin elke muil met 'n vangstok moes vang om hom in te span. Piet Snyman onthou dat hy een muil kon tem, slegs nadat hy hom, op advies van sy bure, een oggend na baie gesukkel, met 'n vaalbosstomp neergeslaan het met 'n netjiese hou agter die oor. Geen wonder dat die muile die naam van 'heldonkies' gekry het nie. Met die muilwa het die gesin kerkdienste bygewoon, besoeke by bure afgelê, dorptoe gery vir inkopies, kinders weggebring na die koshuis, uitstappies na die rivier of die uitkeerdam onderneem, en met spesiale geleenthede soos wanneer die maandelikse toelaes uitbetaal is, gery. Die muile moes die ploeg trek en die stompe en boomstamme uit die lande sleep.

### Mediese Versorging

Mediese versorging was uiters beperk. In die beginjare was die naaste dokters op Warrenton, Christiana en Vryburg. Op die Skema self was geen dokters nie. Petronella Pienaar, eggenote van een van die eerste proefhuurders, moes op advies van ds.J A van Blerk van die N.G. Gemeente, Warrenton, 'n maand voor haar bevalling gaan inwoon by die vroedvrou, Johanna Scholtz op Warrenton. Noodgevalle is verwys na die "orderlie", Mike van Dyk, in wie sommige nedersetters meer geglo het as aan 'n dokter. Hy kon inspuitings gee, tande trek, diagnoses maak, maar was nie 'n gekwalifiseerde geneesheer nie.<sup>35</sup>

Die plase of persele was klein en die woonhuise naby mekaar geleë sodat onderlinge sosiale verkeer maklik geskied het, en geen gesin as gevolg van afstande in isolasie hoef te geleef het nie. Aanvanklik, en heel gou ook is debatsaande gereël en konserte deur plaaslike talent georganiseer.

---

35 Niehaus, D J H, en Andere, *Persoonlike Onderhoud*, 23-04-1992.



## Bemaking van Produkte

Die Staat het die verantwoordelikheid vir die bemaking van die produkte van die boere aanvaar. Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog is 'n interneringskamp vir 2 000 Duitsers op Andalusia opgerig en 'n kamp vir 200 Suid-Afrikaanse geïnterneerdes op Ganspan. Hierdie kampe het 'n goeie afset vir die groente en ander produkte van die nedersetters geskep. Die vermeerderde aantal nedersetters, teen die einde van 1940 was daar reeds 374,<sup>36</sup> en die verbeterde boerdery metodes het groter oeste meegebring. Die koringoes was nou volgens Rudolf Burger nie meer in gerwe getel soos in die eerste jaar nie. Die verhoogde produksie het, ten opsigte van die afset en bemaking, 'n swaar las op die skouers van die Departement geplaas. Daar is gevolglik oorgegaan tot die stigting van 'n Koöperasie in Januarie 1944, met 'n aanvangskapitaal van slegs £300.

Omdat die Staat as borg moes teken vir alle lenings wat die Koöperasie by die Landbank aangegaan het, is bepaal dat die Staat drie direkteure, waaronder die Voorsitter, sou benoem. Vier ander direkteure sou deur die lede van die Koöperasie gekies word. Die Superintendent van die Skema sou op die direksie dien as verteenwoordiger van die Departement van Lande, met die reg om besluite te veto. Die eerste direksie het bestaan uit C H Coetzee, H J le Roux en A J van der Bank, met C H Coetzee as Voorsitter deur die Minister benoem. D J F van Schalkwyk, J P Bosman, R U Burger en A C de Klerk is deur die lede gekies.<sup>37</sup> Die feit dat al die lede van die eerste direksie, met uitsondering van A D E Gutsche, die superintendent, boere op Vaalharts was, getuig van die inherente vermoëns wat daar in die nedersetters geskuil het en reeds na vore getree het. H J le Roux het reeds in die eerste jaar Coetzee as voorsitter

36 Anonymous, Department of Irrigation, *The Vaalhartz-Irrigation Scheme 1933-1949*.

37 Bornman, Hans, *Vaalharts 1938-1988*, p.46.

opgevolg en het as sodanig opgetree tot in 1953 toe hy deur R U Burger opgevolg is. T W Thompson het vir 'n paar maande opgetree as eerste bestuurder en is in Januarie 1945 opgevolg deur P J J Basson, 'n voormalige amptenaar in diens van die Departement van Lande.<sup>38</sup>

In die volgende hoofstuk sal die werksaamhede van die Koöperasie in breër besonderhede beskryf word. In hierdie verband is die stigting van die Koöperasie van belang omdat daarmee beklemtoon word tot welke mate die nedersetters, die Skemaboer, reeds ontwikkel en gevorder het, sodat dié so belangrike aspek van sy aktiwiteite as boer, naamlik die bemarking van sy produkte en alles wat daarmee saamhang in die hande van die direksie, bestaande uit boere, slegs ses jaar na die uitplasing van die eerste proefhuurders, geplaas was.

### **Finansiering**

Al die nedersetters het sonder enige finansiële vermoë op die Skema aangeland. Die toelae wat hulle van die Staat ontvang het was nie voldoende om te voorsien in al die behoeftes van die gesin nie. Na die aankoms op die Skema sou daar gewag moes word op die inkomste uit 'n oes wat op sy allervroegste eers na ses maande ingesamel sou kon word. Gelukkig was daar besighede en banke wat bereid was om op 'n beperkte skaal krediet op 'n oesbasis te verskaf. Die ongeskrewe reël het gegeld dat die besigheid voorsien die nedersetters van sy benodigdhede, klere, kruideniersware en so meer, op skuld, wat dan gedelg word wanneer die oes ingesamel, by die Koöperasie ingelewer en die nedersetters sy tjak van die Koöperasie ontvang het.

Die besighede van Geo. Sussman en Jan Visser op Jan Kempdorp, Foster op Tadcaster, Fischer en Struwig op Hartswater, I J van der Merwe en

---

38 Lombard, R T J, p.19.

Seuns en Diaz en Rosenstein op Warrenton het in hierdie verband lofwaardige dienste gelewer en so 'n groot bydrae gelewer wat die nedersetter instaat gestel het om sy kontantverpligtinge ten opsigte van lone en vervoer te kon nakom. Aan die anderkant het die besighede sake op 'n gesonde basis bedryf deur krediet te beperk tot die moontlike waarde van die oeste wat nog ingesamel moes word.

Ook twee bankinstellings, Volkskas wat die eerste was om sake op die Skema te doen en Standard Bank het beperkte kredietvoorsiening toegelaat op min of meer dieselfde basis as wat die besighede dit gedoen het. Reg vanaf die begin, vanaf die aankoms van die eerste nedersetters het daar 'n besondere verhouding tussen die besighede en die banke aan die een kant en die nedersetter aan die anderkant ontwikkel. Die hulp, finansiële, wat op so 'n wyse aan die nedersetter verleen is, het baie sterk na vore getree wanneer 'n ramp die nedersetterboere getref het soos byvoorbeeld in November 1952, toe 'n verwoestende haelbui die koringoeste op 200 persele totaal weggeslaan het en daardie nedersetters van alle inkomste uit die koringoes ontnem is. Tot eer van die nedersetters moet gemeld word dat gevalle waar die ongeskrewe ooreenkoms van betaal-na-die-oes, nie nagekom was nie, die absolute uitsondering was.

### **Boereverenigings**

Ten spyte van die feit dat die eerste nedersetters reeds in April en Mei 1938 as proefhuurders uitgeplaas was en ten spyte van die feit dat daar aan die einde van 1943 'n groot aantal proefhuurders as volwaardige huurders uitgeplaas was - hierdie getalle is jaarliks aangevul - was daar teen die einde van 1946 geen manier waarop die nedersetters hulle klages, hulle probleme en versoeke op 'n georganiseerde wyse voor die Superintendent kon lê nie. Die eerste nedersetters was nie toegelaat om hulleself te organiseer in 'n vereniging of 'n organisasie wat kon optree



as 'n spreekbuis om algemene probleme en wense onder die aandag van die owerhede te bring nie. Elke nedersetter moes individueel sy saak aan die Superintendent voorlê.

Aan die onbevredigende toestand van sake het 'n einde gekom toe daar op 28 Desember 1946 'n boerevereniging op Magogong deur die nedersetters, hoofsaaklik teruggekeerde soldate, gestig is.

By geleentheid van 'n kerspartytjie op die perseel van John de la Harpe, met 'n bespreking van hulle toenmalige probleme en ideale vir die toekoms, het Walter de la Harpe die gedagte geopper dat deur die stigting van 'n boerevereniging hulle in staat sou wees "to tackle our problems together and would enable us new settlers to make joint representation to Departmental and other bodies."<sup>39</sup> Die gedagte het algemene byval gevind en op 28 Desember 1946 is 'n vergadering gehou op perseel 2M5 van V Houston, waar die eerste boerevereniging op die Vaalhartsbesproeiingskema gestig is.

Die Sekretaris, F Roodt, het die Departement van Lande verwittig van die stigting van die boerevereniging en aan die Superintendent A D E Gutsche 'n afskrif van die konstitusie gestuur. Die Sekretaris van Lande het aan Walter de la Harpe 'n brief gerig waarin hy opdrag ontvang het om die stigting van sodanige verenigings te staak.<sup>40</sup> Die bestuur van die vereniging het die saak met die Superintendent bespreek en besluit om ten spyte van departementele besware voort te gaan met die vereniging wat net herdoop is tot "Settlers' Association" en om die stigting van soortgelyke verenigings oor die res van die Skema aan te moedig. Die boere van Phokwani en Tadcaster, bygestaan deur lede van die Magogong boerevereniging, het dadelik oorgegaan tot die stigting van boereverenigings.

---

39 *Die Kanaal*, Desember 1956, p.23.

40 *Ibid.*



Die voorbeeld wat in 1946 deur die nedersetters van Magogong gestel was met die stigting van 'n boerevereniging is algaande deur ander nedersetters op Vaalharts nagevolg en huidiglik bestaan daar twaalf boereverenigings.

Die stigting van die eerste boerevereniging is van besondere belang omdat daar vir die eerste keer in die bestaan van die Skema teen die wil en reëls van die Departementele owerheid deur nedersetters opgetree is. Hulle voorbeeld is deur ander nedersetters nagevolg. Die optrede getuig van die feit dat die nedersetters onafhanklik genoeg gevoel het om die departementele gesag uit te daag. Die byna slaafse gehoorsaamheid aan die reëls en regulasies van die owerheid het plek gemaak vir groter selfstandige optrede wat nie verwar moet word met rebelse opstandigheid nie.

Dit was die logiese gevolg van 'n natuurlike proses in die ontwikkelingsgang van die nedersetters wat geleidelik sou groei uit 'n toestand gekenmerk deur 'n gevoel van minderwaardigheid tot selfstandige denke en optrede.

Met hulle uitplasing op persele op die Skema was sommige nedersetters salaristrekkers, sommige was eertydse bywoners óf knegte óf deelsaaiers óf voormanne óf gewone arbeiders op plase. Wat ook al die beroep of nering was, daar was geen grondbesitter nie. Dié wat wel voorheen grondbesitters was het hulle grond deur die droogte en depressie verloor. Dit was die geval met die teruggekeerde soldate aan wie persele toegeken was, sowel as die nedersetters wat reeds vanaf die begin van 1938 op die Skema gewoon het.

Dit is insiggewend dat die teruggekeerde soldate die voortou geneem het met die stigting van 'n boerevereniging teen die wil en reëls van die De-

partement. Die moontlike verklaring hiervoor is dat hulle gedurende die oorlog die waarde en mag van saamwerk en saamstaan ondervind het. Daarby was hulle gedurende die oorlogsjare mense van aansien omdat hulle "soldate" was en die "oorlogspoging gesteun" het. Hulle sou dus met hulle uitplasing nie dermate aan 'n gevoel van minderwaardigheid ly teenoor die departementele gesag as wat die ander proefhuurders ervaar het nie.

Teen die einde van die jaar 1946 was elke nedersetter op die Skema óf 'n proefhuurder óf 'n volwaardige huurder met 'n opsie om sy eie grond te koop. Die nedersetter was nog nie 'n volwaardige grondbesitter omdat hy nog nie sy grondbrief kon toon nie maar vir alle praktiese doeleindes het hy homself as sodanig beskou. Dit het aan hom 'n gevoel van groter onafhanklikheid en selfstandigheid gegee. Die stigting van die boereverenigings was dus slegs 'n manifestasie van 'n positiewe ontwikkeling in die geesteskrag van die nedersetter. Hy begin die gesindheid openbaar van heer van sy hoewe en baas van sy plaas te wees.

Deur die eienaar van 'n perseel op die Skema te word, het die Vaalhartsboer sy trots en waardigheid as 'n grondbesitter, weer herwin of vir die eerste keer ondervind en ervaar.

## HOOFSTUK 3

### DIE ONTWIKKELING VAN DIE LANDBOU

#### Grondgeaardheid

Die gekeurde proefhuurder het by sy aankoms op die Vaalhartsbesproeiingskema 'n grondtoekenning met 'n gemiddelde grootte van 30 morge van die Staat ontvang. Op hierdie perseel moes hy gewasse verbou en ander landbouaktiwiteite beoefen.

Die mees algemene grondsoort op die persele was rooi sand van windgewaaide oorsprong afkomstig uit die Kalahariwoestyn. Die grond is baie lig, met 'n hoë persentasie fyn sand en buitengewone lae persentasie slik en klei. Ondeurdringbare kalkbanke kom verspreid in die ondergrond voor. Die kalkbanke lê in riewe of in die vorm van groot ondergrondse komme. In 'n verslag oor hierdie gronde verklaar Dr. E A Nobbs van die Departement van Landbou in 1905: "It must therefore become exhausted, especially the more sandy land, and it is very doubtful whether farming will then be remunerative."<sup>1</sup> Die onervare skemaboer se grootste probleem sou wees "to rejuvenate the unfertile virgin soil."<sup>2</sup>

Met die karige implemente tot sy beskikking gestel en voldoende water om sy perseel te besproei, moes die proefhuurder, onder leiding en toesig van die landbouvoorligters plant en saai en produseer om uiteindelik vir hom met sy gesin van 'n selfstandige bestaan te verseker.

---

1 G41 - 1906, Cape of Good Hope, p.64.

2 Anoniem, Departement van Landbou, *Where the Desert Blooms*.

## Gewasse

Die groot probleem waarmee die Staat sowel as die nedersetter aanvanklik geworstel het, was die vraag watter gewasse met sukses gekweek sou kon word. Met die indiening van die wetsontwerp wat die vestiging van die Vaalhartsbesproeiingskema gemagtig het,<sup>3</sup> het die Minister van Lande, kol. Deneys Reitz, aangehaal uit 'n verslag wat hy van die Departement van Landbou ontvang het en waarin verklaar was "dat onder verstandige bewerking dit miskien moontlik sal wees om die volgende soorte vrugte en groente met sukses te kweek: Appeltose, perskes, pruime, vye, druiwe as vars vrugte, rosyntjies en sultanas, tamaties vir uitvoer, aspersies om uitgevoer te word as bederfbare produkte of in blikkies. Verwag kon word dat groot hoeveelhede lusern verkoop sal word aan veeboere in die omgewing."<sup>4</sup> Insiggewend is die woorde "miskien moontlik sal wees." Hierdie onsekerheid oor die gewasverbouing word ook weerspieël in die jaarverslae van die Sekretaris van Landbou: "Dit is nog nie finaal besluit van watter soort boerdery beoefen sal word nie, maar dit is die plan om met gemengde boerdery te begin insluitende die suiwelnywerheid en die besproeibare gedeelte te gebruik vir die kweek van die nodige voer."<sup>5</sup> Nadat daar alreeds aan die begin van 1938 nedersetters op die Skema uitgeplaas was, word in die jaarverslag verklaar: "Dit is nog nie finaal besluit watter soort boerdery in die toekoms beoefen sal word nie. Gedurende die jaar is verskeie soorte gesaaides probeer en daar word voortgegaan met proefnemings."<sup>6</sup>

3 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte, 15-05-1934*, kolom 4909.

4 *Ibid.*

5 Departement van Landbou, Sekretaris, *Jaarverslag 1 April '37 - 31 Maart '38*.

6 Departement van Landbou, Sekretaris, *Jaarverslag 1 April 1938 - 31 Maart '39*.



## Die Landbounavorsingstasie

Die Departement van Landbou was wel deeglik bewus van die noodsaak dat daar aan die nedersetters op die Vaalhartsskema voorligting en leiding gegee sou moes word ten opsigte van alle moontlike vorms van boerdery-aktiwiteite. Daarom het die Departement reeds in 1935 'n terrein, wat sover moontlik, verteenwoordigend sou wees van die groot verskeidenheid ligte grond in die gebied, vir die vestiging van 'n landbounavorsingstasie, aangewys. Proefwerk het in 1938 op die stasie begin met J S J du Toit as die eerste Verantwoordelike Beampite in beheer van die stasie.

Omdat die bedrywighede op 'n Vaalhartperseel so wyd en uiteenlopend van aard kon wees en die vrae wat gevra kon word so verskillend kon wees en die probleme wat erbaar was op die perseel 'n wye veld gedek het, moes die navorsingstasie so ver moontlik antwoorde, deur navorsing gestaaf, op al die probleme en vrae kon verskaf.

Reeds vanaf die begin is die aktiwiteite van die navorsingstasie in die volgende afdelings verdeel:

Die Tuinbouseksie het groot getalle bladwisselende vrugtebome en wingerdstokke aangeplant om vas te stel watter variëteite onder die bepaalde klimaatstoestande en grondsoorte sou aard. Bemesting en besproeiingsbehoefte, sowel as verskillende snoei en bewerkingsmetodes is nagevors. Die moontlikheid van groenteverbouing is ondersoek en daar is vasgestel dat tamaties, erte, uie, waatlemoen en spanspek uitstekend aard. Etlke vroeë en laatvariëteite van tafeldruiwe is gevind wat baie goed op Vaalharts aard.

Die Veeteeltseksie het die verskillende aspekte van veeteelt onder besproeiingsomstandighede ondersoek. Melkproduksie, vetmesting van osse, vetlamproduksie en produksie van varkveis is ondersoek.

Akkerbounavorsing het belangrike en waardevolle resultate gelewer veral ten opsigte van die vernaamste akkerbougewasse wat op Vaalharts gekweek kan word soos koring, mielies, lusern, grondbone en katoen. Bestingsproewe is uitgevoer, planttyd en plantdigtheid van gewasse is bepaal, die variëteite wat die beste resultate lewer is vasgestel. Besproeiingsmetodiek is ondersoek. Aanvanklik, en dit bly steeds die hoof oogmerk, is die omstandighede van die besproeiingsboer as basis vir alle landbounavorsing geneem.

Die stasie is ingeskakel by die Nasionale kweekprogramme van klein-graan op Bethlehem en van mielies en oliesade op Potchefstroom, en oopreer dus nie in isolasie nie.

Die verskillende terreine waarop navorsing gedoen word illustreer die skat van inligting en ingesamelde kennis wat vir die nedersetter toeganklik was en steeds is. Die probleem was en bly steeds om die navorsingsresultate by die boer te kry. Aan die begin, tydens die proefhuurderjaar, het landbouvoorligters die proefhuurder op die perseel besoek en hom daar van die nodige voorligting en raad bedien, en die proefhuurders was verplig om die advies en voorskrifte te volg. Sodra die proefhuurder uitpasseer het, was die huurder vry om sy eie kop te volg. Hierdie vryheid is nie noodwendig misbruik nie. Die ondernemende boer het van die geleentheid gebruik gemaak om self proefnemings te maak wat ten goede aangewend is.

Die navorsingstasie het sy verworwe kennis en inligting, soos vandag nog gebeur, versprei deur sogenaamde boeredae, kommoditeitsdae byvoorbeeld koring-, lusern-, katoen- of wingerddae, asook kort kursusse.

M C Basson, huidige Verantwoordelike Beampte van die navorsingstasie is bekommerd oor die gebrekkige ondersteuning en bywoning van inligtingsdae en kort kursusse van die kant van die skemaboere.<sup>7</sup>

Dit moet egter in gedagte gehou word dat die waarde en betekenis van die navorsingstasie vir die Vaalhartsboer nie gemeet moet word aan die aantal boere wat 'n inligtingskursus bywoon nie. Die plasies is klein, 30 morge, en aangrensend. Die boer leef dus nie geïsoleerd en in afsondering nie. Die boere in 'n blok of 'n straat sien mekaar feitlik daagliks sodat kennis en nuwe metodes van bewerking maklik oorgedra en versprei word. Daarby sal die nut van die bywoning van kursusse sigbaar wees in die verbeterde oeste. Die belangstellende buurman sal gou navraag doen oor die redes vir die goeie oes en so sy eie kennis aanvul.

Dit moet ook aanvaar word dat reeds vanaf die plasing van die eerste nedersetters, hoewel almal gekeur was, dit geblyk het dat daar boere was wat tevrede was om maar voort te ploeter op nie-wetenskaplike wyse en nie belang gestel het in die aanwending van nuwerwetse boerderymetodes nie. In 1964 het D P van Zyl vasgestel dat daar "suksesvolle" en "minder suksesvolle" boere op die Vaalhartsskema was.<sup>8</sup> Ook J K Siertsema kom tot dieselfde gevolgtrekking as hy 'n klassifikasie maak van die "beste" en die "swakste" groep boere.<sup>9</sup>

Die suksesvolle diversifikasie van boerdery bedrywighede op Vaalharts moet tot 'n baie hoë mate toegeskryf word aan die aktiwiteit van die navorsingstasie wat vanaf die begin van sy bestaan, daarop ingestel was om die resultate van diversifikasie na te vors en te demonstreer. Op hierdie

7 Basson, M C, *Persoonlike Onderhoud*, 09-04-1992.

8 Van Zyl, D P, *Enkele Kenmerke en Eienskappe van suksesvolle Huurders op die Vaalhartsbesproeiingskema*, p.48.

9 Siertsema, J K, *Ekonomiese Ondersoek van Boerdery op Vaalharts, Opname 1958/1959, Tweede Opname 1959/1960*.

gebied het die eerste Verantwoordelike Beampte, J S J du Toit, baanbrekerswerk gedoen.

In 1963 kon 'n Interdepartementele Komitee van ondersoek na die boerderystelsels van die Vaalhartsnederstelling getuig dat "die oprigting van 'n navorsingstasie op so 'n vroeë stadium bygedra het tot die suksesse wat op hierdie Skema behaal is."<sup>10</sup>

Dr. Curd Sievers, 'n ander Verantwoordelike Beampte kon in 1978 getuig dat "van die navorsingswerk wat gedoen is en gedoen word het al wêreldbekendheid verwerf en is selfs deur die plaaslike boeregemeenskap aanvaar."<sup>11</sup>

### Die Voorligtingsdiens

Aan die begin van die sestigerjare is die Departement van Landbou in twee afsonderlike departemente verdeel, naamlik Landbou Tegniese Dienste en Landbou-Ekonomie en Bemarking. Eersgenoemde was weer verdeel in Landbouvelddienste en Landbounavorsing. Velddienste was verantwoordelik vir voorligting aan die boeregemeenskap met die oog op die bevordering van die doeltreffende optimale ontginning van die natuurlike landboukundige hulpbronne soos grond, water en weiding, ook die bewaring van die natuurlike hulpbronne en die bevordering van 'n gesonde landboubedryf.

Vir administratiewe doeleindes is die hele Republiek verdeel in sewe landboustreke. Die streke is weer verdeel in substreke. So is die Oranje Vrystaat verdeel in vyf substreke. Die Vaalhartsgebied sorteer onder die

---

10 Van der Merwe, W, *Interdepartementele Komitee van Ondersoek na die Boerderystelsels van die Vaalhartsnederstelling 1963.*

11 Sievers, Curd, Verantwoordelike Beampte, Landbounavorsingstasie, 'n *Oorsigtelike beeld.*



Griekwaland-Wes substreek, met voorligtingskantore op Jan Kempdorp, Douglas, Boshof, Barkly-Wes en Christiana. Nic Muller is aangewys as Voorligtingsbeampte op Jan Kempdorp. Hy is bygestaan deur R F Shipman, F A Jacobs, J A Joubert, P J Botha en D L Conradie, elk met 'n spesifieke taak en opdrag.<sup>12</sup>

Die administratiewe reëling het 'n tydvak van "aggressiewe" voorligting van die kant van die nuwe Staatsdepartement, Landbou Tegnieese Dienste op die Vaalhartsbesproeiingskema ingelui. Die eerste kantore was gehuisves in die geboue van die navorsingstasie en het later verskuif na die kantore van die Departement van Lande. Die nuwe diens het dadelik ingeskakel by die navorsingstasie met die reël van boeredae, kursusse en die sogenaamde kommoditeitsdae. In baie gevalle het die Voorligtingsdiens die inisiatief geneem met die reëling van inligtingsdae oor 'n wye verskeidenheid van onderwerpe wat van aktuele belang vir die Vaalhartsboer was.

Om die probleem van hoe om die beskikbare inligting by die boer, veral die minder progressiewe boer wat nie belanggestel het in die bywoning van kursusse nie, te kry, te bowe te kom, het die Voorligtingsdiens in 1967 begin met die publikasie van *Die Landbouer*, Nuusbrief van die Voorligtingskantoor. "Dit het dringend noodsaaklik geword dat navorsingsresultate en ander inligting ..... die boer so spoedig moontlik moet bereik."<sup>13</sup> In hierdie eerste uitgawe word die taak van die Voorligtingsdiens as volg gestel: Algemene inligting; voorligting ten opsigte van variëteite, bemesting, planttye, siektes en plae van alle akkerbou- en tuinbougewasse; algemene voorligting ten opsigte van rasse, voedingsbehoeftes en ander probleme van die veeteeltbedryf; keuring van bulle; onkruidinspeksies; ander dienste soos lesings en demonstrasies by boeredae, boe-

12 *Die Landbouer, Nuusbrief van die Voorligtingsdiens*, September 1967

13 Muller, Nic, *Die Landbouer* September 1967.

reverenigings, studiegroepe, vrouelandbouverenigings en ander liggame of organisasies.<sup>14</sup>

*Die Landbouer* sou vier keer per jaar verskyn en gratis aan elke boer op Vaalharts gepos word.

Die inhoud van die eerste uitgawe is kenmerkend van die daaropvolgende uitgawes. Die artikels wat gepubliseer was, was van aktuele belang vir die Vaalhartsboer en altyd prakties georiënteerd. So is in die eerste uitgawe onder die hoof, "Akkerbou," lusern behandel. Saadvoorbereiding, saaityd, bemesting, besproeiing en algemene behandeling is in die artikel beskryf. In 'n tweede hoofstuk is koringproduksie op Vaalharts onder die hoofde van variëteite (cultivar), bemesting, plantdatum, plantdigtheid en besproeiing, behandel.

Dit is altyd moeilik om die waarde en invloed van die geskrewe woord te bepaal, maar dit kan sonder vrees van teëspraak verklaar word dat *Die Landbouer* in die ontwikkeling en groei van die landbouaktiwiteit op die Vaalhartsbesproeiingskema 'n prominente rol gespeel het met die verspreiding van kennis en voorligting. In die onderhoude wat gevoer is met Vaalhartsboere oor 'n baie wye spektrum was dit sonder uitsondering, die algemene getuienis.

Die eerste vier uitgawes was getik, afgerol en gebind in die kantore van die Voorligtingsdiens. Vanaf September 1968, het die Direksie van die Vaalharts Landbou Koöperasie fondse beskikbaar gestel vir die druk van die blad deur die Vaalharts Drukkery. Die blad het toe ook 'n volwaardige redaksie gekry wat bestaan het uit R F Shipman, H P V Steyn, Hoofbestuurder van die Vaalharts Landbou Koöperasie, P J Strydom, Voorsitter van die Boere-Unie, Nic Muller as Voorsitter en P J van der

---

14 *Ibid.*

Merwe Grobbelaar. In later jare is die blad gedruk met fondse van die Grondbewaringskomitee en is die redaksie toe saamgestel uit lede van dié komitee.

## Studiegroepe

'n Ander baie betekenisvolle stap, geïnisieer deur die Voorligtingsdiens, om inligting by die boer te kry, was die stigting van Studiegroepe. R F Shipman van die Voorligtingsdiens het hier 'n prominente rol gespeel. Ag of tien of meer boere, onder voorsitterskap van 'n gekose Voorsitter, vorm so 'n groep. Die doel van die studiegroep is die bevordering van gesonde boerderypraktyke, en veral om 'n studie te maak van die ekonomiese aspekte van besproeiingsboerdery. Alle lede hou dan ook die Posrekordboek van die Departement Landbouproduksie en Ekonomie en stuur maandeliks hul opgawes na Pretoria vir ontleding. As gevolg van hierdie ywerige rekordhouding beskik Vaalharts huidiglik oor die produksiesyfers van feitlik alle gewasse wat hier geproduseer word. Vaalharts se syfers word dan ook landswyd op boeredae en kurses gebruik en voorgehou as voorbeeld.<sup>15</sup> Die groep hou maandeliks vergadering en bespreek aktuele onderwerpe soos wisselbou, inskaking van die veefaktor op Vaalharts, bemesting en 'n menigte ander relevante onderwerpe. Die groepe lewer deur hulle werksaamhede waardevolle resultate, soos byvoorbeeld met bemesting van wintergraan. "Die entoesiastiese deelname aan koöperatiewe proewe en die toepassing van die resultate het tot gevolg dat die deelnemers se opbrengs met Charter en Punjab (twee koring cultivars) die afgelope seisoen met 9 sakke per morg gestyg het".<sup>16</sup>

---

15 *Die Landbouer*, September 1978.

16 *Die Landbouer*, Augustus 1969. p.p.8 - 9.



Kennis wat deur die Studiegroepe ingesamel word, word na medeboere uitgedra deur besprekings op vergaderings van boereverenigings. Die groepe kompeteer teenmekaar. Jan Theron, voorsitter van die Hartsri- vier-studiegroep is oortuig daarvan dat die studiegroepe 'n wesenlike en waardevolle bydrae gelewer het tot die ontwikkeling van gesonde land- boupraktyke op Vaalharts.<sup>17</sup> In September 1968 was daar sewe Studiegroepe met 'n totale ledetal van 81. Ook in die geval van die Studiegroepe moet die waarde en invloed van hul aktiwiteite nie gemeet word aan die aantal lede nie. Die resultate van hulle proefnemings was oor die hele gebied versprei of deur mondelinge oordrag of deur *Die Landbouer*.

By 'n prysuitdeling op 1 Mei 1970 is verslag gelewer oor die vordering wat gemaak was ten opsigte van die produksie van koring, grondbone en katoen. Die gemiddelde opbrengste van alle deelnemers aan kompetisies, was soos volg:

Koring:	1967	26,35 sak per morg
	1968	30,35 sak per morg
	1969	30,97 sak per morg
Grondbone:	1967	1,7 ton per morg
	1968	2,1 ton per morg
	1969	2,42 ton per morg
Katoen:	1967	2800 lbs. per morg
	1968	4,100 lbs. per morg
	1969	4,540 lbs. per morg <sup>18</sup>

---

17 Theron, Jan, *Persoonlike Onderhoud 18-09-1992*.

18 *Die Landbouer*, September 1970, p.15.



Die publikasie van die resultate het prikkelend ingewerk op ander boere wat 'n noodwendige verhoging in die totale produksie van koring, grondbone en katoen tot gevolg moes hê.

### **Die Sentrale Voorligtings- en Beplanningskomitee**

'n Ander baie belangrike stap om die boere aktief by voorligting en ontwikkeling te betrek was die stigting van 'n Sentrale Voorligtings- en Beplanningskomitee op 15 Mei 1967. Die komitee het bestaan uit een verteenwoordiger van elk van die twaalf boereverenigings op Vaalharts, plus een van Warrenton, die Voorsitter van die Vaalharts Boere-Unie, die Hoofbestuurder van die Vaalharts Landbou Koöperasie en twee amptenare van die Voorligtingsdiens.

Die hoofsaak van die Voorligtingskomitee was om in samewerking met die departementele Voorligtingsbeamptes, die probleme van die gebied te identifiseer en op die mees doeltreffende wyse oplossings te vind of te probeer vind. Hoe ambisieus die komitee sy taak gesien het blyk uit sy konstitusie waarin hy hom ten doel gestel het om 'n studie te maak van die produksiepotensiaal van die gebied wat deur hulle bedien word; om te bepaal in hoeverre die produksiepotensiaal verhoog kan word; om die probleme wat stremmend inwerk op die produksiepotensiaal te identifiseer; om oplossings te vind vir hierdie probleme; om deur die toepassing van die regte voorligtingstegnieke hierdie oplossings aan die boeregemeenskap tuis te bring; om 'n studie te maak van die huidige benutting van die landbouhulpbronne; om te strewen dat die landbouhulpbronne in sy wyk nie verlore gaan nie maar selfs verbeter word; die reël van boeredae, kort kursusse, boeretoere en ander opvoedkundige byeenkom-

ste; om die voorligtingsbeampte op hoogte te hou van toestande in sy wyk.<sup>19</sup>

Elke verteenwoordiger van 'n boerevereniging in die Sentrale Komitee het in die gebied van sy vereniging 'n subkomitee saamgestel om hom in sy taak te steun. *Die Landbouer* het nou ook die mondstuk van die Sentrale Komitee geword en is die redaksie saamgestel uit lede van die komitee. Die eerste Sentrale Komitee het bestaan uit: C H Martinson (Voorsitter), W J J de Bruyn, Nic Muller (Sekretaris), P J v d M Grobelaar, A S Botes, C R van der Walt, A J Saunders, C J Husselman, G Rosseau, P van Z Rust, P A Fouché, R U Burger, F A van Staden, G D Haasbroek vir Warrenton en J C H Brand. Van hierdie Komitee verklaar *Die Landbouer*: "Ons sien in hierdie onderneming nuwe vergesigte vir 'n nouer en hegte samewerking in belang van ons besproeiingsboerdery op Vaalharts."<sup>20</sup>

In die praktyk het die Sentrale Voorligtingskomitee daarin geslaag om 'n aantal kursusse te reël wat vir die boerdery op Vaalharts van besondere betekenis was. Gedurende 1969 het die komitee die inisiatief geneem met die aanbieding van 'n reeks kort kursusse oor trekkerinstandhouding vir nie-blanke operateurs. Altesame vier kursusse is aangebied, een elk op Jan Kempdorp, Magogong, Tadcaster en Bull Hill, onder leiding van D P Marais van die Departement Landbou Tegniese Dienste, Bloemfontein. Honderd-en-sestien swart operateurs het die kursusse suksesvol deurloop.<sup>21</sup>

In 1971 het die Sentrale Voorligtingskomitee die Grondbewaringskomitee geword met dieselfde doelstellings en metode van optrede.

---

19 *Die Landbouer*, Augustus 1967, p18.

20 *Ibid.*

21 *Die Landbouer*, Desember 1969, p.30.

*Die Landbouer* van Mei 1972 rapporteer dat drie lede van die Grondbewaringskomitee en 'n vakkundige beampte van die Vaalharts- navorsingstasie voortaan die redaksie sou vorm, wat dan ook voortaan uitgegee sou word onder beskerming van die Grondbewaringskomitee. Die nuwe redaksie was C H Martinson, J A Wilson, L Stemmet en R F Shipman. Die Grondbewaringskomitee het voortgegaan met die aanbieding van boeredae en kursusse.

Na die oorvloedige reëns van 1974 en 1976 het interne dreinerings van sommige persele, waar versuiping alreeds deur die voorafgaande jare opgebou het, 'n aktuele probleem geword.

Ten einde die nodige inligting oor interne dreinerings aan boere te verskaf het die Grondbewaringskomitee in 1975 vier mini-boeredae oor interne dreinerings aangebied. Dit is "mini" genoem omdat dit streeksgewys aangebied was. Ongeveer 60 boere het die lesings op 6 Maart 1975 op Magogong bygewoon. Op Jan Kempdorp was daar op 2 September 1975, 14 boere. Op Bull-Hill en Hartsvallei het 26 boere die lesings op 3 September 1975 bygewoon, en op perseel 4F11, vir Hartswater het 16 boere die lesings bygewoon, 'n totaal van 116 kursusgangers.<sup>22</sup>

Die verhaal van die Voorligtingsdiens op Vaalharts is 'n suksesverhaal, wat toegeskryf moet word aan, onder andere, die onvermoeide ywer van die beamptes van die diens.

"In 1969 is 34 koöperatiewe demonstrasies in die wyk deur 115 boere in die aanwesigheid van beamptes besigtig. 'n Totaal van 77 lesings met behulp van aanskoulike hulpmiddels is aangebied en deur altesame 1764 boere bygewoon. Die afgelope jaar is 1441 besoeke aan plase gebring deur beamptes van die Voorligtingsdiens waarvan 449 besoeke in ver-

---

22 *Die Landbouer*, Oktober 1975, p.10.



band met gedeeltelike fisiese beplanningswerk op plase was. Die Voorligtingskantoor het 55 besoekers ontvang".<sup>23</sup>

'n Ander verklaring vir die hoë mate van sukses wat behaal is, is die metode van die Voorligtingsdiens om gebruik te maak van die dienste van die kundigste en mees suksesvolle boere as leiers van die projekte soos die Studiegroepe en die Sentrale Voorligtings- en Beplanningskomitee, wat geloods was. Op so 'n manier is die samewerking van die leierskorps van die boeregemeenskap verseker.

Oesresultate soos weerspieël in die oesstatistiek van die Vaalharts Landbou Koöperasie, moet, hoewel geensins uitsluitlik nie, aanvaar word as 'n maatstaf waarmee die sukses van die voorligtingswerk op Vaalharts gemeet kan word. (Sien Bylae 9). Die oesresultate van twee seisoene 1990/1991 en 1954/1955 word geneem met die oog op vergelyking. In die laasgenoemde seisoen was al die nedersetters reeds uitgeplaas. Die oeste van die eersgenoemde seisoen word eerste genoem. Koring 67 158 en 32 767 ton; grondbone 13 824 en 12 040 ton; lusern 18 952 en 5 123 ton; mielies 20 564 en 202 ton; katoen 6 146 en 45 ton.<sup>24</sup> Dit moet weer eens beklemtoon word dat die verskil in oesopbrengste nie net aan die invloed van die Voorligtingsdiens toegeskryf moet word nie, maar ook aan ander faktore wat later in die hoofstuk bespreek sal word.

In 1974 het Hugo Hamman, Johan Meyer opgevolg as Hoof Voorligtingsbeampte van die Griekwaland-Wes, substreek. Gedurende die afgelepe aantal jare is die Voorligtingskantoor op Jan Kempdorp vasgevang in 'n knaende personeeltekort. Ten spyte daarvan gaan die voorligtingswerk op 'n lofwaardige wyse voort. Nuwe proewe word onderneem in samewerking met die navorsingstasie, waar 'n begin gemaak is met die

<sup>23</sup> *Die Landbouer*, Augustus 1969, p.2.

<sup>24</sup> Vaalharts Landbou Koöperasie, *Oesstatistiek 1946/1947-1991/1992*.



aanbieding van demonstrasie-eenhede op die gronde van die navorsingstasie in noue samewerking met lede van die boeregemeenskap.

In 1984 is die ou tuinboukundige saal op die gronde van die navorsingstasie deur die Departement herstel en opgeknop en word tans met groot vrug gebruik vir voorligtingswerk. Die waarde van die Voorligtingsdiens in die ontwikkeling van die landboubedryf op Vaalharts kan moeilik bepaal of gemeet word, maar die algemene oordeel van die boere is, dat sonder dié dienste, Vaalharts baie armer sou wees in die gebruik van wetenskaplike boerderymetodes.<sup>25</sup>

Die navorsingstasie en die Voorligtingsdiens moet gesien word as 'n bydrae van die Staat om te verseker dat deur navorsing en voorligting slegs die beste ter beskikking van die Vaalhartsboer gestel word ten opsigte van alle vorme van landbouaktiwiteite.

### **Die Georganiseerde Landbou**

Soos reeds gemeld was die eerste nedersetters nie toegelaat om hulleself te organiseer in 'n vereniging of 'n organisasie wat kon optree as spreekbuis om algemene probleme onder die aandag van die owerheid te bring nie. Elke nedersetter moes sy saak of probleem persoonlik voorlê aan die Superintendent van die nedersetting, eers W R Thompson en later A D E Gutsche.

In Desember 1946 stig 'n aantal proefhuurders van Magogong die eerste Boerevereniging op Vaalharts met John de la Harpe as Voorsitter en F Roodt as Sekretaris, soos vermeld in Hoofstuk 2.

---

<sup>25</sup> Osborne, Ferdie, *Persoonlike Onderhoud 20-08-1992*. Engelbrecht, C J, *Persoonlike Onderhoud 17-09-1992*.

Die boerevereniging op Magogong het dadelik tot aksie oorgegaan om gemeenskapsdiens te lewer. Op 31 Mei 1947 het hulle die eerste gimkana op die skoolgronde van die Voorspoed Primêre Skool met die heelhartige steun van die skoolhoof, P J Delport en sy vrou, Hannie Delport, gehou. Uit die byeenkoms, wat 'n jaarlikse instelling geword het, het die Vaalharts Landboukou gegroei en ontwikkel. Die skougronde is deur die boerevereniging en die Skoukomitee ontwikkel. Die Skou het ontwikkel tot die toonvenster van landbou-aktiwiteite, gewasverbouing sowel as vee-teelt op die Vaalhartsskema. Die standaard en gehalte verbeter jaarliks. Dit bevorder gesonde wedywing tussen boere wat bevruggend inwerk op die ontwikkelingsgang van die gebied. Die vereniging het ook dadelik begin met die insameling van fondse vir die bou van 'n gemeenskapsaal wat steeds dien as saamtrepunt van die gemeenskap vir 'n wye verskeidenheid van byeenkomste. Die boerevereniging het ook sy eie koöperatiewe winkel gestig. Die gebou is later uitgebrei vir huisvesting van 'n slaghuis en 'n poskantoor.

Die voorbeeld wat in 1946 deur die nedersetters van Magogong gestel is met die stigting van 'n boerevereniging is algaande deur die ander nedersetters op die Vaalhartsgebied nagevolg. Huidiglik bestaan daar twaalf boereverenigings waaraan die oorgrote meerderheid van die boere op Vaalharts behoort.

Die boerevereniging vervul 'n rol van wesenlike belang. Dit is die spreekbuis van die boere ten opsigte van behoeftes en probleme in die gebied wat hy bedien. Dit is die kanaal waardeur Voorligtingsdiens en die navorsingstasie die boere bereik. By geleentheid van vergaderings wat deur die vereniging belê word, vind besprekings van sake van aktuele belang plaas en word inligting wat deur proewe en navorsing bekom is, versprei. Die boerevereniging reël self kursusse of inligtingsdae vir sy lede en reël ook studie- en besigtigingstoere. Elke

boerevereniging is geaffilieer by die Vaalharts Boere-Unie wat gereeld vergader en bestaan uit afgevaardigdes van elke boerevereniging.

Die voorbeeld van positiewe dienslewering aan die gemeenskap wat deur die Magogong Boerevereniging gestel was, het navolging gevind by alle ander boereverenigings wat daarna gestig was. So het die Rutland Boerevereniging en die Hartsvallei Boerevereniging elk in sy eie gemeenskap 'n saal op Bull Hill en 'n saal op Hartsvallei gebou, waar byeenkomste van allerlei aard gehou word. By die onderlinge verkeer op vergaderings vind 'n wisselwerking van gedagtes plaas wat bevrugterend inwerk op die ontwikkeling van die landboubedryf. Navorsing in 1964 het getoon dat lidmaatskap van 'n boerevereniging en die aktiewe en gereelde bywoning van vergaderings 'n bydraende faktor is tot suksesvolle boerwees op Vaalharts.<sup>26</sup>

### **Die Vaalharts Boere-Unie**

Die Vaalharts Boere-Unie bestaan uit afgevaardigdes van elke boerevereniging wat by die Unie geaffilieer is. Die Unie is op sy beurt geaffilieer by die Noord-Kaaplandse Landbou-Unie, wat op sy beurt geaffilieer is by die Suid-Afrikaanse Landbou-Unie (S.A.L.U.). Op dié wyse is die Vaalhartsboer wat lid is van 'n boerevereniging ingeskakel by die hoogste landbou-organisasie in Suid-Afrika.

Met die totstandkoming van die Boere-Unie in 1950 was daar slegs drie boereverenigings met 'n klein ledetal op die Skema.

---

26 Van Zyl, D P p.64.

A Geiling was gekies as die eerste Voorsitter. Die Unie het sy vergaderings in 'n motorhuis gehou wat goedgunstiglik deur C B Niemand, die hoof van die Laerskool, beskikbaar gestel was.<sup>27</sup>

Na die aankoms van P J Strydom op die Vaalhartsskema het sake ten opsigte van die georganiseerde landbou, meer bepaald die Boere-Unie, radikaal verander.

Piet Strydom was afkomstig van Oudtshoorn se wêreld en het sy skoolopleiding op Worcester en Robertson ontvang. Hy was een van die klompie boere wat sonder toestemming van die Staat, Kanoneiland in die Oranjerivier onderkant Upington, ontbos, gelyk gesleep en onder water gebring het. Sy ywer en deursettingsvermoë is beloon met sy aanstelling as superintendent van Kanoneiland, deur die Minister van Lande P W Grobler. Na sewe jaar in hierdie hoedanigheid het hy 'n betrekking aanvaar as hoof van 'n kerknedersetting in die Oranje Vrystaat. Daarna vestig hy hom as sakeman op Brits in Transvaal. In 1950 koop hy perseel 6G13 op die Vaalhartsbesproeiingskema. Kort na sy aankoms op die Skema word hy gekies as Voorsitter van die Vaalharts Boere-Unie, 'n pos wat hy beklee tot in 1971 toe hy deur Frank Slabbert opgevolg is.

Piet Strydom, as voorsitter, aanvaar as sy eerste uitdaging, die uitbreiding van die ledetal van die Boere-Unie deur die stigting van boereverenigings dwarsoor die Skema. In 1956 is daar reeds 12 boereverenigings met 'n ledetal van ongeveer 900.

In Julie 1955 bereik die Boere-Unie 'n besondere mylpaal in sy geskiedenis met die aanstelling van Bertie Yeats as voltydse sekretaris met 'n eie kantoor.<sup>28</sup> Welke ambisieuse planne deur Piet Strydom vir die

---

27 *Die Kanaal*, Desember 1956.

28 *Die Kanaal*, September 1955.



Boere-Unie gekoester was, blyk uit 'n advertensie wat in *Die Kanaal* van Desember 1955 verskyn het, waarin die dienste wat die Boere-Unie aan sy lede bied vermeld word, naamlik:

Die voltooiing van belastingstate; die behartiging van korrespondensie "wat hoofbrekens mag besorg"; bestellings van vrugtebome teen verminderde pryse van 50%; bestellings van dagoud kuikens en groente sade; die moontlike aankoop van 'n motor; reëling van enige tipe van assuranse; bestellings vir kunsmis; inskrywing as lede van die Automobiel Assosiasie (A.A.); die koop en verkoop van persele.<sup>29</sup>

Dit is baie duidelik dat met die aanbieding van dié dienste, die Boere-Unie homself wou vestig as 'n dienaar van sy lede en die gemeenskap. Dit is inderdaad so dat die Unie hom nie beperk het tot dienslewering aan sy lede nie. Vanaf die vyftigerjare het die Boere-Unie 'n prominente rol gespeel in haas elke aktiwiteit in die gemeenskap wat daarop gemik was om sekere fasiliteite vir die Vaalhartsbesproeiingskema te verkry.

Die instelling van 'n volwaardige Skoolraad vir Vaalharts in 1957 en die instelling van 'n Afdelingsraad vir Vaalharts in 1960 het geskied na volgehoue agitاسie deur die Vaalharts Boere-Unie. Die instelling van die Rade het getuig dat die owerheid aanvaar het dat die Vaalhartsgebied 'n stadium in sy ontwikkeling bereik het, waar die instelling van selfstandige rade geregverdig was.

Met die instelling van 'n eie Afdelingsraad het die kroniese swak toestand waarin die Vaalharts paaie tot op daardie stadium verkeer het, tot 'n einde gekom. Die verbetering van die padstelsel is vergemaklik en moontlik gemaak deurdat die Kaapse Provinsiale Administrasie hom daartoe verbind het om jaarliks £30 000 te bestee aan die stabilisering

---

29 *Die Kanaal*, Desember 1955

van 'n gruislaag van sekere paaie in die gebied wat as afdelingspaaie ge-proklameer was.<sup>30</sup> Die Afdelingsraad het die toelaag bly ontvang tot met sy ontbinding in 1989. Dit het daartoe meegehelp dat die Raad 'n pragtige netwerk van paaie kon nalaat as sy bydrae tot die ontwikkeling van die gebied.

Dit is insiggewend dat al die verkose lede van die Afdelingsraad, Vaalhartsboere was.

Die Boere-Unie het as mondstuk van die georganiseerde landbou op Vaalharts hom beywer vir elke moontlike vorm van ontwikkeling en groei en omdat hy verteenwoordigend was van die grootste persentasie boere, het sy vertoë gewig gedra. Sy stem word verneem onder andere in die vertoë tot die instelling van 'n volwaardige Skoolraad, die daarstelling van 'n Hoër Landbouskool wat in 1957 geopen is met W J M van der Westhuizen as eerste Hoof; 'n Provinsiale Hospitaal op Hartswater wat in 1959 geopen is; die vestiging van 'n suiwelfabriek op Vaalharts wat nooit tot verwesenliking gekom het nie; die vestiging van 'n wynbedryf en die bou van wynkelders wat in 1977 betrek is en die oprigting van 'n groente-ontwateringsfabriek wat in 1980 geopen is.

Onder leiding van Piet Strydom het *Die Kanaal*, die amptelike orgaan van die Vaalharts Boere-Unie geword. Dit was 'n kwartaalblad wat in 1954 op Magogong deur Mike J Horn, Ben Venter, ds. P Roodt en mevr. M Scriven uitgegee is. Die blad het ongelukkig in 1957 tot 'n vroeë einde gekom, hoofsaaklik weens 'n gebrek aan fondse en die onvermoë van die redaksie om die blad uit te bou tot 'n tydskrif wat allerweë in die smaak van die leserspubliek sou val.

---

30 Vaalharts Afdelingsraad, *Notule 10 November 1960*.

## Die Vaalharts Landbou Koöperasie

Slegs enkele jare na die vestiging van die eerste nedersetters op die Vaalhartsbesproeiingskema, het dit duidelik geword dat die voortbestaan en welvaart van die Vaalhartsboer nie net afhanklik was van suksesvolle metodes van produksie nie, maar ook van suksesvolle en doeltreffende metodes van bewerking, verspreiding en bemarking van die geproduseerde ware.

Dit was veral om laasgenoemde oogmerk te bereik dat die Departement van Lande, die nedersetters behulpsaam was met die stigting van die Vaalharts Landbou Koöperasie op 13 Januarie 1944 by geleentheid van 'n stigtingsvergadering op Tadcaster. Die Departement van Landbou het alle lenings wat deur die Koöperasie by die Landbank gesluit was, gewaarborg.

Volgens sy konstitusie was die doelstellings van die Koöperasie baie ambisieus en getuig van 'n besondere optimisme ten opsigte van die bereiking van ideale vir sy lede.

Die doelstellings was om: "Die landbouprodukte en lewendehawe van sy lede op die voordeligste wyse van die hand te sit; die lewendehawe van sy lede te verwerk of te bewerk of te laat verwerk of bewerk om die aldus verwerkte of gedeeltelik verwerkte produkte op die voordeligste wyse van die hand te sit; reëlings te tref vir die bemarking deur lede van hulle lewendehawe of ander produkte op die voordeligste wyse; landbougereedskap en masjinerie, lewendehawe, saad, vrugtebome, voer, misstowwe en ander boerdery benodigdhede ten behoeve van sy lede aan te koop of op 'n ander wyse te verkry en aan hulle te verskaf; voedingstowwe, kompos of ander boerderybenodigdhede te vervaardig of te bewerk; ten behoeve van sy lede aanteelwee aan te koop of op 'n ander wyse te verkry of te huur; volgens koöperatiewe stelsels winkels te



verkry, te open en te bedryf; aan lede geld voor te skiet op produkte of lewendehawe aan die Koöperasie deur hulle gelewer.

Die Koöperasie stel hom ook ten doel om inligting aangaande wêreldmarkte en koöperasies in die algemeen in te win en te versprei; om arbeiders vir lede te werf; oeste ensovoorts te verseker en 'n werkwinkel vir vervaardiging en reparasies van landbougereedskap daar te stel<sup>31</sup>

Elke lid is verplig om met uitsondering van wat hy vir eie gebruik nodig het, al sy koring, lusern, grondbone, katoen, mielies, tabak of enige ander gewas en slagvee in so 'n vorm, toestand of kondisie soos deur die raad van Direkteure bepaal aan die Koöperasie te lewer, mits die koöperasie in staat is om met sulke slagvee of produkte te handel.<sup>32</sup>

Onmiddellik na die stigting van die Koöperasie, het nóg die bestuurder, P J J Basson, nóg die amptenare, selfs nie die lede van die direksie, enige ondervinding van die bedryf en bestuur van 'n landboukoöperasie gehad nie. Daarby het die uitplasing van 'n groot aantal proefhuurders vanaf 1946 tot 1953, 'n geweldige styging in produksie en behoeftes van lede meegebring. Die verhoogde produksie gepaard met die onervarendheid van die personeel en direksie het aanvanklik aansienlike ontevredenheid onder die boere veroorsaak as gevolg van foutiewe rekenings, swak uitvoering van bestellings, swak voorsiening van saad en swak organisasie. Jan Brand, een van die direkteure, moes byvoorbeeld elke Vrydag met 'n fiets na Hartswater ry vir die mede-ondertekening van tjeks.<sup>33</sup> Daar was 'n stadium bereik waar lone en salarisse van die personeel slegs by wyse van 'n Landbanklening uitbetaal kon word.<sup>34</sup>

31 Vaalharts Landboukoöperasie, *konstitusie*, p.p.1,2,11 en 12.

32 Kotzé, J C, p.28.

33 Brand, J C H, *Persoonlike Onderhoud*, 16-09-1992.

34 Steyn, H P V, *Persoonlike Onderhoud*, 07-04-1992.



Onder die omstandighede het H P V Steyn op 4 Mei 1953 diens as onderbestuurder van die Vaalharts Landbou Koöperasie, aanvaar. Gebore op 18 Maart 1916 in Pietersburg, het hy na matrikulasie 'n loopbaan in die koöperasiewese gevolg. Hy het in verskeie koöperasies diens gedoen en was werksaam by die O.T.K. (Oos-Transvaalse Koöperasie), waar hy reeds tot Sekretaris bevorder was, toe hy die aanstelling by die Vaalharts Landbou Koöperasie aanvaar het. In September 1963 is hy aangestel as Hoofbestuurder in welke hoedanigheid hy P J J Basson opgevolg het. Sy deeglike kennis en ervaring van die bestuur en bedryf van 'n landboukoöperasie, het vanaf sy aanstelling as onderbestuurder in 1953, 'n verbeterde dienslewering deur die Koöperasie aan sy lede meegebring, met 'n gevolglike groter tevredenheid met en vertroue in die Koöperasie van die kant van sy lede. Die Koöperasie kon toe begin met 'n reeks van aksies wat van besondere betekenis vir die groei en ontwikkeling van die landboubedryf op die Vaalhartsbesproeiingskema was.

Ten einde 'n eie fonds vir kapitale uitgawes te skep, het die Koöperasie in 1950 'n heffing op die waarde van gelewerde produkte ingestel. Die heffing was aanvanklik slegs 1¼% maar is daarna verhoog na 3%, met 'n vrywillige bydrae van meer as 3% indien 'n boer dit so sou verkies. Die Koöperasie het aan die boer rente op sy heffingsfonds betaal. Die kapitaal so byeengebring het die Koöperasie aangewend om opbergruimte, eers net 'primitiewe' hout en sinkskure, later staalstore, vir die produkte van sy lede te voorsien. Terugbetaling van die heffingsfonds aan die boer sou geskied as hy ophou boer, of Vaalharts verlaat of bedank as lid van die Koöperasie.<sup>35</sup>

Die voorsiening van elektriese krag, die onontbeerlike kommoditeit vir ontwikkeling van die Vaalhartsgebied kon gedurende 1954 en die jare daarna, slegs geskied nadat die Vaalharts Landbou Koöperasie, die Vaal-

---

35 *Ibid.*

harts Voer- en Voedselmaatskappy en die Sentrale Werkswinkels van die Departement van Waterwese, onder leiding van Henry Ferreira, aan die Elektrisiteitsvoorsieningskommissie (EVKOM) 'n waarborg verskaf het dat die minimum hoeveelheid krag van 500 K.V.A. gebruik sou word.<sup>36</sup>

Dit is opmerklik dat die hoogtepunte in die prestasies van die Vaalharts Landbou Koöperasie ten opsigte van die daarstelling van ontwikkelings-fasiliteite vir sy lede, direk voortvloei uit die doelstellings soos vervat in sy konstitusie.

Ten einde die produkte van sy lede op die voordeligste wyse van die hand te sit, is nie net na binnelandse markte gesoek nie. In 1967 is die Hoofbestuurder, H P V Steyn, vir drie weke na Europa gestuur om, onder andere, markte te probeer vind vir lusernmeel en ander lusernprodukte asook ongedopte grondbone, gestreepte sonneblomsaad en ertjies.<sup>37</sup> In 1992 het Ben Keyser, voorsitter van die direksie en Hansie Koen, Hoofbesturder van die Koöperasie 'n reis na die Midde-Ooste onderneem met die doel om markte te vind vir die produkte wat die Vaalharts Landbou Koöperasie kan voorsien.<sup>38</sup>

Die Koöperasie finansier die aankoop van produksiemiddele, soos saad, kunsmis en brandstof deur sy lede met behulp van Landbanklenings of lenings uit eie fondse. Hieraan verwant is 'n diens waaraan min publisiteit verleen word, naamlik 'n ploeg- en plantdiens wat aan sukkelende boere verleen word, om te voorkom dat sulke boere insolvent raak en van sy plaas af sal moet padgee. Die Koöperasie voorsien die saad en kunsmis en 'n kontrakteur doen die plantwerk. Die eienaar moet net die gesaaides natlei. Die Koöperasie onderneem ook die oeswerk. Hierdie

---

36 Du Toit, J S J, Gutsche, A D E, *Vaalhartsbesproeiingskema*, p.8.

37 *Die Landbouer*, November 1967.

38 Keyser, B H, *Persoonlike Onderhoud 04-06-1992*.

diens het meegebring dat ongeveer twintig boere nie insolvent geraak het nie.<sup>39</sup>

Om die afset van die produkte van wingerdbou en sitrusboerdery te verseker het die Koöperasie die koöperatiewe wynkelder in 1977 gebou en die sitruspakstoor in 1990.

Die Sentrale Katoen Koöperasie is in 1978 gestig om die pluismeule van J L Clarke op Jan Kempdorp volgens kontrak oor te neem en so 'n afset vir die produkte van die katoenboer te verseker. In samewerking met die Noord-Kaaplandse Lewendehawe Koöperasie is voerkrale vir die vetmaak van beeste naby Hartswater in gebruik gestel waar tussen 6 000 en 7 000 beeste vir bemarking voorberei word.

Die oorname van die pluismeule en die oprigting van die voerkrale getuig van die besliste wil van die Vaalharts Koöperasie, wat optree namens die boere, om sover moontlik selfonderhoudend en selfondernemend te wees wat die verwerking van die primêre produkte van sy lede betref. Waar individuele boere in die verlede 'n klein aantal beeste op eie werf kon vetmaak en inderdaad dit ook gedoen het, kon hierdie diere nou in die voerkrale gemes word onder deskundige toesig. Daarby het die voerkrale waardevolle afset verskaf vir afvalreste van die persele.

'n Tegniese Sentrum is op Hartswater gebou vir die herstel van en diens aan lanbou-implemente van die lede.

Graansilo's is op Hartswater, Magogong en Jan Kempdorp opgerig om die insameling en opberging van die graanoeste op 'n gemoderniseerde basis te plaas.

---

39 Steyn, H P V, *Persoonlike Onderhoud*, 07-04-1992.



'n Lusernontwateringsfabriek en 'n grondboontjebotterfabriek is op Hartswater opgerig. Die oprigting van die ontwateringsfabriek deur die Koöperasie, slegs 12 jaar na sy stigting getuig van waagmoed en ondernemingsgees wat nie verwar moet word met roekelose spekulasie nie. Dit het voortgevloei uit die diepe oortuiging dat daardeur 'n diens aan veral die lusernboere gelewer sou word deurdat groot verliese van lusernloof wat met die droogmaakproses op die lande gely is, uitgeskakel sou word. *Boerdery in Suid-Afrika* het treffend hulde gebring aan die innoverende ondernemingsgees van die Koöperasie:

"Ongeveer 70 myl van Kimberley staan die eerste lusernontwateringsfabriek in Suid-Afrika. Die boere van die Vaalharts nedersetting het geskiedenis gemaak en verdien alle lof vir hul ywer en samewerking in hierdie saak. Dit moet in gedagte gehou word dat *die Vaalrivier-Uitbreidingskema Wet* eers in 1934 aangeneem is en 'n skrale 22 jaar later kan die boere van die Vaalhartsnedersetting spog met die eerste ontwateringsfabriek vir lusernhooi in Suid-Afrika."<sup>40</sup>

Handelswinkels is op Bull Hill, Hartswallei, Jan Kempdorp, Tadcaster en Magogong opgerig.

Die Koöperasie het 'n leeuwe aandeel gehad aan die stigting, uitbouing en administrasie van die Vaalharts Studiefonds, waardeur reeds 270 studente finansiële hulp vir tersiëre opleiding ontvang het. Aanvanklik het Danie Malan, Sekretaris van die Koöperasie, die sekretariaat van die Studiefonds, met alles wat dit behels behartig. Tom Lategan van die Koöperasie lewer tans die diens. Die Koöperasie behartig ook die sekretariaat van die Vaalharts Boere-Unie. In noue samewerking met die navorsingstasie, die Voorligtingsdiens en die Boere-Unie het die Koöperasie 'n prominente

---

40 *Boerdery in Suid-Afrika*, Mei 1956, p.19.



aandeel aan die verspreiding van inligting en voorligting aan die boeregemeenskap.

Daar is 'n hoë mate van ooreenkoms tussen die Vaalharts Boere-Unie en die Vaalharts Landbou Koöperasie, wat betref die lae omset of wisseling van voorsitters. Vanaf sy stigting in 1950 het die Boere-Unie A Geiling, P J Strydom, Frank Slabbert en Charles Engelbrecht as voorsitters gehad, slegs vier oor 'n periode van 43 jaar. Vanaf 1961 toe die Vaalharts Landbou Koöperasie nie meer onderhewig was aan ministeriële benoemings op die direksie nie, het R U Burger, J C H Brand, Frik van Eden, Ben Keyser, en Charles Engelbrecht (in 1992 gekies), die voorsitterskap beklee, slegs vyf oor 'n periode van 32 jaar. Dieselfde geld ook wat betref die hoofbestuurderskap van die Koöperasie. Vanaf 1944 was daar P J J Basson, H P V Steyn, Pierre Maritz, David Louw en Hannes Koen, altesame vyf oor 'n periode van 48 jaar.

Hierdie geringe wisseling van voorsitters, in beide gevalle van die Boere-Unie en die Landbou Koöperasie het 'n kontinuiteit in beleid en optrede meegebring wat ten goede meegewerk het en vertroue ingeboesem het, nie slegs by die lede nie maar ook by die betrokke owerhede en ander instansies. Dit getuig ook van 'n volwassenheid van die kant van die lede om 'n korrekte oordeel te kan vel oor die vermoë van die leier wat hulle as voorsitter aangewys het.

In albei gevalle het die onderskeie voorsitters gedien op 'n wye verskeidenheid van rade en besture, nie net op die plaaslike vlak nie maar ook op streeks- en nasionale vlak. Dit het kontak op 'n wyer vlak as net die plaaslike meegebring, wat weer bevrugterend ingewerk het op meningsvorming in die Boere-Unie en die Koöperasie, wat plaaslik uitgekring het na lede van die boereverenigings - die individuele boere op die persele. Slegs enkele voorbeelde word genoem: Jan C H Brand was Voorsitter

van die Lusernkommoditeitskomitee van die S.A.L.U., Ben Keyser was lid van die Oliesaadbeheerraad, Frik van Eden was stigterslid van die Voersentrale, Pretoria, Charles Engelbrecht was direkteur van Sentra-Oes.

### Die Koop en Verkoop van Persele

Een van die voorwaardes by die toekenning van 'n perseel was dat die perseel nie verkoop kon word binne tien jaar na die ondertekening van die huurkontrak en die opsie van aankoop uitgeoefen was nie, behalwe met ministeriële goedkeuring. Dit is opvallend dat met die verstryking van die tienjaar periode eienaars begin het om te verkoop. Voor 1960 was daar alreeds 154 persele uit 'n totaal van 785 verkoop. Vanaf 1960 tot 1969 was 'n verdere 355 persele in die Noordkanaalgebied verkoop.<sup>41</sup> Die meeste verkopers het hulle laat verlei deur 'n oënskynlike groot wins wat behaal kon word. Die koopprys was waarskynlik minder as 'n £1 000 en 'n aanbod van £4 000 of £5 000 was dan beskou as 'n enorme wins, wat nie versmaai kon word nie. Die vroeë verkoop van persele het egter die Skema in die algemeen ten goede gestrek. Die verkoper, hoewel aanvanklik gekeur, was óf fisies nie in staat om die perseel tot sy volle potensiaal te ontwikkel nie, óf verstandelik nie by magte om die potensiaal na reg te waardeer nie. Sy vertrek vanaf die Skema sou dus voordelig wees vir die gebied wat betref die algemene ontwikkelingsgang. Die nuwe eienaar het juis gekoop omdat hy die potensiaal raakgesien het. Die relatiewe hoë prys wat hy betaal het sou hom dwing om die water en grond, sover moontlik optimaal te benut ten einde 'n lonende rendement op sy belegging te verdien. Hierdie nuwe intrekkers en grondeienaars het waardevolle bydraes gelewer tot die ontwikkeling van die gebied nie net op die gebied van beter grondbenutting nie, maar ook op sosiaal-

---

41 Departement van Landbou Tegniese Dienste, *Voorligtingsdiens, Opname*.

maatskaplike terrein. So was daar P J Strydom met sy bydrae tot die bevordering van die georganiseerde landbou, Fanie Engelbrecht, P J van der Merwe Grobbelaar, die mees wetenskaplike suiwelboer wat kunsmatige inseminasie op die Skema ingevoer en bevorder het deurdat hy die eerste boer was wat 'n kursus in kunsmatige inseminasie bygewoon het<sup>42</sup>, Piet Fouche, At Theron, Dries van Wyk, Charlie Martinson, en andere.

Aanvanklik was dit hoofsaaklik 'n reeds gevestigde vooruitstrewende boer wat sy buurman se perseel of nabyliggende perseel gekoop het. Aangesien een eienaar water vir slegs dertig morg op sy naam geregistreer kon kry was die aangekoopte perseel gewoonlik getranspoteer op die naam van sy eggenote, in die geval van huweliksvoorwaarde huwelike, of selfs op die naam van 'n mondige seun of dogter. Eers jare later, aan die begin van die tagtigerjare sou die Departement van Waterwese bereid wees om die grens van watervoorsiening op te skuif na 120 ha per eienaar. Dit het die aankoop van persele oneindig vergemaklik en bevorder, wat op sy beurt bevorderlik was vir groei en ontwikkeling. Daar was beter benutting van implemente op twee of drie persele of selfs meer, as op een perseel. Deur ervaring is bevind dat 3 persele die optimale benutting van implemente meebring.

Die aankoop van twee of selfs meer persele deur een eienaar het wel ontvolking van die gebied meegebring, maar dit het nie 'n afname in produksie, soos uit die oesstatistieke blyk, veroorsaak nie. Volgens raming boer tans ongeveer 550 boere op Vaalharts, waarvan die oorgrote meerderheid, naamlik ongeveer 235 (42%); een plaas bewerk. Ongeveer 33% van die boere bewerk drie en meer persele.<sup>43</sup>

---

42 Grobbelaar, Kotie, *Persoonlike Onderhoud*, 25-02-1993.

43 *Die Landbouer*, Mei 1991.



Die styging in grondpryse is insiggewend insoverre dit die **aanvraag** van Vaalhartspersele as 'n ekonomiese propisie, weerspieël. Die **gemiddelde** koopprys van 30-morg persele was as volg:

1961 - R13 666; 1962 - R17 050; 1963 - R19 000; 1964 - R22 390; 1965 - R25 880; 1966 - R28 000; 1967 - R28 500; 1968 - R31 750; 1969 - R33 450; 1970 - R38 330; 'n verdriedubbeling in waarde oor 'n tydperk van tien jaar.<sup>44</sup> Huidiglik wissel die prys vir 'n 30-morg perseel van R250 000 tot R300 000.<sup>45</sup>

'n Interessante verskynsel openbaar homself ten opsigte van die koop en verkoop van persele. Gedurende die vyftiger- en ses-tigerjare het kopers van buite die Skema, hoofsaaklik die droër dele, 'n perseel of persele op Vaalharts gekoop. Tans is dit die Vaalhartsboer wat kapitaalkragtig genoeg is om 'n plaas of plase buite die Skemagebied aan te koop vir die beoefening van ekstensiewe boerdery saam met sy intensiewe boerdery-aktiwiteite op die perseel of persele. By die verkoop van die oorspronklike weikampe gedurende November 1992 was Vaalhartsboere die ver naamste kopers op die veiling.

## Verhuring

Vanaf die vroegste jare van die bestaan van die Skema het die onderne-mende boer uitbreiding gesoek om die beter benutting van sy implemente te verseker en sy inkomste te verhoog. By die gebrek aan die nodige fondse om te koop of weens ander beperkings het dié boer dan sy toevlug geneem tot die huur van 'n perseel of persele. Huurpersele het beskikbaar geword deurdat die eienaar óf te sieklik geword het om self die perseel te bewerk, óf te oud; óf die erfgenaam van 'n perseel was wat

44 *Die Landbouer*, April 1971.

45 Slabbert, Frank J, *Persoonlike Onderhoud*, 07-05-1992.



elders 'n beroep beoefen het en nie self wou boer nie en ook nie die perseel wou verkoop nie. Die huurpryse weerspieël ook die styging in die waarde van die opbrengsvermoë van die perseel. Aanvanklik was die huurprys vir 'n 30-morg perseel van R3 000 tot R4 000 per jaar. Tans beloop die huurprys vir sodanige perseel R20 000 per jaar.<sup>46</sup>

### Meganisasie

Die boer wat op die perseel bly woon het, het baie vroeg begin meganiseer. Die muilspan voor die eenskaarploeg is vervang met 'n trekker en 'n groter ploeg, die muilwa is vervang met 'n sleepwa agter 'n trekker en later met 'n bakkie of 'n vragmotor.

Meganisasie het aansteeklik deur die hele gebied gewerk. Die boer het ontdek dat hy sy grond beter en vinniger kon bewerk met 'n trekker en daardeur die grondvog beter kon benut. Hy kon, indien nodig, dag en nag ploeg. Die inry van sy oeste na die koöperasieskure en die aanry van kunsmis en ander benodighede was vergemaklik en bespoedig.

Meganisering was bevorder deurdat sakelui groot bedrae geld belê het in die oprigting van geboue en die voorsiening van gereedskap en onderdele. Die verhoogde produksie- en spandeervermoë van die boere het 'n verhoogde omset vir die besighede beteken wat die sakeman instaat gestel het om uit te brei. Die boere het hulle produksie verhoog deurdat die handelsbanke en sakeondernemings meer krediet aan boere verskaf het, om essensiële implemente en gereedskap aan te koop. Uiteindelik sou elke perseeleienaar 'n eie trekker of twee of selfs meer aanhou, afhange van die aantal persele wat hy besit en by huur.

---

46 Engelbrecht, S F, *Persoonlike Onderhoud, 17-09-1992.*

Die ondernemende Vaalhartsboer het egter nie net trekkers, bakkies en vragmotors gekoop nie. Stropers is gekoop waarmee die eie koring gestroop is asook die van ander perseelhouders wat nie stropers kon of wou koop nie. Stroopwerk is egter nie net op Vaalharts gedoen nie maar selfs so ver weg as die Springbokvlakte in Noord-Transvaal en in die Oos-Vrystaat. Vir die grondboontjie oeste is doppers en plukkers aangeskaf vir die eie oes en die van andere op die Skema en verder weg. Die lusernoës het sy baler en en snyer en hark vereis.

In 'n ekonomiese ondersoek van boerdery op die Vaalhartsbesproeiingskema is bevind dat vir die jare 1958/59 en 1959/60 die bruto inkomste vir die groep 1 boere, op persele kleiner as 20 morg, £1 644 en £1 843 onderskeidelik was, terwyl die bruto inkomste van groep 2 boere op persele groter as 20 morg, £2 329 en £2 323 onderskeidelik was. Vir groep 3 boere op persele van enige grootte maar met kontrakwerk van stroop, dop, pluk en baal daarby was die bruto inkomste £4 466 en £4 598 onderskeidelik.<sup>47</sup> Die boere wat kontrakwerk gedoen het, het dus 'n aansienlike hoër bruto inkomste verkry.

Ook die aantal motorvoertuie het skouspelagtig vermeerder. Volgens skatting was daar ongeveer 600 motors en 20 vragmotors op die Vaalhartskema in 1953. In 1961 kom die totaal op ongeveer 2 000 motors, ongeveer 200 vragmotors en ongeveer 500 bakkies te staan.<sup>48</sup>

Huidiglik is daar min bewoonde persele waar daar nie 'n motor, soms twee, 'n bakkie en of 'n vragmotor in die ruim plaasskuur staan nie.

---

47 Siertsema, J K, *Ekonomiese Ondersoek van boerdery op die Vaalhartsbesproeiingskema, Dept. van Landbou, Afdeling Ekonomie en Markte.*

48 Kotzé, J C, p.61.

## Oesstatistiek

Die oesstatistiek van die Vaalharts Landbou Koöperasie is 'n redelik betroubare maatstaf en weergawe van die groei en ontwikkeling in die benutting van die water en grond en ander landbouhulpbronne, met ander woorde die ontwikkeling van die landbou bedrywighede op die Skema.

Die gemiddelde opbrengs van die tien seisoene 1949/50 tot 1959/60 was koring 25 541 ton, grondbone 11 063 ton en lusern 20 640 ton. Dit moet egter in gedagte gehou word dat die laaste nedersetters in 1953 uitgeplaas was, sodat die statistiek vir die jare 1949/50 tot 1953/54 nie 'n juiste weergawae is van die opbrengs van die totale bewerkbare grond onder besproeiing omdat daar nog nie nedersetters op al die persele was nie. Koring, grondbone en lusern was die vernaamste gewasse gedurende die tien jaar.<sup>49</sup>

Die gemiddelde oesopbrengste vir die tien seisoene 1980/81 tot 1989/90 was koring 60 502 ton, grondbone 9 984 ton, lusern 25 211 ton, mielies 28 361 ton katoen 6 647 ton, erte 2 390 ton, sonneblomsaad 2 138 ton.<sup>50</sup>

Insiggewend is die groter verskeidenheid gewasse wat tans verbou word, asook die hoër oesopbrengste. Dit is die direkte gevolg van die beter benutting van die grond en water deurdat die persele beter beplan is, deur die aanlê van gesementeerde leivore, pypleidings en plastiese pype vir die lei van water, gesementeerde leidamme, meganisasie en die aanplant van beter koring cultivars byvoorbeeld Zaragossa 75 en Turpen 4 (T.4). Gesonde wisselbou bring ook mee 'n groter diversifikasie van gewasse.

Die inkomste uit die oeste van wingerd, sitrus en pekanneute asook groente verhoog die totale opbrengste van landbougewasse op die Vaal-

49 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Oesstatistiek 1946/47 tot 1990/1991*.

50 *Ibid.*

hartsskema aansienlik, hoewel die bedrywe deur betreklik min boere beoefen word.

Die verhoogde inkomste van die nedersetter is duidelik sigbaar in die verbetering en vervanging van die oorspronklike perseelhuis wat die proefhuurder by uitplasing, betrek het. Op geen enkele perseel word die oorspronklike woonhuis, onveranderd, nog deur die eenaar bewoon nie. Die huis is of verander en vergroot of vervang met 'n nuwe gebou. Die woonhuise op die persele is sierlike doelmatige geboue wat op die oog af getuig van ekonomiese vermoë en welvaart. Die oorspronklike woonhuise is of platgeslaan, of word gebruik as stookkamers of as huisvesting vir plaasarbeiders.

Namate die skemaboer ekonomies meer selfstandig geword het, het die gebruik ontstaan om jaarliks met vakansie te gaan. Die eerste nedersetters het jaarliks in groot getalle saamgetrek op die walle van die Vaalrivier by die uitkeerwal. 'n Saamtrek van vyf- tot sesduisend mense by die uitkeerdam tydens die Kers-Nuwejaar seisoen was 'n algemene verskynsel aan die begin van die vyftigerjare. Tans besit baie perseelhouders hulle eie strandhuise langs een of ander kus.

## Teenslae

As in *Die Landbouer* vermeld word dat "wanneer objektief na Vaalharts gekyk word dan bly dit nog een van die mooiste, die doeltreffendste en betalendste boerderygebiede in ons land"<sup>51</sup>, dan wil dit nie sê dat die gebied nie ook sy teenslae en rampe ervaar nie.

---

51 *Die Landbouer*, Mei 1991.



Daar bly nog steeds die gevaar van laatryp- en haelskade, luisplae in die koring en oesverliese as gevolg van hittegolwe gedurende Desember, Januarie en Februarie maande.

Gedurende die vyftiger en sestigerjare het 'n siekte bekend as 'vrot-pootjie', jaarliks die koringoes verskraal. Die probleem is opgelos toe deur navorsing vasgestel was dat wisselbou met veral hawer en gars die 'siekte' uitskakel.

Gedurende die tagtigerjare het 'n uiters skadelike siekte, naamlik 'swart-peulvrot' die grondboontjie oeste getref, tot so 'n mate dat baie boere nie langer die winsgewende gewas aangeplant het nie. Die invloed wat die siekte op die totale grondboontjie oes gehad het blyk daaruit dat die gemiddelde opbrengs vir die jare 1982/83 tot 1987/88 slegs 7 000 ton was in vergelyking met die gemiddelde opbrengs vir die tien jaar eindigende 1989/90 van 9 984 ton.<sup>52</sup> Na veelvuldige proewe, onder andere deur die aanplant van nuwe variëteite, is deur navorsing vasgestel dat aalwurm deels die oorsaak was en kan nou weer ná grondbehandeling voortgegaan word met die kweek van grondboontjies, en lewer die gewas tans weer sy normale aandeel aan die totale inkomste uit landbougewasse van die gebied.

Die grondgeaardheid, rooi sandgrond op vaste kalkbanke kan maklik, met verkeerde en onoordeelkundige besproeiingsmetodes, tot versuiping van die grond en gewasse lei deurdat die watertafel te hoog styg. Met die oorvloedige reëns van die 1974 en 1976 seisoene het hierdie moontlikheid 'n werklikheid geword op baie persele. Die versuiping met moontlike verbrakking het groot oesskade tot gevolg gehad. Die enigste oplossing vir die probleem was interne dreinerings van die perseel deur die lê van 'n netwerk dreineringspype, wat dan uitmond in 'n dreineringskanaal wat

---

52 *Ibid.*

die water uit die pype wegvoer. Met staatshulp is die probleem wat 'n wye omvang aangeneem het suksesvol opgelos. Gedurende 1972-1976 was die dreineringsituasie as volg:

Die benaderde aantal plase wat in 1972 dreineer moes word, was 823. In 1974 was daar reeds 393 plase wat oor die nodige stortingsgeriewe vir die dreineringswater beskik het, en in 1976 was daar reeds 87 voltooide dreineringsstelsels.<sup>53</sup>

Die moontlikheid van versuiping van persele deurdat die ondergrondse watervlak te hoog gestyg het vir die suksesvolle verbouing van gewasse is afgeweer deur 'n doeltreffende stelsel van interne dreinering waarvoor die boer verantwoordelik was en die daarstelling van die nodige stortingsgeriewe waarin die dreineringswater weggelei kon word deur die Staat.

### Waterbeperking

Die minimum kwota water, 7 700 kubieke meter vir 'n 30-morg perseel is nie gewaarborg in die koopkontrak van die skemaboer nie. Die water sou slegs voorsien word indien dit beskikbaar was. Die totale benodigde hoeveelheid water, afgesien van die normale vloei in die rivier word uit Vaaldam, 360 myl stroomop vanaf die Skema, vrygelaat om by die uitkeerwal afgelei te word in die kanaalstelsel. Met die voltooiing van die Bloemhofdam in 1971 was daar 'n addisionele hoeveelheid water beskikbaar vir die voorsiening van die behoeftes van die besproeiingsboere.

Gedurende 1966 het die Vaalrivier opgehou vloei as gevolg van heersende droogte en was Vaaldam die enigste bron van watervoorsiening. As gevolg van die ooreenkoms met die Rand Waterraad (Sien Bylae

---

53 Departement Landbou-Tegniese Dienste, *Gegewens Voorligtingsdiens*.

2) moes die Regering 'n bepaalde hoeveelheid water in Vaaldam beskikbaar hou vir gebruik deur die Waterraad. Die Departement van Waterwese was derhalwe genoodsaak om die hoeveelheid water beskikbaar vir besproeiingsdoeleindes te beperk tot 40% van die normale kwota. Die Regering het 'n ex gratia uitbetaling aan die skemaboere gedoen na afloop van die droogte vir verliese gelyk as gevolg van die waterbeperking.

By die bestudering van die oesstatistiek van die Vaalharts Landbou Koöperasie blyk dit dat die koringoes vir die jaar 1966/1967, die jaar van die waterbeperking, 27 632 ton was in vergelyking met die oes van die vorige jaar van 26 232 ton, terwyl die mielieoes vir die betrokke jaar 5 986 ton was in vergelyking met die oes van 17 640 ton die vorige jaar. Die lusernoes was 32 535 ton in vergelyking met die 22 180 ton die vorige jaar.

Die geldelike opbrengste vir die jaar van die waterbeperking was R5 928 097 vir die koring-, mielie-, grondbone-, lusern- en wintergraanoeste. Die inkomste vir die vorige jaar uit dieselfde oeste was R5 130 828. Vir die volgende normale jaar wat watervoorsiening betref, 1967/1968 was die inkomste uit dieselfde oeste R5 000 612.

Aan die hand van oesstatistiek, sonder inagneming van ander faktore soos wisseling in vasgestelde pryse vir gelewerde produkte, blyk dit dat die skemaboere in die jaar 1966/1967 toe waterbeperking toegepas was, finansieel beter gevaar het as gedurende die jaar voorafgaande en die jaar daarna.

Gedurende die jare 1984/1985 en 1985/1986 en 1986/1987 moes die Departement van Waterwese, as gevolg van die droogte, weer eens waterbeperking toepas en is gedurende die eerste twee jaar 'n besnoeiing van

50% van die normale kwota van watervoorsiening toegepas. Gedurende 1986/1987 is aan die Skemaboere slegs 40% van die normale kwota van watervoorsiening toegeken.

Dit moet vermeld word dat die meeste boere, gedurende die jare van waterbeperking, op groot skaal gebruik gemaak het van ondergrondse water wat by wyse van boorgate uitgepomp is in die sementstoordamme op die persele. Die gebied is besonder ryk aan ondergrondse water.

Aan die hand van die oesstatistiek van die Vaalharts Koöperasie is dit weer eens interessant om te let op die oesresultate en finansiële inkomste gedurende die jaar 1983/1984, onmiddellik voorafgaande die jare van waterbeperking en die jaar 1987/1988 onmiddellik daarna.

Die totale inkomste uit die koring-, mielie-, grondbone-, lusern-, katoen-, wintergraan-, erte- en sonneblomoeste was:

R28 394 731 vir die jaar 1983/84;

R32 366 901 vir 1984/85;

R36 960 326 vir 1985/86;

R32 690 109 vir 1986/1987 en R38 612 490 vir 1987/1988.

Daar was weliswaar 'n styging in inkomste in elk van die jare van waterbeperking bo die inkomste van 1983/1984. Daarteenoor het die totale inkomste gedurende die jaar na die waterbeperkings aanmerklik gestyg.

Die gevolgtrekking word gemaak sonder inagneming van bykomende faktore soos vasgestelde pryse, verhogings of verlaginge in die massas van die onderskeie produkte wat produseer was.

Die grootste verlies wat gely was as gevolg van die waterbeperking was die 'tydelike' verlies aan vertroue in die voortbestaan van die Skema as



gevolg van 'n tekort aan water. Boere het begin glo dat die Skema opgeoffer sou word terwille van die ontwikkeling van nywerhede en myne in die PVW-gebied. Met die daaropvolgende goeie jare van gereelde watervoorsiening en goeie oeste en die grootskaalse beplanning vir watervoorsiening deur die bou van die Lesotho Hoogland Waterskema van owerheidsweë, het vertroue in die voortbestaan van die Skema teruggekeer en is die nagmerrieondervinding van waterbeperking iets van die verre verlede.

Die Regering het geen ex gratia uitbetalings aan die boere gemaak as gevolg van verliese deur die waterbeperkings gely gedurende die tagtigerjare nie.

Die boeregemeenskap van die Vaalhartsbesproeiingskema het net soos die boere in die ander dele van die Republiek ook probleme ondervind met hoë insetkoste en hoë rentekoerse. Daar het ook boere insolvent geraak, hoofsaaklik as gevolg van die onoordeelkundige benutting van kredietfasiliteite wat beskikbaar gestel was deur sakelui en finansiële instellings. Tog het Vaalharts gegroei in werklike produksievermoë en algemene ontwikkeling wat gemanifesteer is op ander terreine van die gemeenskapslewe. Die vestiging van die wingerd- en sitrusbedryf en die uitskakeling van 'n minder winsgewende bedryf, die suiwelbedryf, soos hierna uiteengesit, getuig van 'n volwassenheid in oordeelsvermoë wat net goed voorspel vir die toekoms van die Vaalhartsbesproeiingskema.

### **Wingerdverbouing op die Vaalhartsskema**

Vanaf die begin van sy bestaan is daar op die Vaalharts Landbounavorsingsstasie proewe uitgevoer met wingerdverbouing.

Dit is bevind dat indien druiwe behoorlik opgelei, bemes en bewerk word, uiters bevredigende opbrengste van sekere variëteite verkry word. In 'n proef met sestien soorte oor'n periode van twaalf jaar, het 'n soort soos Cereza tot 180 pond tafeldruiwe per stok gelever.<sup>54</sup> Dit is ook bevind dat druiwe op Vaalharts twee tot drie weke vroeër ryp word as in die Westelike Provinsie. Queen of the Vineyard kan reeds vanaf 16 Desember bemark word. Pryse vir tafeldruiwe is dan gewoonlik hoog. Desember en Januarie is normaalweg 'n droë en warm tyd sodat min skade deur oortollige somerreëns ondervind word.

Ten spyte van hierdie baie gunstige proefresultate met die oog op wingerdverbouing, sou daar na die bevindings nog byna dertig jaar verloop voordat noemenswaardige wingerdaanplantings op Vaalharts gemaak sou word. Twee redes is verantwoordelik vir hierdie skynbare onwil om wingerd aan te plant. Dit sou 'n kapitale belegging van £250 per morg vereis vir die bou van die nodige prieëls om die druiwe op te lei.<sup>55</sup> Die Vaalhartsboer het nie oor die nodige kapitaal beskik om te belê in die vestiging van 'n gewas wat eers na twee of drie of selfs vier jaar enige rendement op sy belegging sou lewer nie. Die proewe het verder ook getoon dat ongeveer 30% van die druiwe ongeschik is vir bemarking as tafeldruiwe. 'n Koöperatiewe wynkelder sou nodig wees om hierdie afvaldruiwe tot stookwyn en spiritus te verwerk.

Daar was geen wynkelder op Vaalharts nie en die K.W.V. sou nie op daardie stadium belangstel in die toekenning van 'n wynkwota met die oog op die bou van 'n kelder nie. Die verlies van 30% van die gekweekte druiwe sou die verbouing van wingerd onlonend maak.<sup>56</sup>

---

54 Du Toit, J S J, Gutsche, A D E, p.2.

55 *Ibid.*

56 *Ibid.*

Ten spyte van bogenoemde omstandighede, wat die aanplant van wingerd op groot skaal verhinder het, is deur die bemoeienis van drie nedersetters wat oorspronklik van die Boland af gekom het, naamlik Ben Naude vanaf Worcester, Petrus du Preez vanaf De Doorns en Bart van der Merwe vanaf Montagu, die Vaalharts Druiveboerevereniging gestig. J P Bosman (Piet) het ingestem om op te tree as Voorsitter op versoek omdat daar gesoek was na 'n sterk leier.<sup>57</sup>

Die vereniging was besonder aktief. 'n Toer na die Westelike Provinsie is gereël waar onder andere De Doorns, Robertson, Langeberg Koöperasie op Ashton en die Koöperatiewe Kaasfabriek op Ladismith besoek is. Die lede van die toergroep het diep onder die indruk gekom van die waarde van koöperatiewe optrede, waar die boer nie as 'n sukkelende enkeling gesien moet word nie maar as 'n georganiseerde koöperatiewe mag.<sup>58</sup>

Die Vereniging het geworstel met die probleem óf die verbouing van tafeldruive óf wyndruive by die boere aanbeveel moes word. Proff. S J du Plessis en J P Theron van Elsenburg Landboukollege is uitgenooi om Vaalharts te besoek en die boere in te lig oor die kweek van tafeldruive. Prof. W J Pretorius, bestuurder van die K.W.V., het op uitnodiging ook Vaalharts besoek. Na die twee besoeke is besluit dat die verbouing van tafeldruive by die boere aanbeveel sou word.<sup>59</sup>

In weerwil van die werk wat die Druiveboerevereniging gedoen het, kon wingerdverbouing steeds nie noemenswaardige vordering maak nie, om redes reeds genoem. Hier en daar was daar tog 'n uitsondering.

---

57 Du Preez, P, *Brief aan D F J Louw*.

58 *Die Kanaal*, April 1954, p.11.

59 *Ibid*.



Op sy plaas Aurora naby Andalusia (Jan Kempdorp), het Daan van Zyl ongeveer 13 ha wingerd aangeplant en teen ongeveer 1941 die eerste wyn op Vaalharts gemaak. Wyn is aan boere van die omgewing, wat elk sy eie houers moes voorsien, verkoop. (Die apparaat waarmee die wyn gemaak is word uitgestal by die Vaalharts Koöperatiewe Wynkelder op Hartswater). Tinie Nel van perseel 2L9, Magogong het teen ongeveer 1962 die eerste grootskaalse aanplanting van tafeldruive gemaak. Die druive is op die Rand bemark.<sup>60</sup>

Die eertydse Vaalharts Druiveboerevereniging is in 1970 opgevolg deur die Vaalharts Druiveprodusentevereniging met C H Martinson as voorsitter. Die vereniging het by die Vaalharts Boere-Unie geaffilieer. In 1971 vind die belangrikste gebeurtenis in die geskiedenis van wingerdverbouing op Vaalharts plaas. Die K.W.V. het na dringende vertoë deur die Produsentevereniging, gesteun deur die Boere-Unie, 'n voorwaardelike wynkwota (122 lêer in totaal) aan 'n aantal boere op Vaalharts toegeken.<sup>61</sup> Alle boere wat 'n voorwaardelike kwota ontvang het, moes so gou moontlik in verbinding tree met die betrokke bestuurslid van die Vaalharts Druiveprodusentevereniging.

In Februarie 1973 het die Produsentevereniging met die Vaalharts Landbou Koöperasie onderhandelinge aangeknop om die moontlikheid van die bou van 'n wynkelder te ondersoek.

Daar is ook onderhandel met die munisipaliteit van Hartswater oor die nodige grond en terrein waar 'n wynkelder gebou sou kon word. Met die toekenning van die finale kwotas in 1975, het die Vaalharts Landbou Koöperasie dadelik begin bou op die grond wat die Munisipaliteit van

---

60 Bornman, Hans, p.p. 83 en 84.

61 *Die Landbouer*, Desember 1971, p.p. 83 en 84.



Hartswater geskenk het. In 1977 is die bouwerk voltooi en P R Maree is as eerste kelderbestuurder/wynmaker aangestel.<sup>62</sup>

Die eerste inname van druiwe, 148 ton, het in 1977 nog voor die voltooiing van die kelder geskied. Hiervan is 8 800 liter wyn berei. In 1993 was die inname 3 000 ton met 'n wynproduksie van 1.6 miljoen liter.<sup>63</sup>

Die eerste wyn wat deur die Vaalharts Wynkelders geproduseer is, het die volgende getuigskrif van die Fynproewersgilde van Pretoria ontvang: "Die kleur is skoon en blink, die boeket skoon en fris en die neusintensiteit goed. Die smaakkwaliteit is interessant."<sup>64</sup> Die wyn is bemark onder die naam van Overvaal. Die K.W.V. se produksiekomitee het die wyn hoog aangeprys veral vir sy fyn delikate geur.<sup>65</sup>

Gedurende die sewentigerjare is die grootste wingerdaanplantings op die Vaalhartsbesproeiingskema as volg gemaak:

1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1.4 ha	3.9 ha	13.7 ha	54.7 ha	67.4 ha	76.9 ha	18.2 ha
Totaal	236.2 ha					

In 1979 het die Vaalharts Koöperatiewe Wynkelder, die kampioen witwyn op die Olifantsrivier Streekskou vertoon.

Die kampioen rooi- en soetwyne is ook op die Oranje-Vaal Streekskou vertoon. Die kelder het reeds verskeie toekennings verower.

62 Bornman, Hans, p.84.

63 Maree, P H, *Persoonlike Onderhoud 23-09-1992.*

64 *Die Landbouweekblad*, 30 Junie 1968, p.22.

65 *Hoofstad*, 15 Augustus 1979.

Die gemiddelde opbrengs op Vaalharts is 25 ton per hektaar met 'n voorskotprys van R465.00 per ton.

Die kelder het 'n goeie afset vir sy produkte op die binnelandse markte as gevolg van die afstandvoordeel wat geniet word ten opsigte van sy ver- naamste afsetgebiede Noord-Kaap, die Oranje Vrystaat, Wes-Transvaal en die PWV-gebied.

### **Sitrusverbouing op die Vaalhartsskema**

Anders as wat die geval met wingerdverbouing is, was daar nooit enige proefnemings met sitrusverbouing deur die Vaalharts Landbounavor- singstasie uitgevoer nie. Daar is egter min persele op Vaalharts waarop daar nie een of meer sitrusbome geplant is vir huishoudelike gebruik nie.

Sover vasgestel kon word was J C R Smit (Crollie) van perseel 1JX1 en sy broer Jannie Smit op perseel 2JX2, die eerste nedersetters wat sitrus- bome vir kommersiële doeleindes aangeplant het.<sup>66</sup> Hulle is in 1946 as teruggekeerde soldate uitgeplaas as proefhuurders. Tot en met die begin van die tagtigerjare het hulle die sitrusoes, meestal sommer van die bome af, teen 10/- of 15/- per honderd, bemark. Die aantal bome is deur die jare aangevul. Die eerste bome lewer egter nog hul jaarlikse oes. Reeds voor 1989 is by wyse van proefneming, sitrus van hierdie bome, met goeie resultate na die Sitrusbeurs vir bemarking gestuur. Ook op perseel 1K16 van Kosie Smit is 'n mini-sitrusboord, wat, hoewel later aangeplant as die 1JX1- en 2JX2-boorde, deur die jare goeie opbrengste gelewer het.

Johann, seun van J C R Smit het na 'n universiteitsopleiding onderwys gegee. Tans is hy hoof van 'n groot Hoërskool op Pampierstad in Bo- phuthatswana en terselfdertyd boer hy vanaf 1975 op perseel 1JX2.

---

66 Smit, J C R (Crollie), *Persoonlike Onderhoud*, 11-05-1992.

Willie van Niekerk, 'n ander jong boer het na 'n suksesvolle loopbaan in die boubedryf, op perseel 1614 begin boer. Die twee jong boere het aan die begin van die tagtigerjare saam beraadslaag en begin soek na 'n produk of 'n gewas wat 'n groter rendement op belegging as die gebruikelike kontantgewasse koring, mielies, katoen en grondbone sou lewer. Die twee jong boere was beïndruk met wat hulle gesien en ervaar het van die sitrusboorde-in-die-klein op persele 1JX2 en 2JX2.

In 1984 bestel Willie van Niekerk en Johann Smit elk 2 000 sitrusbome vanaf Swellendam. Hulle het self die boompies gaan haal en geplant in grond wat deur hulleself voorberei was. Aangemoedig deur die wyse waarop die sitrusboompies op Vaalharts geaard het, ten spyte van die klimaat van uiterstes, het ander boere begin belangstel en sitrusboorde aangelê. In 1986 is die Vaalharts Sitrusvereniging, met 'n ledetal van ongeveer 40 lede gestig, met Willie van Niekerk as Voorsitter, Johann Smit as sekretaris, en Danie van Niekerk, Christo Smit en Jannie de Bruin, as mede-bestuurslede.

Die vereniging het ingeskakel by die Sitrusbeurs van wie hulle gereeld voorligting ontvang. Frans Venter is as voorligtingsbeampte vanaf Potgietersrus na Vaalharts gestuur.

Die eerste oes van ongeveer 6 000 sakkies is in 1989 ingesamel. In 1992 was die oes 2 000 ton. Die Vaalharts Landbou Koöperasie doen die bemerking. Hierdie Koöperasie is die eerste en die enigste landboukoöperasie wat sitrusvrugte en kontantgewasse bemark. Die Koöperasie het 'n ruim sitruspakstoor op Hartswater gebou wat in 1990 in gebruik geneem is.

Die Sitrusvereniging kweek sy eie boompies met saad en ogie wat deur die Sitrusbeurs voorsien word. Die eie kwekery onder persoonlike toesig van Willie van Niekerk is maklik en ook goedkoper.

Honderd en vyftig duisend nawels is reeds geplant. As gevolg van swaar rypneerslae wat nie oral in die gebied van dieselfde intensiteit is nie, is sekere dele van die gebied meer geskik vir sitrusverbouing as ander dele. Daar word steeds gesoek na variëteite wat meer rypbestand is en die boorde word beskerm met 'n tipe vinniggroeiende boom wat as windbreke aangeplant word.

## **Ander gewasse**

### **Tabak**

Met die aanleg van die skema was geoordeel dat tabak moontlik met sukses gekweek sou kon word. Droogoonde was op 'n aantal persele gebou. As gevolg van die teenwoordigheid van aalwurm in die sandgronde het die bedryf nie inslag gevind nie en die oonde was of afgebreek of as silo's gebruik.

Aan die begin van die sewentigerjare het Alwyn Schlebusch vanaf Rhodesië hom op perseel 27D2 gevestig en dadelik begin met die aanplant van tabak. Die sukses wat hy behaal het, het die belangstelling van ander boere geprikkel. Die Vaalrivier Tabakkoöperasie het toegetree deur 'n depot op Jan Kempdorp te open. Kursusse is aangebied op die persele van Schlebusch en M Visser. Elektriese droogoonde is van Vetsak bestel en alle aanduidings was daar dat 'n nuwe winsgewende bedryf besig was om homself op Vaalharts te vestig. Die hoë chloorgehalte van die besproeiingswater uit die Vaalrivier het egter veroorsaak dat die tabak wat gekweek was nie geskik was vir gebruik as gevolg van die hoë



chloorinhoud van die blare nie. Die bedryf is gestaak en tans is daar nie 'n enkele tabakprodusent op die Vaalhartsskema nie.

### **Pekanneute**

In 1938 het die Vaalhartsnavorsingstasie 'n paar pekanneutbome op sy proefperseel op Phokwani aangeplant. Die bome het goed geaard maar boere het nie juis belangstelling getoon nie.

In 1946 word Frank Slabbert as 'n teruggekeerde soldaat uitgeplaas op perseel 3B7, Tadcaster. Hy het dadelik begin met die aanplant van pekanneute. Dit het geblyk 'n besonderse winsgewende bedryf te wees. Die bome van 'n 2½ hektaarboord het die afgelope seisoen 'n oes van R66 000 gelewer.<sup>67</sup>

Intussen het ander boere sy voorbeeld gevolg en is die pekanneutbedryf besig om momentum op te bou en sal in alle waarskynlikheid in die af-sienbare toekoms 'n belangrike bykomende bron van inkomste wees.

### **Die Langeberg Koöperasie en die kweek van inmaakprodukte**

In 1948 word Ferdinand Osborne uitgeplaas as nedersetter, eers op 12I4 maar later verskuif hy na 6G7.

Ferdie Osborne, soos hy alombekend is, tree aanvanklik op as agent vir United Enterprises van Wellington. Die firma het die saad voorsien en die boere het die ertjies geplant om aan Enterprises teen vasgestelde pryse te lewer.

---

67 Slabbert, Frank J, *Persoonlike Onderhoud, 07-05-1992.*

Langeberg Koöperasie neem United Enterprises in 1955 oor, en was slegs bereid om die produkte van die boere te koop mits hulle lede word van die Langeberg Koöperasie . Osborne skryf 253 lede in op Vaalharts, Warrenton, Modderrivier en Douglas. Hierdie ingeskrewe lede het P J Strydom as direkteur van die Langeberg Koöperasie gekies en Osborne word 'n betaalde amptenaar met die taak om boere te werf om produkte te plant vir lewering aan Langeberg Koöperasie met sy naaste fabriek op Boksburg in Transvaal. Die keuse val op die produksie van Kakamas perskes, appelkose en tamaties, wat na gradering op die perseel van Osborne, direk na die fabriek op Boksburg versend is. In 1958 word 'n ontvangsdepot vir die produkte van lede van die Langeberg Koöperasie op Phokwani gebou, waar die produkte gegradeer word voor afsending na Boksburg. 'n Aantal boere het perskes, appelkose en tamaties geplant en 'n nuwe landboudedryf het op die Vaalhartsskema ontwikkel. Osborne tree in 1962 uit die diens van die Langeberg Koöperasie. Na sy vertrek word die gradering van die gelewerde produkte nie meer plaaslik nie, maar wel na ontvangs by die fabriek gedoen. Dit veroorsaak ontevredenheid en tesame met lae pryse en ryp skades lei dit die boere om die produksie van inmaakprodukte te staak.<sup>68</sup>

Tans is daar 'n hernieude belangstelling in die kweek van vars vrugte soos appelkose en perskes en boere plant op groot skaal boorde aan.

In 1975 word Ferdie Osborne verkies tot direkteur van die Langeberg Koöperasie en hy speel 'n leidende rol in die uiteindelijke vestiging van 'n groente-ontwateringsfabriek op Hartswater aan die begin van die tagtigerjare in samewerking met 'n maatskappy uit Israel.

---

68 Osborne, Ferdie, *Persoonlike Onderhoud*, 20-08-1992.

Die fabriek skep nie 'n vraag na nuwe produkte of gewasse wat gekweek moet word nie, maar verhoog die vraag na reeds bekende gewasse soos erte, boontjies, kopkool, blomkool en groenrissies.

Die waarde en betekenis van die betreklike nuwe bedrywe op Vaalharts moet nie gemeet word aan die aantal boere wat deel het aan wingerdverbouing, slegs ongeveer 60 boere, of sitrusverbouing, slegs ongeveer 40 boere, of pekanneutproduksie of vars vrugteverbouing nie.

Die feit dat wingerd met sukses verbou kan word en wyn van goeie gehalte geproduseer kan word en dat sitrus van uitvoergehalte verbou kan word bring mee dat die grondwaarde oor die hele gebied verhoog deurdat die gebied nie meer gesien word as maar net nog 'n besproeiingskema waar kontantgewasse geproduseer word nie, maar as 'n landbougebied waar gediversifiseerde landbouaktiwiteite met sukses toegepas kan word. Die verhoogde grondwaarde het nuwe gevolge van groter kredietwaardigheid van die boer wat weer op sy beurt lei tot intensivering van boerdery-aktiwiteite met verhoogde opbrengste en groter ekonomiese welvaart vir die boere van die gebied en ekonomiese ontwikkeling oor die hele spektrum van wie betrokke is by die Skema, boer, sakeman en entrepreneur. Die prestasies op landbougebied lei tot 'n trots in 'ons' Skema en 'ons' vermoë wat heilsaam inwerk op die menswees in die gebied.

### **Suiwelboerdery op die Vaalhartsskema**

Vanaf die begin van sy bestaan was die Vaalhartsbesproeiingskema omring van suiwelfabriekes naamlik botterfabriekes op Kimberley en Vryburg en kaasfabriekes op Barkly-Wes, Reivilo en Veertien Strome.<sup>69</sup> 'n Afset vir suiwelprodukte was dus binne bereik van al die dele van die Skema.

---

69 *Die Landbouer*, Mei 1977.



By uitplasing het elke proefhuurder twee koeie van die Staat ontvang, met die bedoeling dat die melk vir huishoudelike doeleindes aangewend sou word. Frikkie Scanlen, wat op 12 Augustus 1950 op perseel 27C4 uitgeplaas was, het kort na sy aankoms nog vier koeie aangekoop. Die melk het hy afgeroom en die room vanaf Mayeng per spoorwegbus na die Kimberley Romery gestuur.<sup>70</sup> Ander perseelhouers het sy voorbeeld gevolg. Daardeur was hulle verseker van 'n gereelde maandelikse kontantinkomste. Die melk wat op die Skema geproduseer was, was gedurende die eerste jare te min om deur die onderskeie Kaasfabrieke op die persele afgehaal te word.

Vanaf sy instelling het die Vaalhartslandbounavorsingstasie proewe gedoen met suiwelproduksie met die oog op die inskakeling van die veefaktor by die besproeiingsboerdery. Suiwelboerdery sou egter eers na verloop van jare van werklike ekonomiese betekenis op die Vaalhartsskema word. Melkboerdery is veeleisend. Dit vereis die volle aandag van die boer, dwarsdeur die week, Saterdag en Sondag ingesluit. Om die nodige arbeiders te vind om naweke ook te melk was 'n probleem wat vererger is deur drankmisbruik gedurende die naweke. Desnieteenstaande die probleme is daar op 13 April 1954, onder beskerming van die Vaalharts Boere-Unie, 'n Suiwelvereniging gestig met die doel om alle moontlike weë te ondersoek waardeur suiwelprodukte plaaslik koöperatief bewerk kon word.<sup>71</sup>

Blykens die volgende gegewens het melkproduksie tog geleidelik toegeneem op die Skema. In 1953 was geen melk geproduseer nie, in 1956, 2 500 gellings en in 1958, 7 000 gellings.<sup>72</sup> Met die verhoogde melkproduksie het die kaasfabrieke melk vanaf die persele na Barkly-Wes, Veertien Strome en Reivilo aangery. Die Direksie van die kaasfabriek op

70 Scanlen, F W, *Persoonlike Onderhoud*, 23-04-1992.

71 *Die Kanaal*, Julie 1954, p.61.

72 *Die Landbouer*, Mei, 1977.



Barkly-Wes, onder voorsitterskap van dr. W Venter, het spesiale pogings aangewend om die melk vanaf die Skema veral die Bull-Hill- en Hartsvalleigebied te bekom, met die verstandhouding dat lewering aan Barkly-Wes nie sou verhoed dat die Skemaboere hulle eie kaasfabriek op Vaalharts sou steun ingeval sodanige fabriek 'n werklikheid sou word nie. Gedurende 1959, 1960 en 1961 het die Vaalharts Landbou Koöperasie te vergeefse pogings aangewend om 'n lisensie van die Suiwelraad te verkry vir die oprigting van 'n koöperatiewe kaasfabriek op Vaalharts.<sup>73</sup>

Nadat Minister D C J Uys, tydens samesprekings in 1961 met die Direksie van die Koöperasie die mening uitgespreek het dat die Suiwelraad nie 'n lisensie vir die oprigting van 'n kaasfabriek sou uitreik nie, het die Direksie gedink aan die moontlikheid om samewerking met die kaasfabriek op Barkly-Wes te soek. Indien die meerderheid van die lede mettertyd vanaf die Skema afkomstig sou wees en daar woon kon hulle probeer om die fabriek vanaf Barkly-Wes na die Skema oor te plaas.<sup>74</sup>

Samesprekings is gevoer met die Direksie van die kaasfabriek op Barkly-Wes, wat op die punt was om in likwidasie te gaan en so sy lisensie te verloor, oor die moontlikheid van oornome van die fabriek deur die Vaalharts Landbou Koöperasie. Die benoeming van 'n komitee bestaande uit R U Burger en H P V Steyn om die moontlikheid en wenslikheid van oornome van die fabriek op Barkly-Wes te ondersoek,<sup>75</sup> het niks positiefs opgelewer tot die vestiging van 'n kaasfabriek op die Skema nie.

Dit wil voorkom asof die Direksie van die Vaalharts Landbou Koöperasie reeds voor Februarie 1963 van sy lede opdrag ontvang het om nie voort te gaan met pogings om 'n kaasfabriek op die Skema gevestig te kry

---

73 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Notules 29-10-1959; 02-02-'60.*

74 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Notule 16-08-1961.*

75 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Notule 09-01-1963.*

nie.<sup>76</sup> So loop pogings om 'n suiwelfabriek op die Skema gevestig te kry tot 'n einde.

Dit het egter nie die einde van suiwelproduksie op Vaalharts beteken nie. Trouens al hoe meer boere het melk begin produseer, sommige op heel klein skaal, andere op betreklike groot skaal. Vanaf die sewentigerjare tot ongeveer 1985 het feitlik elke boer op Vaalharts 'n melkery op sy perseel aan die gang gehou terwille van 'n gereelde maandelikse kontantinkomste. Vaalharts was in daardie jare een van die groot melkverskaffers aan die kaasfabrieke Dairy Belle op Veertien Strome en N.C.D. op Reivilo.<sup>77</sup>

Sedertdien het melkproduksie op Vaalharts aansienlik afgeneem en is daar huidiglik slegs 20 boere wat nog melk produseer. Hierdie afname was een van die aanleidende oorsake van die verskuiwing van die kaasfabriek Dairy Belle vanaf Veertien Strome na Bloemhof. Die afname in melkproduksie moet toegeskryf word aan die heersende hoë voerpryse. Lusern word verkoop teen R330 per ton, op die land gelewer en grond-boontjiehooi teen R220 per ton. Hierdie hoë voerpryse maak dit meer lonend om voer te verkoop as om dit aan te wend vir melkproduksie.<sup>78</sup> Daarby vereis melkproduksie die oprigting en instandhouding van duur stalle en die voorsiening van duur verkoelingsuitrusting.

Hierdie afname in melkproduksie is 'n stawende bewys van die volwassenheid en kundigheid wat die Vaalhartsboer bereik het ten opsigte van besluite wat geneem moet word rakende die winsgewendheid van 'n bepaalde bedryf in sy gebied. Dit mag wees dat daar weer 'n oplewing sal kom in die suiwelbedryf op Vaalharts, maar as dit gebeur sal dit wees omdat die Vaalhartsboer van oordeel is, dat dit winsgewend sal wees.

76 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Notule 11-02-1963*.

77 Van Wyk, Paul, *Persoonlike Onderhoud 10-11-1992*.

78 *Ibid.*

## Samevatting

Die Oesstatistiek van die Vaalharts Koöperasie vertel 'n verhaal van volgehoue groei en ontwikkeling wat die oorspronklike proefhuurders en nedersetters in hulle wildste drome nie kon voorsien nie.

Dit vertel die verhaal van die arm rooi Kalahariwaaisand persele wat deur kundige en moeitevolle bewerking omskep is tot ryk, vrugbare aarde wat sy honderdvoudige oeste lewer. " Maar as 'n mens sien hoe geil u gewasse vandag op die destydse armoedige waaisand groei en welke hoë opbrengste u behaal, dan is dit duidelik watter skouspelagtige vordering u gemaak het om die onvrugbare sandgrond produktief te maak," aldus P M K le Roux.<sup>79</sup>

Die heersende prys van R250 000 tot R300 000 vir 'n 25.7 ha perseel, R8 000 tot R10 000 per hektaar, is bevestiging dat die opbrengspotensiaal van 'n perseel, die hoë prys regverdig en inderdaad 'n leefbare rendement op belegde kapitaal lewer.

Die fenomenale groei en ontwikkeling op landbougebied op die Vaalhartsbesproeiingskema het sy oorsprong by die Vaalharts Landbounavorsingstasie wat vanaf sy instelling daarop ingestel was en steeds is, om te bly soek na die landbougewasse, soorte en variëteite, wat die beste sou aard en die hoogste opbrengste sou lewer.

Hierdie proefresultate wat reeds aan die eerste nedersetters deur die landbouvoorligters bekend gestel is, is vanaf die sestigerjare aggressief deur die Voorligtingsdiens van die Departement Landbou-Tegniese Dienste bemark en bekend gestel by die boere. Die proses is vergemaklik deurdat gebruik gemaak is van die kanale daargestel deur die georga-

---

79 Le Roux, P M K, Minister van Landbou-Tegniese Dienste en Waterwese, *En die Woestyn sal bloei*, 1959, p.2.



niseerde landbou - die boereverenigings, die Vaalharts Boere-Unie en die Vaalharts Koöperasie.

Die groei- en ontwikkelingsproses is bevorder deur die geleidelike uit-skakeling, reeds op 'n vroeë stadium in die bestaan van die Skema, van die onbekwame en minder vooruitstrewende boere deur die verkoop van persele. Daar was 'n afname in die aantal boere maar 'n kwalitatiewe groei in die gehalte van die boere wat die potensiaal van 'n perseel reg kon beoordeel en ontwikkel. Minder boere in getal maar met steeds 'n styging in produksie, was die gevolg. Meganisasie het sy positiewe rol gespeel.

Die groter perseel waaroor die individuele boer deur aankope van ander persele beskik het, het produksie verhoog. "Vaalhartsnederstelling is 'n sprekende voorbeeld van hoe die Suid-Afrikaanse boer deur knoeste arbeid, volgehoue inspanning en uithouvermoë die harde natuur kan tem."<sup>80</sup>

Hierdie siening word bevestig deur Mike Range, 'n nedersetter van Hartsvallei, wat skryf: "I started on this 'Kalahari sand' Vaal-Hartz plot five years ago with nothing. Yet I have no debts and live well."<sup>81</sup> W J M van der Westhuizen, Vaalharts Boere-Unie, skryf: "The sandy soil in the Vaal-Hartz area has been improved to such an extent that we today reap from 30 to 40 bags of wheat per morgen and up to three tons of peanuts. The 'sand-drain', as C J J du Toit in a letter to the *Farmer's Weekly*, calls Vaal-Hartz, has the biggest average yield of wheat per morgen in the Union."<sup>82</sup>

---

80 *Ibid.*

81 *The Farmer's Weekly*, 5th September 1956.

82 *Ibid.*



"H C du P Haarhoff boer op 'n perseel van 29½ morg. In die ag jaar wat hy op die hoewe boer, kon hy feitlik al sy nodige werktuie kontant koop. Sy bruto inkomste is gemiddeld £2 500 per jaar en hy kon onlangs 'n tweede hoewe van dieselfde grootte vir £7 700 koop".<sup>83</sup>

Die vernaamste bydraende faktor tot die aanskoulike groei en ontwikkeling van die landbouaktiwiteit op die Vaalhartsskema is die gehalte van die mensemateriaal waaruit die aktiewe boerkorps van die besproeiingskema saamgestel is. 'n Korps wat homself omvorm en omskep het tot 'n trotse en daadkragtige boeregemeenskap deur "knoeste arbeid, volgehoue inspanning en uithou vermoë" soos deur die Minister gestel van wat vermag kon word, word weerspieël deur die prestasies van byvoorbeeld Mike Range en H C Haarhoff individueel. Daar is tientalle, trouens die oorgrote meerderheid van boere op die Skema, van die gehalte van genoemde twee boere. Die fenomenale groei en ontwikkeling in die jongste verlede word bevestig deur verwysing na slegs 'n paar gevalle.

Frank J Slabbert is as teruggekeerde soldaat in 1946 uitgeplaas as proefhuurder op perseel 3B7. Hy boer vandag nog op dieselfde perseel en het geen persele bygekoop nie. Met sy credo as boer van "moenie vra hoeveel grond ek het nie, maar wat maak ek met die grond wat ek het," is dit geen wonder dat sy bruto inkomste vir die afgelope finansiële jaar R220 000 was nie.<sup>84</sup>

R U Burger is die seun van Rudolph Burger, een van die nedersetters wat in April 1938 uitgeplaas is op perseel 1A4. Die twee seuns van Rudolph boer in vennootskap vir die afgelope 25 jaar. Hulle besit tans 7 persele en huur twee persele. Daarby huur hulle twee plase, 4 000 ha. groot, vir ek-

---

83 *Die Landbouweekblad*, 21 Januarie 1958.

84 Slabbert, Frank J, *Telefoniese Onderhoud*, 21-10-1993.

stensiewe beesboerdery. Hulle omset vir die afgelope finansiële jaar was R2.2 miljoen.<sup>85</sup>

R G Pienaar, is die seun van R G Pienaar wat in April 1938 as proefhuurder uitgeplaas is op perseel 6A4. Roelf Pienaar besit huidiglik 9 persele en 4 plase en huur nog 'n plaas by. Sy omset vir die afgelope finansiële jaar was R1.4 miljoen.<sup>86</sup>

Pierre Osborne is die seun van Ferdie Osborne wat in 1948 uitgeplaas was as proefhuurder op Vaalharts. Pierre besit tans 4 persele en huur twee persele. Sy omset vir die afgelope finansiële jaar was R1.5 miljoen, in vennootskap met sy broer, met 'n plaas naby Van Zylsrus.<sup>87</sup>

Op eie inisiatief is daar voortdurend gesoek na weë en middele om meer doeltreffend te boer om groter oeste te verseker en hoër inkomste te verkry, om sodoende 'n hoër rendement op die belegde kapitaal te verdien. Ten einde dit te kon vermag het baie boere die dierefaktor ingeskakel by hulle akkerbou-aktiwiteite. Daaruit het ontwikkel die proefnemings met die aanplanting van sitrus en wingerd en vars vrugte en pekanneute, wat elk 'n reuse sukses blyk te wees. Deur gesonde sakevernuf is steeds deur die meerderheid van boere gestreef na beter arbeidsbenutting en die beter aanwending van grond, water en implemente. Die Studiegroepe het gewedywer met mekaar om deur innoverende denke anders en beter te doen as wat voorheen gedoen was, met skitterende resultate elders aangetoon. As gevolg van die gehalte van die boere op Vaalharts het hierdie besproeiingskema by verre na nog nie die einde van die ontwikkeling en groei van sy landboupotensiaal bereik nie.

---

85 Burger, R U, *Telefoniese Onderhoud*, 21-18-1993.

86 Pienaar, R G, *Telefoniese Onderhoud*, 21-10-1993.

87 Osborne, Pierre, *Telefoniese Onderhoud*, 21-10-1993.

## HOOFSTUK 4

# SOSIALE, KULTURELE EN OPVOEDKUNDIGE ONTWIKKELING OP DIE VAALHARTSBESPROEIINGSKEMA

### Die Saamgroei van 'n Gemeenskap

Die ontwikkeling van 'n bepaalde gebied op alle terreine is onlosmaaklik verbonde aan die sosiale, kulturele en opvoedkundige ontwikkeling van die menslike gemeenskap wat die gebied bewoon. By die bepaling van die faktore wat bygedra het tot die ontwikkeling en groei van die mense op die Vaalhartsbesproeiingskema is dit allereers nodig om te besin oor die vraag watter faktore bydra tot die saamgroei van 'n heterogene groep enkelinge tot 'n hegte gemeenskap met aanverwante ideale en strewes.

Hierdie saamgroei vind plaas: Op die arbeidsveld waar die individue op dieselfde of aanverwante maniere besig is om hulle daaglikse brood te verdien en so hulle toekoms en die toekoms van hulle vroue en kinders te verseker; rondom die konferensietafels of in die vergadersale waar medeboere saam worstel met die oplossing van gemeenskaplike probleme en die bou van gemeenskaplike ideale; in 'n gemeenskaplike plek van aanbidding, die kerk, van watter denominasie ook al; rondom 'n instelling, die skool, waar die gemeenskaplike ontwikkeling van die kinders op alle terreine beleef en ervaar word; om en op die sportvelde om saam met spanmaats te presteer of die prestasies van die span toe te juig; in die konsertsaal saam met ander individue om die uitbeelding van die skone kunste te geniet en te waardeer. As gepraat word van individue moet steeds in gedagte gehou word dat die nedersetters op die Vaalharts-kema gekom het vanuit die noorde en die suide, vanuit die ooste en die weste, van oor die lengte en breedte van die land. Net so verskillend



as wat die oorde van herkoms was, was die beroepe wat hulle beoefen het voor hulle koms na die Vaalhartsbesproeiingskema. Ten spyte van 'n gemeenskaplikheid dat almal verarmd was, dat almal aanvanklik taal- en volksgenote was, was hulle weens verskille in ouderdom, akademiese kwalifikasies, agtergrond, oorde van herkoms en beroepe voorheen beoefen 'n heterogene groep mense, wat saamgetrek is elkeen op sy eie plasië of plot of perseel van min of meer dieselfde grootte, ongeveer 30 morg, in die semi-woestyn.

### Verenigingslewe

Heel gou na die vestiging van die eerste proefhuurders is verenigings gestig. Dit was meestal takke van bestaande verenigings soos die A.C.V.V. (Afrikaanse Christelike Vroue Vereniging), en die Vroue Landbou Vereniging (V.L.V.). Op Andalusia, die latere Jan Kempdorp, het 'n baie ywerige tak van die A.C.V.V. tot stand gekom. Hierdie vereniging het hom veral sterk beywer vir die vestiging en instandhouding van 'n kliniek, wat vir baie jare, alhoewel die geriewe uiters gebrekkig en elementêr was, die enigste hospitaal vir die omgewing en die Skema was.

Spoedig na vestiging, het die vroue van Hartsvallei, 'n vroue vereniging gestig wat eers net 'n maandelikse biduurbyeenkoms gehou het. Dit het egter gou ontwikkel tot 'n vereniging wat ywerig beplan en byeenkomste gereël het waar naaldwerk- en kookkunsdemonstrasies gelewer is en ander sake van algemene belang bespreek is. Hendrina Hobson, 'n opgeleide onderwyseres wat met een van die nedersetters getroud was, het as sekretaresse waardevolle dienste gelewer.<sup>1</sup> In die Noorder-Hartsgebied, rondom Magogong, het 'n bloeiende skoukomitee totstand gekom wat jaarlikse tentoonstellings en gimkanas gereël en hulle veral beywer

---

1 *Notuleboek Hartsvallei Vroue Vereniging.*



het vir die oprigting van 'n gemeenskapsaal waar byeenkomste gehou is en opvoerings, meestal deur plaaslike talent, aangebied is. Feeskomitees wat programme by geleentheid van Volksfeeste moes reël is gestig in Jan Kempdorp, Tadcaster, Hartswater, Magogong en die Weskanaalgebied. Soos gemeentes gestig is, is in elkeen 'n tak van die Vroue Sendingbond gestig.

Sportaktiwiteite is georganiseer in klubs soos voetbal, tennis en hengel. Die voetbalklub van Jan Kempdorp het goed presteer as 'n eersteliga span van die Griekwaland-Wes Voetbal-Unie.

Reeds vanaf die vroegste jare van sy bestaan kon die Vaalhartsskema spog met 'n bloeiende verenigingslewe. Wat veral tref is die wye 'aksiefront' waarop elke vereniging opereer het. Die aktiwiteite van elke vereniging het alles wat daar moontlik te doen was ter bevordering van die algemene belang ingesluit. Die Vroue vereniging van Hartsvallei sou byvoorbeeld dit onder andere as doel stel om fondse in te samel vir die aankoop van 'n orrel vir die kerk.

In die jong nedersetting, waar almal nog vreemdelinge vir mekaar was, was die vereniging, van watter aard ook al, inderdaad 'n saamtrepunt. Hier is kennis met mekaar gemaak en kennis waaroor beskik is met mekaar gedeel. Hier is kennis en vermoëns verbreed en ontwikkel deur blootstelling aan lesings en demonstrasies oor 'n wye spektrum van onderwerpe deur besoekende deskundiges wat spesiaal uitgenooi was. Die vereniging het die behoefte aan saamwees en saampraat onder die vreemde omstandighede bevredig. Daarom was lidmaatskap baie hoog en die bywoning van vergaderings besonder goed. Hier in die vergaderings is gemeenskaplike probleme bespreek en gesamentlik na oplossings gesoek. So het 'n gevoel van samehorigheid en lotsgebondenheid gegroei

en ontwikkel waardeur hegte gemeenskapsbande gesmee is en waaruit 'n sterk en gesonde gemeenskap mettertyd sou groei.

In die vereniging is leierseienskappe getoets en geslyp, wat so noodsaaklik was met die oog op toekomstige ondernemings en ontwikkeling.

## **Die Kerk - Die Gemeenskaplike plek van aanbidding**

### **Die N.G. Kerk**

Met die afkondiging van die Kabinetsbesluit op 2 November 1933 dat die Vaalhartsskema gebou sou word, het die Departement van Arbeid dadelik begin om arbeiders te werf. Aanvanklik was slegs ongetroude blankes in diens geneem. Hierdie arbeiders was geplaas in kampe, die sogenaamde Seksies, soos beskryf in Hoofstuk 2. Slegs mans, ongetroud, was in die kampe gehuisves, later ook getroude mans sonder hulle gesinne.

Voor die aanvang van die bouwerk aan die Skema was die lidmate van die Nederduitse Gereformeerde Kerk, wat in die gebied woonagtig was, ingeskakel by die gemeentes van Warrenton en Christiana. Lede van die Gereformeerde Kerk was ingeskakel by Christiana en Vryburg. Na die plasing van die arbeiders het die gemeentes van Warrenton en Christiana dadelik begin met bearbeiding om geestelike verwaarlosing en verworping te voorkom. Dit was natuurlik onmoontlik vir een predikant om met die toestroming van mense al die werk alleen te behartig. Die eerste addisionele geestelike arbeider was proponent G A Weich, wat vanaf Februarie tot Mei 1934 onder toesig van die kerkraad van Christiana bearbeiding onder die werkers gedoen het.

Die gemeente van Warrenton aanvaar hierna die verantwoordelikheid vir die bearbeiding en vanaf Junie 1934 tot Oktober 1935 doen prop N S

Malan die werk. Hy is opgevolg deur ds. P A de Wet vanaf November 1935 tot April 1937 en ds F J E Theart vanaf Mei 1937 tot Maart 1938. Vanaf Mei 1934 tot Mei 1935 is Schalk Liebenberg deur die Staat as welsynsbeampte aangestel.<sup>2</sup> Hy het hom meestal op geestelike bearbeiding toegespits en was van groot hulp vir die kerk. Die aanstelling van 'n welsynsbeampte is na 'n jaar nie herhaal nie wat die vermoede bevestig dat die owerheid besef het dat dit nie 'n taak vir die Departement van Volkswelsyn was nie.

Gedurende April en Mei 1938 word die eerste proefhuurders ten noorde van Andalusia uitgeplaas en in dieselfde jaar verleen die Ring van Potchefstroom goedkeuring dat die deel van die gemeente van Christiana wat in die Vaalhartsgebied val, onder die Kaapse Nederduitse Gereformeerde Kerk, tewete die gemeente Warrenton, sal ressorteer.<sup>3</sup> In 1938 kom ds. C J Odendaal as hulpleraar na Warrenton, met werkkring die Vaalhartsbesproeiingskema. Die werkkring het ingesluit die hele gebied wat vandag as Vaalharts bekend staan met Pudimoe, Taung, Norlim, 'n kalkmyn naby Taung, Greefdale en Espagsdrif daarby ingesluit.<sup>4</sup> Op sommige Sondae is daar tot vyf dienste in die gebied gehou. Die Departement van Besproeiing het aanvanklik vervoer vir die leraar voorsien. Oor die korter afstande is huisbesoek te voet of per fiets gedoen. Dienste is in die ontspanningsale of eetsale van die verskillende seksies (Kampe) gehou. Na die uitplasing van proefhuurders is dienste ook in skure en store op die persele gehou.

Aan die begin van die bediening van ds. C J Odendaal het C W J A Sandrock, die residentingenieur, 'n hout- en sinkgebou in Andalusia opgerig waarin dienste deur al die kerkgenootskappe gehou kon word.

---

2 Gedenkblad, *Aan God die Eer, N.G. Gemeente, Noorderharts*, 1963.

3 *Ibid.*

4 *Ibid.*

Namate meer proefhuurders in 1939 en 1940 uitgeplaas was, het die kerklike verpligtinge vermeerder. In Augustus 1939 word 'n tweede hulpleraar vir Vaalharts, ds. J F Conradie, bevestig. Hy het op Phokwani gewoon en sy werkkring was die meer noordelike deel van die skema asook Norlim, Taung, Pudimoe en Greefdale.<sup>5</sup>

Op 17 Mei 1941 word 'n nuwe gemeente Vaalharts, afgestig van die gemeentes Warrenton en Christiana met ds. C J Odendaal as die eerste leraar. Vanaf Januarie 1943 tot Junie 1944 was proponent F N van Niekerk, behulpsaam as hulpleraar in die jong gemeente.<sup>6</sup>

'n Vergaderplek vir kerkdienste, veral in die noordelike gedeelte van die Skema het steeds 'n probleem gebly. Die Departemente van Lande en van Besproeiing het waar moontlik hout- en sinklokale beskikbaar gestel. In 1944 is die Ebenhaeser Saal op perseel 6G8 gebou op 2 hektaar grond wat die gemeente van Warrenton in 1940 van die Departement van Lande gekoop het met die oog op die moontlike oprigting van geboue. Hierdie saal sou die plek van aanbidding bly tot in 1957 toe die kerkgebou op Hartswater ingewy is. Ds. S J Grové het ds. F N van Niekerk opgevolg as hulpleraar van die gemeente Vaalharts.<sup>7</sup>

Aan die einde van die Tweede Wêreldoorlog het die Regering weer neder-setters, hoofsaaklik teruggekeerde soldate, op die Vaalhartsskema geplaas. As gevolg van die groeiende ledetal en die vermeerderde kerklike en gemeentelike verpligtinge was dit 'n logiese en natuurlike proses dat 'n tweede Nederduitse Gereformeerde gemeente, Hartswater, op 8 Mei

---

5 *Ibid.*

6 *Ibid.*

7 *Ibid.*



1946 met ds. J S Grové, as eerste leraar, sou afstig van die Moederge-  
meente Vaalharts.<sup>8</sup>

Op 13 Oktober 1951 stig Noorderharts af van die gemeente Hartswater,  
met ds. P K Roodt as eerste leraar en op dieselfde dag stig die gemeente  
Hartsvallei af van Warrenton met ds. J Ries as eerste leraar.<sup>9</sup> In 1956  
stig die gemeente Hartskroon af van die gemeente Hartsvallei. Op 7  
Oktober 1960 stig die gemeente Tadcaster af van die gemeente Vaalharts  
met ds. J Rens as die eerste leraar.<sup>10</sup>

Die naam van die gemeente Vaalharts was deur 'n kerksaadsbesluit van  
22 April 1971 verander tot die gemeente Jan Kempdorp.<sup>11</sup> Vanaf 17 Mei  
1941 tot 7 Oktober 1960 kom daar op die Vaalhartsbesproeiingskema  
deur afstigting ses gemeentes van die Nederduits Gereformeerde Kerk tot  
stand. Elk van hierdie gemeentes het mettertyd sy eie kerkgebou in  
gebruik geneem asook 'n eie kerksaal. In die Hartsvalleigemeente dien  
die saal ook as kerkgebou, en Hartskroon beskik oor die geriewe van 'n  
departementele gemeenskapsaal.

### Die Gereformeerde kerk

Na die uitplasing van die eerste proefhuurders is die klein groepie  
lidmate van die Gereformeerde kerk, suid van Phokwani deur die ge-  
meente Christiana bedien en dié verder noordwaarts deur die gemeente  
Vryburg.

Op 20 Oktober 1945 vind die afstigting van 'n eie gemeente op Vaalharts  
plaas in kombinasie met Delportshoop en Kimberley, met ds. J Postma as

---

8 *Ibid.*

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*

11 Kerkraad, N.G. Gemeente, Jan Kempdorp, *Notule*, 22-04-71.

eerste leraar van die kombinasie. In 1953 het hierdie kombinasie verval en 'n nuwe kombinasie met Bloemhof en Christiana het tot stand gekom. In 1958 het ds. J V du Plessis diens as leraar aanvaar. Gedurende sy bediening is 'n pastorie op Hartswater gebou en in 1977 is 'n eie kerkgebou opgerig.<sup>12</sup>

### **Die Nederduitse Hervormde Kerk van Afrika**

Die Vaalhartsgemeente van die Hervormde Kerk van Afrika, is op 17 Augustus 1940 op perseel 1C6 deur die inisiatief van ds. J D Storm, predikant op Wolmaransstad gestig. Hy het vir die eerste vier jaar van die bestaan van die gemeente as konsulent opgetree. Ds. P M Smith, leraar van die kombinasie Bloemhof-Christiana en Vaalharts, het op Christiana gewoon, maar Vaalharts is intensief bearbei met gereelde dienste in die departementele sinkgeboutjie op Phokwani. In 1951 het Vaalharts uit die kombinasie getree en in November 1951 het die gemeente sy eerste inwonende leraar ontvang. Dienste is eers in die sogenaamde Saalkerk gehou en in 1971 het ds. W J Bezuidenhout die eerste kerkgebou van die Hervormde Kerk op Vaalharts in gebruik gestel.<sup>13</sup>

### **Die Apostoliese Geloofsending**

Die eerste gemeente van die A.G.S.-Kerk is gedurende 1940 op Vaalharts gestig. Die kombinasie Warrenton-Vaalharts is deur Pastoor A J van Zyl bedien. Die eerste A.G.S.-kerkgebou is gedurende 1944/1945 op Hartswater opgerig. Hierdie gebou is later aan die Gereformeerde Kerk verkoop nadat die setel van die A.G.S. na Jan Kempdorp verskuif het. Gedurende die bediening van Pastoor C J Grobler is die eerste

12 Bornman, Hans, *Vaalharts 1938-1988*, Hartswater, 1988.

13 Van der Westhuizen, H G, *Hervormde kerk Halfeeu op Vaalharts 1940-1990*, Pretoria, 1990.

pastorie en die huidige kerkgebou op Jan Kempdorp opgerig en in 1961 is die kombinasie met Warrenton ontbind. Die aantal lidmate van die verskillende kerklike denominasies op die Vaalhartsbesproeiingskema vanaf 1985-1990 word in Bylae 6 aangetoon.

### **Die Betekenis en Invloed van Gemeentestigting**

Die stigting en vestiging van nuwe gemeentes deur die N.G. Kerk en die vestiging van gemeentes van die Ned. Hervormde Kerk van Afrika, die Gereformeerde Kerk, die Apostoliese Geloofsending en ander kerklike denominasies het, hoewel miskien nie direk nie, tog indirek bygedra tot 'n algemene gevoel van vertroue in die toekoms van die gebied, ook by die nedersetter. Die aanvaarding van die verantwoordelikheid om die gestigte gemeente finansiël en andersins in stand te hou, het 'n nuwe dimensie gevoeg by die ontwikkeling van die nedersetter, lid van die gemeente om as 'n gebalanseerde mens ook sy pligte na te kom ten opsigte van sy eie geestelike versorging. Deur die inskakeling by 'n gemeente, in en rondom die kerkgebou en sy aktiwiteite as middelpunt, was die verskeidenheid enkelinge saamgetrek en daaruit het heel spoedig 'n samehorigheidsgevoel gegroei wat heilsaam ingewerk het op die gemeenskapslewe en die ontwikkeling van die mens as lid van die gemeenskap.

Die onderskraging en vertroosting en selfs finansiële steun wat daar van die kerk uitgegaan het ten tye van rampe, soos die verwoestende haelbui wat in November 1952, die koringoeste wat ryp op die lande gestaan het op 200 persele, totaal weggeslaan het, het die gemeentede in 'n hegte eenheid om die kerk, van watter denominasie ook al, saamgebind. Die kerk het mense in bestuursvermoë en vernuf geskool. Mense wat in baie gevalle geen ondervinding gehad het nie, moes noodgedwonge in kerkrade dien omdat niemand of baie min met die nodige ondervinding, beskikbaar was nie. Op so 'n manier is 'n persoon geskool in bestuursver-



nuf en vermoë. Van die prominente leiers in die gemeenskap op die gebied van die georganiseerde landbou soos J C H Brand, F J van Eden, R U Burger, P J Strydom en andere het die kerkraad as leerskool in die neem van leiding en besluite gehad.

Met uitsondering van die gemeentes Hartsvallei en Hartskroon, het elke gemeente van die N.G. Kerk sy eie kerksaal gebou. Op Ganspan, Hartskroon, is daar 'n departementele gemeenskapsaal en op Hartsvallei dien een gebou as kerk en as saal. Hierdie kerksale is sonder uitsondering die middelpunt van alle kerklike, maatskaplike en kulturele aktiwiteite. By 'n studie van die notules van die kerkrade van die onderskeie gemeentes, is dit opvallend dat die sale óf gratis óf teen 'n nominale huur ter beskikking van die gemeenskap gestel word vir sportbeoefening, byvoorbeeld pluimbal; as plekke van byeenkoms van die onderskeie verenigings soos die Vroue Landbou-Vereniging (V.L.V.), Jong Dames Dinamiek, Boereverenigings en andere; ook vir die hou van funksies deur hierdie verenigings en organisasies. Die kerksaal is normaalweg die plek waar besoekende kunstenaars optree en uitstal. Die kerk, alle denominasies, het deur die daarstelling en beskikbaarstelling van sy sale, 'n enorme invloed ten goede uitgeoefen op die groei en ontwikkeling van die maatskaplike en kulturele lewe van die gemeenskap.

Die kerk het vanaf die begin van sy bestaan op die Vaalhartsskema sy geestelike bearbeiding nie in isolasie verrig nie. In die geval van die N.G. Kerk is alle kerkrade by die F.A.K. (Federasie van Afrikaanse Kultuurverenigings) geaffilieer. Afgevaardigdes is gereeld na die jaarlikse kongresse gestuur en verslag is gelewer van die kongresverrigtinge. Die wyer kontak op so 'n wyse het bevrugterend ingewerk op die denke van die kerkraad, die gemeente en die gemeenskap.



Finansiële bydraes by wyse van donasies word oor 'n baie wye spektrum gemaak. Dit is verbasend hoe uiteenlopend die aansoeke om finansiële steun is. Kinderhuise, huise vir bejaardes, hospitale, biblioteke, selfs gemeentes in finansiële nood, klop by die kerkrade aan om 'n bydrae. Byna sonder uitsondering, hoe gering die bedrag ook mag wees, word aan die versoeke voldoen. Die bydraes wat die onderskeie kerkrade lewer ter bevordering van onderwys op preprimêre, sekondêre en tersiêre vlak en op sendinggebied word meer breedvoerig later behandel onder studiefondse en die invloed van die Vaalhartsskema.

### Die Skool

Die skool is 'n instelling waar die gemeenskaplike ontwikkeling van kinders op alle terreine beleef en ervaar word. Onderwys op preprimêre, sekondêre en tersiêre vlak verruim en verbreed nie slegs die geesteslewe van die individu wat dit ervaar nie, maar werk noodwendig bevrugterend in op die denke van die ouer en die gemeenskap. So word onderwys en opvoeding inderdaad die stukrag agter die groei en ontwikkeling van die individu sowel as van die gemeenskap.

Die saamtrek van leerlinge in 'n skool met al sy aktiwiteite, binnemuurs sowel as buitemuurs, bring 'n samehorigheid mee van almal wat by die skool betrokke is. Die kweek en uitbouing van so 'n samehorigheidsgevoel en gedeelde lojaliteit was veral aan die begin van die bestaan van die skema 'n noodsaaklike voorvereiste vir die skepping van 'n gemeenskapsgees en die smee van bande van gesamentlikheid. Heel spoedig praat die enkeling van 'sy' perseel maar 'ons' skool en 'ons' kinders.

Die skool was inderwaarheid die kultuursentrum van elke gemeenskap in die Vaalhartsskema. Die skoolkonserte en opvoerings wat jaarliks of tweejaarliks deur elke skool op die Skema aangebied is, deelname aan

kunswedstryde op plaaslik- of streeksvlak, skooltoere en uitstappies werk verruimend in op die gemeenskapslewe. Sportbeoefening in skole met al sy positiewe neweëffekte het bepaald 'n groot rol gespeel in gemeenskapsbou op die Vaalhartsbesproeiingskema.

Van elke skool op Vaalharts kan inderdaad gesê word, wat dr. S W Walters, Uitvoerende Direkteur van Onderwys, Kaapland, in sy boodskap aan die Primêreskool Voorspoed, Magogong, by geleentheid van sy vyftigjarige bestaan gesê het: "Sedert sy ontstaan het die skool egter nie slegs in die onderwysbehoefes van die kinders van die streek voorsien nie, maar ook op 'n besondere wyse die gemeenskap gedien. Hier is kerk, Sondagskool, gimkanas, sportbyeenkomste, basaars, filmvertonings, vergaderings en kersboomfunksies vir 'n ieder en 'n elk gehou; so het die skool gehelp om die gemeenskap saam te bind."<sup>14</sup>

Met die aanvang van die bou van die Skema was daar geen sprake van 'n beplande voorsiening vir onderwysbehoefes nie, omdat dit onmoontlik was om vooruit te bepaal vir hoeveel kinders voorsiening gemaak moes word. Die aantal nedersetters wat uitgeplaas sou word, wanneer hulle uitgeplaas sou word en die aantal kinders wat betrokke sou wees, was totaal onbekende faktore.

Daar was reeds 'n Staatskool op Border met C J van Antwerpen as Skoolhoof, met die aankondiging van die bou van die Vaalhartsskema in November 1933.

As gevolg van die toestroming van amptenare en werkers belas met die bou van die Skema na Andalusia (Seksie 3), die plaas naby Border wat in Transvaal geleë is, is hier 'n tweede skool in Junie 1934 geopen met S J

---

14 Walters, S W, *Feesblad, Laerskool Voorspoed 1941-1991*, Hartswater, 1991.

van Heerden as Hoof. In Julie 1936 het die twee skole geamalgameer met Van Heerden as Hoof en Van Antwerpen en Mejj. L van Zyl en J Dingle as lede van die personeel. Die leerlinggetalle het daagliks gegroei. As gevolg van die uitplasing van nedersetters vanaf April 1938 en die oorpasing van groot getalle werksmense deur die Departement van Besproeiing na Andalusia, het die skoolpligtige kinderbevolking vinnig gegroei.

In 1939 is die status van die Primêreskool Andalusia verhoog na 'n Sekondêreskool. Die Hoof S J van Heerden en 'n assistent het die sekondêre klasse behartig. 'n Laerskool is in straat F4, gehuisves in drie perseelhuse, met C B Niemand as Hoof, in Januarie 1939 geopen om te voorsien in die behoeftes van die proefhuurders wat in die omgewing van Tadcaster en Phokwani uitgeplaas was. Gedurende Julie 1940 is 'n groep proefhuurders in Blok J uitgeplaas en in Oktober 1940 is J Blom en een assistente gestuur om 'n skool bekend as "The Willows" in Blok J in drie perseelhuse te open. Aan die begin van 1941 is P J Delpport as Hoof van hierdie skool, vandag bekend as Voorspoed Primêreskool, aangestel.<sup>15</sup>

In 1941 is die primêre en sekondêre afdelings van die Sekondêreskool Andalusia geskei en het die Laerskool Andalusia en die Hoërskool Vaalharts tot stand gekom.<sup>16</sup> S J van Heerden was die Hoof van die Laerskool en J A Nel (Swart Jan) die Hoof van die Hoërskool. Die Hoërskool was gehuisves in perseelhuse 3A3, 4A3 en 'n plaasskuur. In dieselfde jaar is Van Heerden opgevolg deur P J Retief van Vishoek wat met Van Heerden geruil het omdat eersgenoemde se vrou 'n asmalyer was en hy graag na 'n droër klimaatstreek wou kom.<sup>17</sup>

---

15 *Ibid.*

16 Anoniem, *Primêre Skool Andalusia, ontstaan, Stigtings- en ontwikkelingsgeskiedenis*, p.3.

17 *Ibid.*



Aan die einde van 1941 was daar drie Laerskole, naamlik Andalusia, "The Willows", Blok J, en Blok F (Phokwani) en een Hoërskool Vaalharts op die Skema.

Tot 1942 was die genoemde skole beheer deur Skoolkomitees wat onder die Skoolraad van Vryburg ressorteer het. As gevolg van die vinnige groei en uitbreiding wat sy knellende behoefte aan huisvesting meegebring het, was deur die provinsiale kennisgewing 347/1942 geproklameer dat die Vaalhartsgebied deur 'n Bestuursraad van Openbare Skole op Vaalharts beheer en bestuur sou word. Die Bestuursraad was 'n sentrale liggaam waarop ouers van elke skool een verteenwoordiger sou kies. Die Administrateur het vyf verteenwoordigers aangestel.<sup>18</sup>

Op 11 Januarie 1943 is die eerste vergadering van die Bestuursraad in die kantoor van die Departement van Lande op Andalusia gehou. Ds. C J Odendaal was gekies as Voorsitter.<sup>19</sup>

Die instelling van 'n Bestuursraad met nedersetters as lede, getuig van die feit dat die owerheid geglo het dat die besproeiingsgebied reeds 'n stadium in sy ontwikkelingsgang bereik het, waar die instelling van 'n Bestuursraad, hoewel nie 'n volwaardige Skoolraad nie, geregverdig was, en is dit 'n nuwe baken op die pad van ontwikkeling en groei van die Skema. Die Raad het 'n moeilike taak gehad. Nuwe skole moes gestig word, permanente geboue - wonings vir onderwysers en skole - moes opgerig word, reëlins moes getref word vir die vervoer van leerlinge en grense tussen skole moes vasgestel word.

Danksy die hulp van die Departement van Lande "wat gebou het as die Kaapse Provinsiale Administrasie die materiaal gee", kon die Vaalharts

---

18 Van der Westhuizen, G R, *Die Kanaal*, Oktober 1956.

19 Bestuursraad van Openbare Skole op Vaalharts, *Notule 11-01-43*.



Hoërskool in 1943 'n permanente gebou betrek terwyl die Laerskool Andalusia sy permanente gebou in 1944 betrek het.<sup>20</sup>

Losiesgeriewe vir hoërskoolleerlinge was 'n probleem. Dit was prakties nie moontlik om hoërskoolleerlinge daaglik vanaf die verste punt van die Skema na die Hoërskool op Andalusia te vervoer nie. Die eerste loseerders het by die Skoolhoof J A Nel, ingewoon. Later is gebruik gemaak van 'n tydelike hout- en sinkgebou wat deur die Departement van Lande voorsien was. In 1950 is 'n nuwe permanente hostelgebou betrek.

Op 'n vergadering van die Bestuursraad gehou op 3 April 1947 is besluit dat die laerskool Phokwani (F-blok Laerskool), vanaf Julie 1947 in drie afsonderlike skole sou verdeel, naamlik die Laerskool Hartswater met C B Niemand as Hoof, Tadcaster Laerskool met J W van Wyk, voorheen verbonde aan die Hoërskool Vaalharts, as Hoof en die Laerskool Phokwani, wat vanaf Januarie 1948 verdoop is tot Uitsig Laerskool, met P J Kilian as Hoof.<sup>21</sup>

Met die plasing van proefhuurders in die Weskanaalgebied vanaf 1950 is die Weskanaal Laerskool, later herdoop tot die Hartsvallei Laerskool in Julie 1950 geopen, soos gebruikelik in drie perseelhuse, met N M Visser as eerste Hoof. In 1955 is die permanente skoolgebou en die onderwyserswonings betrek. In Januarie 1945 is die Laerskool op Ganspan, die nedersetting van die Departement van Volkswelsyn, met A T Spengler as Hoof, geopen. Vanaf 1945 tot 1951 was die skool in perseelhuse op die nedersetting gehuisves. In Oktober 1951 is die permanente geboue betrek.

---

20 Anoniem, Primêreskool Andalusia, *Ontstaan Stigtings- en Ontwikkelingsgeskiedenis*, p.4.

21 Bestuursraad van Openbare Skole, *Notule 03-04-1947*.

Vroeg reeds in die bestaan van die Vaalhartsbesproeiingskema is die behoefte aan 'n tweede Hoërskool besef. Na herhaalde versoë deur die Bestuursraad is die Hoërskool Hartswater in 1953 geopen in 'n tydelike hout- en sinkgebou wat deur die Departement van Lande opgerig was. G K Wahl was die eerste Skoolhoof. Aanvanklik was daar geen meubels beskikbaar nie. 'n Aantal banke en boeke is by die Laerskool Hartswater geleen. Die Departement van Lande het 'n aantal leë verfkanne en leë dromme voorsien wat kon dien as sitplekke en skryftafels.<sup>22</sup> Gerugsteun deur dringende versoë deur die Vaalharts Boere-Unie en ander belanghebbendes kon die Bestuursraad die Kaapse Onderwysdepartement oortuig van die noodsaaklikheid van die skepping van 'n Hoër Landbouskool in die gebied. In 1957 is die Hoër Landbouskool Noord-Kaapland op Jan Kempdorp geopen met W J M van der Westhuizen as Hoof.

Met die opening van die Hoër Landbouskool was oënskynlik in al die onderwysbehoefes van die Vaalhartsskema voldoen. Tydens die viering van die mondigwording van die Vaalhartsskema in 1959 kon daar in die Feesblad, *En die Woestyn sal Bloei*, rapporteer word dat "die Vaalhartsgebied tans bedien word deur sewe Primêreskole naamlik te Magogong, (Voorspoed), Hartswater, Uitsig (Phokwani-omgewing), Tadcaster, Jan Kempdorp (Andalusia), Ganspan en Hartsvallei, twee Hoërskole naamlik te Jan Kempdorp (Vaalharts) en Hartswater, en een Hoër Landbouskool te Jan Kempdorp. In hierdie skole gee 106 leerkrigte onderrig aan 790 hoërskoolleerlinge en 1480 primêre leerlinge. Van hierdie leerlinge word daaglik 1580 met 36 goetoegegeruste skoolbusse skooltoe en terug vervoer".<sup>23</sup>

In 1957 word die Bestuursraad van Openbare Skole op Vaalharts omskep in 'n volwaardige Skoolraad. As eerste voorsitter van die Raad word ge-

22 Bornman, Hans, p.107.

23 Feeskomitee, *En die Woestyn sal Bloei*, Mondigwording Vaalharts, 1938-1959.

kies ds. G de Vos van Jan Kempdorp.<sup>24</sup> Die onderwys op Vaalharts word verder uitgebou met die stigting van 'n Preprimêreskool op Hartswater in 1979 met Mevr. Erna Vermeulen as eerste hoof. Die skool was gehuisves in 'n eertydse N.G. Kerkpastorie in Hertzogstraat.<sup>25</sup>

### Dalende getalle

Vanaf die begin van die sestigerjare het 'n geleidelike daling in die leerlinggetalle van veral die kleiner Primêreskole Hartswallei, Ganspan, Tadcaster, Uitsig en Magogong (Voorspoed) plaasgevind. Die daling word aan verskeie faktore toegeskryf.

Die gekeurde proefhuurders wat aanvanklik op die Skema uitgeplaas was, het oor die algemeen, volgens hedendaagse standaarde, groot gesinne gehad. In die meeste gevalle was die oudste kinders by die koms op die Skema nog in die Primêreskool. Wanneer al die kinders van die gesin die Primêreskool deurloop het, was die vader in die meeste gevalle nog jonk en sterk genoeg om die boerdery te behartig en was daar nou persele vanwaar nie meer primêre leerlinge gekom het nie.

Waar die oorspronklike eienaar te oud geword het om die boerdery te behartig is hy miskien opgevolg deur 'n seun wat moontlik pas of nog nie met 'n gesin begin het nie en ook al in beweeg het in die tye van kleiner gesinne. Die natuurlike gevolg was 'n daling in die getalle van die kinderbevolking. Die nuwelinge op die Skema, seuns of nuwe intrekkers wat 'n perseel gekoop het, het ook nie almal gelyktydig gekom of ten minste in redelike groot groepe soos die geval met die eerstelingneder-setters was nie.

---

24 Vaalharts Skoolraad, *Notule*, 11-03-1957.

25 Bornman, Hans, p.11.



Aanvanklik kon 'n perseelhouer waterregte vir slegs 25.7 ha op sy eie naam bekom, dit wil sê 'n boer kon 'n tweede perseel koop slegs op die naam van sy eggenote as hy op huweliksvoorwaarde getroud was of op die naam van sy kind of kinders wat reeds mondig was. Die wet is gewysig sodat 'n persoon waterregte vir 120 ha op sy naam kan bekom. Dit het boere in staat gestel om meer as een perseel, tot drie of vier of selfs vyf, te koop. Waar voorheen een gesin op elke perseel gevestig was, het daar nou een gesin op twee of drie of meer persele gewoon. Die 'ontvolking' het 'n daling in kindergetalle meegebring.

Die groter welvarendheid van die perseelhouer en die verbeterde toestand van die paaie het meegebring dat die ouer nou self of in samewerking met sy bure, daaglik sy kind kon vervoer na die skool van sy keuse. Die keuse het gewoonlik geval op een van die groter skole ten koste van die kleiner skole. As gevolg van die dalende getalle het die Kaapse Onderwysdepartement die Uitsig Primêreskool aan die einde van 1970 gesluit en die kinders oorgeplaas na die Primêreskool, Hartswater.

In 1976 het die ouers van die Tadcaster Primêreskool, by wyse van stemming met 'n groot meerderheid van 86 teenoor 47, besluit dat Tadcaster deur die Departement gesluit moes word. Op daardie stadium was 28 kinders vanuit die voedingsgebied van die Tadcaster Primêreskool, deur hulle ouers na die groter skole Andalusia (Jan Kempdorp) en Hartswater vervoer. Hierdie skool lewer 'n mooi voorbeeld van die daling in getalle. In 1947 was daar 300 leerlinge, in 1975 slegs 125 en in Januarie 1976 het die skool met 101 leerlinge heropen. Vanaf die begin van 1977 is die Tadcaster Primêreskool gesluit en die leerlinge oorgeplaas na die Primêreskole Hartswater en Andalusia.<sup>26</sup>

---

26 Vaalharts Skoolraad, *Notule, 11-03-1976 en 16-09-1976.*



Ten spyte van die daling in die getalle van skoolpligtige leerlinge, het die onderwys en opvoeding in die skole op die Vaalharts-skema sy hoë gehalte en standaard bly handhaaf en daarmee die trots van nie net die betrokke ouers nie, maar die gemeenskap in sy geheel verwerf. Hierdie trots in die eie skool het meegebring dat min leerlinge van die Vaalharts-gebied na hul Primêreskoolloopbaan na hoërskole buite die Vaalharts-gebied gestuur word.

### Die Vaalharts Studiefonds

Die begeerte om aan elke kind, wat enigsins oor die vermoë daartoe beskik, die geleentheid vir verdere studie te gee, leef baie, baie sterk dwarsdeur die gemeenskap van Vaalharts. Daarvan getuig die aantal studiefondse wat bestaan waaruit lenings vir voornemende studente beskikbaar is. Uit hierdie gemeenskapsdrang en begeerte is die Vaalharts Studiefonds gebore. Die gedagte om so 'n fonds te stig het sy oorsprong by Soon (A J) Struwig. Hy is sterk gesteun deur P T Delpont, Hoof van die Laerskool Voorspoed, Magogong en H P V Steyn, Hoofbestuurder van die Vaalharts Landbou Koöperasie.<sup>27</sup> Op 22 Januarie 1965 is die eerste vergadering van die Raad van Trustees op Hartswater gehou. H P V Steyn is as Voorsitter gekies. Hy het die amp tot 1986 bekleed. Danie Malan, Sekretaris van die Koöperasie is as Sekretaris van die fonds aangestel. Op die eerste vergadering is H P V Steyn, J P Bosman, G J Lubbe, G G Steltzner Hoof van die Hartswater Hoërskool, C H Engelbrecht, Hoof van die Vaalharts Hoërskool en P T Delpont, Hoof van die Laerskool Voorspoed, aangestel as lede van 'n werwingskomitee met die oog op die insameling van fondse.<sup>28</sup>

---

27 Bornman, Hans, p.51.

28 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Notule*, 22-01-1965.

Die Koöperasie het Danie Malan, amptenaar in diens van die Kooöperasie, toegelaat om die boekhouding en gepaardgaande korrespondensie van die Studiefonds waar te neem. Vanaf 1986 doen Tom Lategan van die Koöperasie die werk. Volkstkas Beperk, Hartswater, behartig die bankrekening van die fonds sonder heffing van boekfoote of kommissie. Ouditeure Piet Nel, Hugo en Kie lewer as hul bydrae tot die fonds, gratis nasien van die boeke en opstel van die state.

Slegs leerlinge van wie die ouers op Vaalharts woonagtig is, kwalifiseer vir lenings. Die ouer van sodanige leerling wat aansoek om 'n lening doen moes aanvanklik R50-00, eenmalig tot die fonds bydra. Dié bedrag is tans verhoog na R300-00. Tydens die jare van studie is die lening rentevry en daarna was rente teen 6% per jaar betaalbaar. Die rente is verhoog na 10%.

Die fonds is opgebou uit donasies en bydraes van persone en instansies. Sommige boere het 'n gedeelte van die rente op hul heffingsfondse vrywilliglik aan die fonds oorgedra.<sup>29</sup>

In 1969 het die N.G. Gemeente Noorderharts besluit om jaarliks, vir 'n tydperk van sewe jaar R100-00 tot die fonds by te dra.<sup>30</sup> en in 1970 het die N.G. Gemeente, Tadcaster besluit om jaarliks vir 'n tydperk van vyf jaar, R50-00 tot die fonds by te dra.<sup>31</sup> Die Afdelingsraad van Vaalharts het jaarliks R700-00 tot die fonds bygedra.<sup>32</sup> Later, met die aanvang van terugbetalings sou die fonds versterk word deur die verdienste van rente op die lenings.

---

29 *Ibid.*

30 N.G. Gemeente, Noorderharts, *Notule*, 20-11-1969.

31 N.G. Gemeente, Tadcaster, *Notule*, 04-11-1970.

32 Afdelingsraad, Vaalharts, *Notule*, 04-09-1886.

Die Fonds is geregistreer as 'n Ingelyfde Vereniging sonder Winsoogmerk, kragtens artikel 21 van die Maatskappywet No. 61 van 1973. Z de Villiers was die eerste sekretaris van die Maatskappy. In November 1985 het H P V Steyn bedank as Voorsitter, A J Struwig as direkteur en Z de Villiers as sekretaris. Op versoë het hulle die ampte bly beklee tot in 1986, toe D F Louw, Steyn opgevolg het as Voorsitter en Tom Lategan as sekretaris aangestel is.<sup>33</sup>

Op die dag van die eerste vergadering van die Trustees was die fonds R5 869-81 sterk. Op daardie dag is lenings aan ses voornemende studente vir bedrae wat gewissel het van R100-00 tot R400-00 per jaar toegeken. Huidiglik is die fonds R172 000 sterk en 270 studente is reeds gehelp met lenings vir verdere studie.<sup>34</sup> Die bedrag wat jaarliks geleen kan word is vanaf 1989 verhoog van R1 000-00 na R1 200-00. In al die jare van sy bestaan was dit nodig om slegs R300-00 leningskuld af te skryf.

### Die Vaalharts Studieleningsfonds

Na afloop van die mondigwordingsfeesvierings in 1959 het P H du Preez, Hoof van die Laerskool Andalusia en Voorsitter van die feeskomitee, 'n bedrag van R2 400-00 aan die Vaalharts Skoolraad oorhandig, om as trustee die fonds te beheer en daaruit lenings beskikbaar te stel aan studente wat verder wou studeer.<sup>35</sup> Na die stigting van die Vaalharts Studiefonds, het die Skoolraad besluit om die fonds wat hulle beheer het, bekend as die Vaalharts Studieleningsfonds, aan die Studiefonds oor te dra. Die Departement van Onderwys wou die oordrag nie goedkeur nie, aangesien daar nie 'n hofbevel bekom sou kon word dat die Skoolraad nie langer geskik was om as trustee op te tree nie. Die fonds is weer oor-

33 Landbou Koöperasie, *Notule*, 18-09-1986.

34 *Ibid.*

35 Skoolraad, Vaalharts, *Notule*, 18-10-1988

gedra aan die Vaalharts Skoolraad wat dit as trustee tot sy ontbinding in Junie 1990 beheer het.<sup>36</sup> Die Streekskoolraad van Kimberley beheer tans die fonds wat nou R3 832-00 bedra.<sup>37</sup>

### Ander Fondse

N.G. Gemeentes het of hulle eie studiefondse in die lewe geroep of studente wat aansoek gedoen het uit gemeentelike fondse gehelp. Die Kerkraad van Hartswater het reeds 30 studente finansiël gehelp om hulle studies voort te sit, meer bepaald studente in die teologiese rigting. Die lenings is rentevry tydens die studiejare en slegs terugbetaalbaar indien die student sy studierigting of die bediening as predikant sou verlaat.<sup>38</sup>

In 1978 het die Kerkraad van Noorderharts besluit om 'n eie Teologiese Beursleningsfonds te stig waaruit voornemende teologiese studente gehelp sou word.<sup>39</sup> In 1988 het die Kerkraad egter besluit om die fonds wat toe R3 129-50 bedra het aan die Vaalharts Studiefonds oor te dra.<sup>40</sup>

Ander gemeentes soos Hartsvallei, Hartskroon, Jan Kempdorp en Tadcaster het 'n ope hand en hart vir studente wat in finansiële nood tydens hulle studiejare verkeer het en het ruim ondersteuning uit die gemeentelike fondse aan sulke studente verleen.

Die invloed wat die beskikbaarheid vir, en die toekening van lenings uit spesiale of gemeentelike fondse vir verdere studie uitgeoefen het in die Vaalhartsgemeenskap was van enorme waarde en betekenis en getuig van

---

36 *Ibid.*

37 Streekskoolraad Kimberley, *Persoonlike Onderhoud*, 11-11-1992.

38 Deetlefs, S, *Persoonlike Onderhoud*, 08-08-1992.

39 N.G. Kerkraad, Noorderharts, *Notule*, 27-04-1979.

40 *Ibid.*



ontsaglike vordering op die ontwikkelingspad. Slegs 'n hoogsontwikkelde gemeenskap sal die opvoeding en onderwys van sy kinders so hoog ag.

### **Skoolbusdiens**

Vanaf 1947 het die Bestuursraad 'n busdiens ingestel om die leerlinge daaglik vanaf die ouerhuis na die skool en terug te vervoer. I J Haasbroek van Warrenton het hierdie busdiens bedryf tot die einde van Oktober 1957. Daarna is die tender toegeken aan A J (Soon) Struwig, vir die vervoer van die leerlinge. Vir die doel het Struwig 'n vloot van 36 busse in gebruik gestel. Die meeste van die groot busse is met kleiner bussies vervang.

Gedurende al die jare van vervoer van die talle leerlinge, was daar slegs een noodlottige ongeluk op 27 Julie 1951 toe 'n bus, as gevolg van die slegte toestand van die pad, omgeval het. Een seun, Jannie Pretorius, 'n primêre leerling van Tadcaster, is dood en talle was beseer. Die paaie waarlangs die leerlinge vervoer moes word was nooit geskraap nie, maar slegs periodiek met 'n swaar tak wat deur osse gesleep was, gelyk gesleep.

Ouers het gedreig om te staak om hulle kinders na die skool te stuur. Dit het daartoe gelei dat daadwerklike stappe deur die Afdelingsraad van Vryburg, met finansiële steun van die Kaaplandse Administrasie, geneem was om die toestand van die paaie te verbeter.

### **Dorpsstigting**

Die aankondiging dat die Vaalhartsbesproeiingskema gebou sou word het 'n ongekende toestroming van mense na die andersins betreklike verlate semi-woestyngebied veroorsaak.

Amptenare van die Departemente van Lande en van Besproeiing, belas met die uitvoering van die taak is geplaas op Andalusia waar 'n "amptenare dorp" wat ten volle deur die Departement van Lande beheer was, aangelê was. Die plaas sou ook die standplaas wees van die werkerskamp, Seksie 3, wat opgerig was om huisvesting te bied aan die talle werkers wat gemoed sou wees met die bou van die Skema.

Met die uitplasing van die eerste proefhuurders in April tot Mei 1938 wat daarna met gereelde tussenposes aangevul was, het dit spoedig geblyk dat die stigting van 'n geproklameerde dorp waar sakelui, professionele mense soos dokters en prokureurs, hulle kon vestig en waar finansiële instellings soos banke en assurances maatskappye hulle kantore kon bou en hulle sake kon bedryf, 'n noodsaaklikheid geword het.

### **Jan Kempdorp**

Met die oog op dorpsstigting het die Kaaplandse Dorpekommissie die gebied in Junie 1938 besoek. In Maart 1939 is begin met die aanlê van 'n dorp. Permanente kantore vir die Departement van Lande is opgerig asook woonhuise vir amptenare. Op 10 April 1939 het genl. J C G Kemp, Minister van Lande, die hoeksteen van die Staatsgebou gelê en terselfder tyd die stigting van die dorp, Jan Kemp, wat na hom vernoem was, aangekondig.

Met die politieke woelinge rondom die deelname van die Unie van Suid-Afrika aan die Tweede Wêreldoorlog is genl. Kemp uit die nuwe Kabinet, met genl. J C Smuts as Eerste Minister, gelaat. Sen. A M Conroy het die nuwe Minister van Lande geword. Hy het besluit om 'n nuwe dorp vir die Vaalhartsgebied elders te stig. Op 1 Mei 1941 is parlementêre goedkeuring verleen vir die stigting van 'n dorp in die omgewing van Phokwanistasie. Die naam Jan Kemp is geskrap en Andalusia, soos die

dorp weer genoem is, sou slegs die administratiewe setel van die Vaalharts-skema wees. In 1953 het die Staat, Andalusia weer as dorp met die naam Jan Kempdorp geproklameer. Die dorp het nie oor 'n bestuursliggaam beskik nie en is deur die Departement van Lande ontwikkel en bestuur.

Onder leiding van J C du Toit en F P Viljoen is 'n Grondeienaars- en Belastingbetalersvereniging gestig met dr. J van Wyk as Voorsitter. Die vereniging het hom beywer vir die stigting van 'n Munisipaliteit vir Jan Kempdorp. Eben Verster van die Departement van Lande, en Japie Nothnagel van die Departement van Besproeiing was van oordeel dat dit voordeliger sou wees as Jan Kempdorp 'n "Staatsdorp" sou bly. Die Vereniging was nie ontmoedig deur die houding van die amptenare nie en het voortgegaan met sy verdoë tot die Kaapse Administrasie. Na 'n persoonlike besoek deur amptenare van die Administrasie aan die gebied, is aan die Afdelingsraad van Vaalharts opdrag gegee om toe te sien dat die prosedures wat gevolg moes word, soos neergelê deur die Administrasie rakende die instelling van 'n Munisipaliteit, vir Jan Kempdorp uitgevoer sou word.<sup>41</sup>

'n Nuwe wesenlike probleem het egtër opgeduik. Die grens tussen Transvaal en die Kaapprovinsie loop deur die Skema en deur Jan Kempdorp. Prakties gesproke was Jan Kempdorp en Andalusia 'n eenheid, maar die provinsiale grens het effektiewe plaaslike bestuur onmoontlik gemaak. Meeste inwoners het aan die Transvaalse kant van die grens gewoon en sou dus nie belastingpligtig wees teenoor die munisipaliteit van Jan Kempdorp nie.

'n Afvaardiging van die Grondeienaars- en Belastingbetalersvereniging het die Administrateur sowel as die Minister van Lande gaan spreek. Die

---

41 Du Toit, J C, *Persoonlike Onderhoud*, 30-08-1992.

gevolg van die besoek was dat die Parlement Wet No. 40 van 1964 aanvaar het. Die Wet het bepaal dat die Transvaalse deel van Jan Kempdorp vir alle munisipale doeleindes onder die Kaapprovinsie ressorteer. So is die weg gebaan vir die toekenning van munisipale status aan Jan Kempdorp vanaf 1 April 1967 deur proklamasie No. 286/1966 gedateer 12 Desember 1966. Met ingang 1 Junie 1967 is W H Tolmay aangestel as Stadsklerk/Tesourier van Jan Kempdorp. J Visser was aangewys as eerste Burgemeester van die nuwe verkose Raad. In Julie 1986 is Tolmay opgevolg deur N J B Cloete.

Die Munisipaliteit het die dienste wat voorheen deur die Departement van Lande gelewer was, oorgeneem.

Aan die begin van 1973 het die Staat 'n groepsgebied vir Kleurlinge afgekondig. Die Munisipaliteit het 'n Kleurlingwoongebied, bekend as Andalusiapark, uitgelê en die Kleurlinge, waarvan 'n aantal naby die Sentrale Werkswinkels van die Departement van Besproeiing gewoon het, hervestig in Andalusiapark. 'n Kleurlingbestuurskomitee is in 1979 ingestel om eie sake en 'n eie begroting te hanteer.

In opdrag van die Staat moes die inwoners van die Swart woonbuurt na Pampierstad in Bophuthatswana verskuif word. Na besware en vertoë deur die Munisipaliteit, gesteun deur die Swart Gemeenskapsraad is van die verskuiwing afgesien en het Jan Kempdorp, sy eie woongebied vir Swartmense, Valspan, bly behou.

Die verspreiding van Eskom krag is in 1974 deur die Munisipaliteit oorgeneem.<sup>42</sup>

---

42 Munisipaliteit, Jan Kempdorp, *Notule, 11-04-1974*.



'n Burgersentrum wat 'n biblioteek insluit, is in 1976 amptelik geopen. Die waterskema wat in 1973 ontwerp was en beplan was om in die water-behoefes van die volgende twintig jaar te voorsien, moes binne vyf jaar vergroot word.

'n Nuwe abattoir is gebou. Hierdie abattoir dien as streekslagpale vir Hartswater, Warrenton, Ganspan, Christiana en Taung omdat hierdie dorpe dit nie kon bekostig om eie abattoirs op te rig as gevolg van stygende koste en streng beheerregulasies in verband met die bou van abattoirs nie.

In 1974 is 'n nuwe provinsiaalondersteunde hospitaal op Jan Kempdorp geopen.

'n Nuwe rioolskema is gedurende 1984/1985 voltooi en in gebruik gestel.

Met die steun en die samewerking van die Afdelingsraad van Vaalharts is daar dadelik na die instelling van die Munisipaliteit 'n begin gemaak met die teer van strate.

Die enigste huis vir bejaardes, op die Vaalhartsbesproeiingskema, Huis Andalusia, is op Jan Kempdorp gebou deur 'n besluit van die Ring van Warrenton van die Nederduitse Gereformeerde Kerk. Al die gemeentes van die Ring, Noorderharts, Hartswater, Tadcaster, Jan Kempdorp, Warrenton, Hartsvallei en Hartskroon het bygedra tot die koste van oprigting en dra steeds jaarliks by tot die instandhoudingskoste. Die Munisipaliteit het sy heelhartige samewerking asook finansiële steun verleen.

Die Munisipaliteit het ook bemoeienis gemaak met die ontwikkeling van Ganspan as 'n watervoëlnatuurreservaat, asook 'n ontspanningsoord vir uitkamp, hengel, waterski, motor- en seilbote.

Die Sentrale Werkswinkels van die Departement van Waterwese is binne die munisipale grense van Jan Kempdorp geleë. In die werksinkels word herstelwerk gedoen, en nuwe implemente uitgetoets vir aanwending deur die genoemde Departement.

Jan Kempdorp is die administratiewe setel van die Vaalhartsbesproeiingskema. Dit het sy ontstaan aan die vestiging van die Skema te danke en sy voortbestaan aan die groei en ontwikkeling daarvan.

Met die desentralisasie van die werksaamhede van die Departement van Lande in 1955 was die streekkantore van hierdie Departement vir 'n aantal jare op Jan Kempdorp gevestig. Die dorp is ook die setel van die Voorligtingsdiens van die Departement van Landbou Tegniese Dienste.

Die Munisipaliteit is daarop ingestel om optimale diens te lewer aan die gemeenskap wat hy bedien binne sowel as buite die munisipale grense en doen alles moontlik om die nodige fasiliteite daar te stel vir sport, ontspanning en sosiale verkeer.

Die groei en ontwikkeling van die dorp word weerspieël in die volgende syfers:

	1967	1990
Beraamde Inkomste	R345 000	R4 171 620
Munisipale Waardasie	R1 464 000	R42 002 670
Bevolking: Blank	960	2 003
Gekleurd	575	19 000
Swart	11 000	4 500 <sup>43</sup>

## Hartswater

Volgens die uitleg van die Vaalhartsskema was dit duidelik dat die grootste aantal nedersetters uiteindelik geplaas sou word in die Noordkanaalgebied waarvan Phokwani die mees sentraalgeleë punt was.

Dit was dus logies korrek dat Parlementêre goedkeuring in 1941 verleen was vir die stigting van 'n dorp op gedeeltes van die plase Bawtree en Marthinuspoort by Phokwani.

Die algemene plan van die dorp na opmeting deur die landmeter W R Lanham, is op 9 Junie 1942 deur die landmeter-generaal goedgekeur. Vir doeleindes van registrasie van die dorpsitel is die naam Hartswater aan die dorp toegeken en die Sertifikaat van Dorpsitel is op 19 Mei 1944 uitgereik.<sup>44</sup> Op 8 Desember 1944 is die eerste erwe per openbare veiling verkoop. P J du Plessis, 'n prokureur en oud-L.V. van Vryburg en Tinie Gouws het die meeste erwe gekoop en sodoende feitlik 'n monopolie oor die besit en verkoop van erwe bekom. Pryse vir erwe het die hoogte ingeskiet. Hoewel die erwe opgemeet was, was daar geen voorsiening gemaak vir die bou van strate of ander dienste soos die voorsiening van gesuiwerde water en vullisverwydering nie. Harts water is deur die Departement van Lande vanaf Andalusia bestuur.

Minnie Saunders het in 1945 die reg verkry vir 'n dorpsaanleg op 'n deel van haar plaas, Bawtree. As gevolg van die hoë pryse van erwe in Hartswater het die professionele- en sakelui hulle op Bawtree (Phokwani) gevestig.

Aan die einde van die Tweede Wêreldoorlog in 1945 het Sen. A M Conroy, Minister van Lande, besluit dat 'n skool in die nuwe dorp Harts-

---

44 Bornman, Hans, p.33.

water gebou moes word. Terwyl die skool in aanbou was, was die hoofstraat na die skool met 'n boomtak getrek deur 'n span osse, gelyk gesleep. Met die oopstel van die straat en die verskuiwing van die skool na Hartswater in 1947 het sakelui en professionele mense geboue opgerig en vanaf Phokwani na Hartswater verskuif. Hierdie verskuiwing, ook van die handelsbanke, Volkskas en Standard Bank, is bevorder deur die oprigting van 'n hoofkantoor, en die verskuiwing daarheen vanaf Tadcaster deur die Vaalharts Landbou Koöperasie in 1949.

Gert Lubbe, 'n jong prokureur wat hom hier gevestig het, het hom beywer vir die instelling van plaaslike regering vir die nuwe dorp. Na onderhandelinge met die Departement van Lande en die Kaapse Provinsiale Administrasie is Plaaslike Bestuur op 18 Maart 1951 vir Hartswater ingestel, met dr. J D Anderson as eerste Voorsitter en Gert Lubbe as sekretaris.

In 1953 is met die toestemming van die Eerste Minister, dr. D F Malan en sy Kabinet, besluit om die strate van Hartswater na die lede van die Kabinet te vernoem.<sup>45</sup>

As gevolg van snelle uitbreiding is die status van die Plaaslike Bestuur op 18 Junie 1958 tot die van Dorpsbestuur verhoog. In Desember 1958 het Gert Lubbe as sekretaris bedank en vanaf 1 Januarie 1959 is Bertie Yeats, sekretaris van die Boere-Unie, as voltydse sekretaris van die Dorpsbestuur aangestel. Deur proklamasie 207 van 1 Desember 1959 is munisipale status aan Hartswater vanaf 1 April 1960 toegeken.

Die groei en ontwikkeling van die besproeiingsgebied het meegebring dat 'n groot aantal sakeondernemings hulle in Hartswater gevestig het. Afgesien van hierdie groei het daar ook ander uitbreidings plaasgevind.

---

45 Lombard, R T J, p.17.



Op 1 November 1960 is die Connie Vorster Gedenkhospitaal deur dr. J N Malan, Administrateur van Kaapland, op Hartswater geopen. Die waterwerke wat deur die Departement van Waterwese opgerig was, is op 1 Januarie 1963 aan die Munisipaliteit oorgedra. Gedurende 1975 tot 1978 is die waterwerke vergroot om bykans 650 kiloliter water per uur te kan lewer met 'n stoorkapasiteit van 10 187 kiloliter gesuiwerde en 53 200 kiloliter ongesuiwerde water.

In November 1964 is die landdrosdistrik Hartswater geproklameer met B Olivier as die eerste landdros. Die Burgersentrum met 'n biblioteek is in 1966 in gebruik geneem. Die Munisipaliteit het ook die verspreiding van EVKOM-krag oorgeneem.

Die teer van strate in noue samewerking met die Afdelingsraad van Vaalharts is onderneem.

In 1959 is 'n swart dorp, Tagadipiliang, aangelê. Die dorp is in 1974 geproklameer en die inwoners in Pampierstad, Bophuthatswana, vanwaar die swart arbeiders daaglik na Hartswater pendel, hervestig.

'n Kleurlingdorp, Bonitapark is in 1979 geproklameer. 'n Verkose Bestuurskomitee om eie sake en eie begroting te hanteer, is in 1983 vir die dorp ingestel.

Hartswater het ontwikkel tot die handelsentrum van die Vaalhartsbesproeiingskema en die aangrensende swartgebied, Bophuthatswana, vanweë sy sentrale ligging maar ook as gevolg van die feit dat die dorp die setel is van die Vaalharts Landbou Koöperasie. As gevolg van die inisiatief geneem deur die Koöperasie, is etlike landbouverwante nywerhede hier gevestig soos die grondbonebotterfabriek en die lusernontwateringsfabriek. Grondskenkings en die verkoop van grond teen redelike pryse en

billike voorwaardes het bygedra tot die vestiging van die Koöperatiewe wynkelder, die sitruspakstoor en die groenteontwateringsfabriek.

Die Munisipaliteit van Hartswater doen alles in sy vermoë om daadwerklike diens aan die eie gemeenskap en die gemeenskap van die omliggende besproeiingsgebied te lewer op die gebied van ontspannings- en sportgeriewe en ander sosiale aktiwiteite.

Die groei van Hartswater word weerspieël in die volgende syfers:

	1960	1990
Beraamde Inkomste	R11 820	R4 287 313
Munisipale Waardasie	R943 888	R46 065 706
Bevolking: Blank	1 473	1 987
Gekleurd	1 753	2 800

### Dorpe - betekenis en invloed

Daar is so 'n eendersheid tussen die enigste twee dorpe, Hartswater en Jan Kempdorp op die Vaalhartsbesproeiingskema, dat hul betekenis vir en hul invloed op die nedersettersgemeenskap, as 'n eenheid handel kan word, met slegs vermelding van verskille waar dit bestaan. Albei dorpe het hulle ontstaan aan die vestiging van en hulle voorbestaan aan die groei en ontwikkeling van die besproeiingsgebied, te danke. Albei dorpe word bestuur deur 'n verkose munisipaliteit wat dit as sy primêre taak sien om die dorp so te bestuur dat dit vir sy inwoners aangenaam sal wees om daar te woon en aantreklik sal wees vir besoekers en kuiergaste om daar besoek af te lê, en sakelui om hulle daar te vestig.

Namate die nedersetter ekonomies meer selfstandig geword het, het hy groter selfvertroue gekry om uit te beweeg en deel te neem aan die ont-

spannings-, sport- en sosiale en kulturele aktiwiteite van die gemeenskap en die omgewing. Die dorp was die aangewese plek waar hy hierdie aktiwiteite saam met ander geesgenote sou kon beoefen en aan deelneem.

Die dorp was in elk geval nie meer 'n vreemde plek vir die Nedersetter nie. Dit was reeds die setel van sy kerk. Op Jan Kempdorp was dit die Nederduitse Gereformeerde kerk, die Apostoliese Geloofsending en die Volle Evangeliekerk, en op Hartswater was daar die N.G. Kerk, die Gereformeerde kerk en die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika. In die gesamentlike aanbidding, miskien selfs as lid van die kerkraad het die nedersetter, indien nie vriendskapsbande nie, ten minste dan bande van kennis gesmee.

Die skole vir sy kinders, laer- sowel as hoërskoolleerlinge, was in elke dorp gevestig. By geleentheid van sportbyeenkomste, skoolkonserte en ander skoolaktiwiteite was die nedersetter daar 'n gereelde besoeker saam met ander ouers, mede-nedersetters en ander, met wie hy kennis gemaak en 'n verhouding as ouers opgebou het.

Die winkel of winkels waar hy die lewensbehoefes vir hom en sy gesin gekoop het, was in die dorp geleë. Met die handelaar het hy heel gou 'n vertrouensverhouding opgebou omdat hy, in die meeste gevalle, afhanklik was van kredietvoorsiening terwyl die oeste nog op die lande was, met vereffening van sy skuld na die insameling van die oes.

Sy bank was op die dorp geleë. Ook hier was hy spoedig 'n gereelde besoeker om sy swaarverdiende inkomste te belê na die insameling van die oes of reëlings te tref vir die nodige krediet wanneer die oeste geplant en gesaai word.

Op Jan Kempdorp was die nedersetter 'n gereelde en bekende besoeker, saam met ander boere aan die kantore van die Departement van Waterwese (Besproeiing), om sy verpligtinge ten opsigte van die betaling van sy water na te kom.

Op Hartswater was hy saam met ander boere 'n gereelde besoeker aan die kantore van die Vaalharts Landbou Koöperasie om sy bestellings vir saad en kunsmis en ander boerderybenodighede te plaas, sy oeste in te lewer voordat die silo's gebou was, en die tjek vir sy gelewerde oeste in ontvangs te neem.

Beide op Hartswater vanaf 1960 en op Jan Kempdorp vanaf 1974 was die nedersetter by een of ander geleentheid moontlik 'n besoeker aan die plaaslike hospitaal of moes by self daar verpleeg word.

Voor die instelling van televisie was die nedersetter saam met sy gesin en ander gesinne van oor die hele gebied, 'n gereelde besoeker aan die inry-teater waarvan daar een in elke dorp was.

Miskien het hy so af en toe 'n vertoning, 'n konsert of 'n uitstalling van 'n besoekende kunstenaar in een van die kerksale van die gemeente waartoe hy behoort, bygewoon.

Daar was dus talle geleenthede waar die nedersetter die dorp besoek het waar hy kennis op 'n ander vlak met sy medeboere gemaak het. Die daaropvolgende stap, om lid te word van een of ander sportklub of een of ander organisasie, was nie so moeilik nie want hy was reeds 'n bekende. Dit is dan ook geen wonder dat daar op elke dorp 'n hele aantal sportklubs is nie. Inwoners van Jan Kempdorp het die geleentheid om aan te sluit by die Aqua ontspanningsklub, die boksklub, die duiweklub, golfklub, hengelklub, krieketklub, motorbootklub, nuurbalklub, netbalklub,



Overharts Motorsportklub, pluimbakklub, rolbakklub, rugbyklub, seiljagklub, stoeiklub en veertjiepyklub.

Benewens al hierdie klubs, met die uitsondering van 'n veerpyltjiekklub bied Hartswater ook 'n perdryklub en 'n pistoolklub aan. Wat sportsoorte betref is daar te kus en te keur. Die feit dat die wye verskeidenheid van klubs bestaan en voortbestaan getuig van 'n aktiewe deelname nie net van die dorpsbewoners nie, maar deur lede van die boeregemeenskap.

Die klubs vergader gereeld en kompetisies en wedstryde word gereël. Van die klublede het reeds provinsiale kleure verwerf. Buks Barkhuizen, Frank Slabbert en Wallace Tolmay het in rugby Griekwakleure verwerf. Nasionale varswaterhengel kompetisies word op 'n gereelde grondslag langs die Spitskopdam in die Hartsrivier aangebied, en van die Vaalharts varswaterhengelaars het ook reeds Griekwakleure verwerf.

Die deelname aan sportkompetisies, landwyd, deur lede van die boeregemeenskap van Vaalharts en die inwoners van die twee dorpe werk bevrugtend en vormend in op die deelnemers en kweek 'n trots in die eie, by die deelnemers sowel as by die gemeenskap.

Van die Vaalhartsboere het reeds gevorder tot hoë administratiewe poste in die sportaktiwiteit van sy belangstelling. Frans Bergh van perseel 3G4 is tans voorsitter van die Griekwaland-Wes Atletiek-Unie. Dit is egter nie net sportaktiwiteite wat beoefen word nie. Elke dorp bied 'n wye verskeidenheid organisasies aan waar kulturele bedrywighede aktief beoefen word. So het Jan Kempdorp sy blommekklub, sy sakekamer, 'n eie kunstvereniging, Rapportryers en 'n tuinbouklub en 'n Vroue Landbou Vereniging. Benewens hierdie organisasies is daar op Hartswater ook nog 'n Junior Rapportryersklub, 'n Jong Dames Dinamiekkklub en 'n Noodhulp-liga. Op elke dorp het elke gemeente van elke kerklike denominasie, sy

eie Sustersvereniging. Ook hierdie kultuurorganisasies geniet die aktiewe en wye steun van sowel die inwoners van die dorpe as die plaasgemeenskap.

Die maklike verkeer oor teerpaaie vanaf die Skema na die groter sentra Vryburg, Kimberley en selfs Johannesburg het meegebring dat die sakeondernemings op beide dorpe, diens van hoë gehalte en goedere van baie goeie kwaliteit aan hul vernaamste klante, die Vaalhartsboeregemeenskap lewer, anders loop hulle gevaar om hul gesofistikeerde klandisie aan die groter sentra te verloor. Dat die sakelui van die twee dorpe hierdie uitdaging aanvaar getuig die voortreflike diens wat hulle lewer ook ten opsigte van die kwaliteit van die goedere wat hulle aanbied.

Beide dorpe het inderdaad daarin geslaag om as tuistes van die Vaalhartsgemeenskap aanvaar te word. Dit word bevestig deur die feit dat aanvanklik heelwat nedersetters by aftrede hulle op Warrenton gevestig het, maar tans vestig die afgetredenes hulle byna sonder uitsondering óf op Hartswater óf Jan Kempdorp. Daar is egter ook afgetredenes wat ekonomies so selfstandig op die Skema geword het dat hulle by aftrede hulle vestig langs een of ander kusoord waar voorheen reeds 'n strandhuis aangekoop was.

Elke munisipaliteit doen alles in sy vermoë om die sport- en ontspanningsaktiwiteite en die werksaamhede van die kultuurorganisasies aan te moedig en te bevorder, deur, waar moontlik, grond beskikbaar te stel vir sportvelde en bane en waar moontlik binne sy finansiële vermoë steun te verleen vir die uitbouing van aktiwiteite.

## Samevatting

Dit moet steeds in gedagte gehou word dat die proefhuurders gekeurde mense was wat op die Skema uitgeplaas was. Hulle was wel arm, maar was nie armlastig nie. Hulle was verarm deur omstandighede buite hulle beheer, soos 'n ongekende droogte en 'n ekonomiese depressie van wêreldomvang. Hulle het gesmag na 'n geleentheid om hulleself te bewys. Frik van Eden, het op die dag van die toekenning van die perseel aan hom, aan die keurkomitee gesê: "Ek sal met die hulp van die Here, sorg dat julle nooit spyt sal kry dat julle my vandag gehelp het nie".<sup>46</sup> Hy het verwoord wat waarskynlik in die hart en gees van elke proefhuurder wat uitgeplaas was, geleef het.

Dit kan met alle reg beweer word, blykens die resultate wat behaal is, dat die Vaalhartsbesproeiingskema nie 'n rehabilitasiesentrum was nie, maar 'n sentrum waar aan mense 'n geleentheid om met die aanvanklike hulp van die Staat, 'n selfstandige bestaan te kon voer en waar die geleentheid met enkele uitsonderings, met albei hande vas- en aangegryp was. Die Departement van Volkswelsyn het nie op die Vaalhartsbe sproeiingskema opereer nie omdat die aard en die wese van die besproeiingskema nie welsyngeoriënteerd was nie. Baie van die oorspronklike eienaars het hulle persele na verloop van tien jaar, soos wat die wet vereis het, verkoop en weggetrek. Een moontlike verklaring hiervoor is waarskynlik dat daar na tien jaar reeds 'n ag- of tienvoudige wins met die verkoop van die perseel gemaak kon word, en met die destydse waarde van geld kon die pioniernedersetter met die wins wat hy gemaak het, elders 'n makliker bestaan as wat hy in die eerste tien jaar op die Skema ervaar het, verseker.

---

46 Van Eden, F J, *Persoonlike Onderhoud*, 30-07-1992.



Min van die seuns van die oorspronklike eienaars het op die perseel van die vader bly boer. Diegene wat dit wel gedoen het, soos die Burgers (Rudolph-seuns), Bassons, Van Niekerks, Keyzers, Smits, Osbornes, De Bruyns, Groenewalds, Pienaars en andere het groot sukses behaal. Na raming boer ongeveer 550 boere op die Vaalharts-skema. Ten spyte van die verminderde aantal boere is daar in normale jare steeds 'n styging in produksie. Die Vaalhartsboer het ontwikkel tot 'n wetenskaplike sakeman wat steeds daarna streef en ook daarin slaag om die vernaamste landbouhulpbronne optimaal te benut.

Die viering van sy mondigwording in 1959 en sy vyftigste bestaansjaar in 1988 getuig van geestelike groei en 'n bestaansrypheid by 'n gemeenskap wat spontaan feesgevier het en gedeel het in die prestasies van die verlede en saam besin het oor die ideale vir die toekoms.

By die eerste feesgeleentheid in 1959 is 'n beskeie feesblad *En die Woestyn sal Bloei* saamgestel en uitgegee deur 'n feeskomitee bestaande uit lede van die gemeenskap. By die tweede feesgeleentheid in 1988 is ook 'n halfeeufeeskomitee saamgestel, bestaande uit S F Engelbrecht, H F van Niekerk, A J Jacobs, C W Koegelenberg, D J Malan, E B Yeats, N J B Cloete en S W Visagie. Hierdie komitee het egter nie self die feesblad saamgestel nie maar opdrag aan Hans Bornman, 'n deskundige op die gebied van feesuitgawes, gegee om die verhaal van Vaalharts oor die tydperk van 50 jaar saam te stel. Die resultaat, 'n boek, *Vaalharts 1938-1988*, wat ryklik geïllustreer is met foto's in swart en wit en in kleur, is inderdaad 'n praguitgawe. 'n Vergelyking van die twee feesuitgawes getuig van die groei en ontwikkeling van die gemeenskap op ekonomiese en kulturele gebied. Vyftig jaar na sy begin bereik die gemeenskap 'n stadium waar slegs die beste, ook wat sy feesuitgawes betref, goed genoeg is.



Dit is dan ook geen wonder dat Gene Louw, Administrateur van Kaapland in sy feesboodskap kon getuig: "Die geskiedenis van die Vaalhartsgebied in al sy fasette is 'n spieëlbeeld van die energie, die dryfkrag en die ondernemingsgees waarmee daar oor vyftig jaar in die Hartsriviervallei gewerk en gebou is om uit die harde en genadelose wêreld iets groots en blywend tot stand te bring".<sup>47</sup>

---

47 Bornman, Hans, p.6.

## HOOFSTUK 5

### SLOTSOM

Meer as vyftig jaar het verloop sedert die eerste nedersetters in 1938 uitgeplaas was as proefhuurders op die Vaalhartsbesproeiingskema. Na soveel jare is dit, by wyse van 'n terugblik, moontlik om 'n evaluering te kan maak van die gevolge van die vestiging van die Skema, reeds vanaf die vroegste jare van sy bestaan op plaaslike sowel as nasionale vlak ten opsigte van blankes sowel as anderskleuriges.

#### Polities - Staatkundig

Slegs vyftien jaar na die uitplasing van die eerste proefhuurders op die Vaalhartsskema was die gebied, met sy groot nedersettersbevolking, reeds van voldoende politieke belang geag dat die Leier van die Opposisie, Adv. J G N Strauss, in die aanloop tot die 1953-verkieping op 17 Maart 1953 'n belangrike beleidsverklaring op Jan Kempdorp, gemaak het: "When the United Party returns to power, it will reduce the period in which settlers under the Land Settlement Act of 1912 to a Crown Grant of their holdings from the present 10 years to five years in the case of "Section 11" and to six years in the case of "Section 16" settlers."<sup>1</sup> Politieke ontleders was van oordeel dat die aangekondigde beleid 10 000 stemme vir die Verenigde Party kon inbring.<sup>2</sup>

#### Ministeriële Oordeel oor die Vaalhartsskema

By 'n waardebeplanning van 'n oordeel wat 'n Minister oor 'n bepaalde gebied uitspreek ten opsigte van die belangrikheid van die gebied in die

1 P.V. 448, *J G N Strauss-Versameling*, Lêer 1/1/1/1/, Vol,1.

2 *Ibid.*

Staatshuishouding moet in gedagte gehou word dat daar 'n politieke motief aan so 'n oordeel gekoppel mag wees. Daar sal derhalwe noukeurig gelet moet word op die omstandighede waaronder die oordeel uitgespreek is en of dit met feite gestaaf kan word.

In 1942 verklaar Sen. A M Conroy, Minister van Lande, "dat oeste ter waarde van £100 000 deur boere op die Vaalhartsskema gedurende 1941-1942 ingesamel is. "There was no doubt that the settlement had been an unqualified success and as a rehabilitation scheme in the direction of farming it was so far probably the most successful ever undertaken in South Africa." <sup>3</sup>

S A S Hayward, Minister van Waterwese, het die Vaalhartsskema in 1985 as die belangrikste in die land uitgesonder en verseker dat die voortbestaan van die besproeiingboere van daardie streek vir die Regering van die allergrootste belang was.<sup>4</sup>

Met verwysing na die waterbeperkings as gevolg van die droogte en die gevolglike onsekerheid oor die voortbestaan van die Vaalhartsbesproeiingskema het J J G Wentzel, Minister van Landbou, in 1985 aan die boere die versekering gegee dat die Staat 'n premie plaas op die ekonomiese voortbestaan van hierdie belangrike besproeiingsgebied oor die langtermyn.<sup>5</sup>

Die Minister van Lande, Bosbou en Publieke Werke, P O Sauer, verklaar in 1959: "Daar kan net met dankbaarheid, trots en waardering teruggekyk word op die pad van ontwikkeling en vooruitgang van Vaalharts."<sup>6</sup>

---

3 *The Famer's Weekly*, 08-07-1942.

4 *Die Landbouweekblad*, 23-08-1985.

5 *Die Landbouweekblad*, 17-05-1985.

6 Feesblad, *En die Woestyn Sal Bloei*, 1959.

## Die Betekenis van die Vaalrivier as standhoudende Stroom

Die vestiging van die Vaalhartsskema was egter nie net van polities-staatkundige belang of belangrik volgens die oordeel wat Ministers by geleentheid uitgespreek het nie. Inderdaad is die waarde van die Skema van veel wyer omvang as net vir die onmiddellike omgewing en die byna seshonderd boere wat hulle bedryf hier beoefen. Dit is 'n Skema van nasionale waarde en betekenis, want daardeur het die Vaalrivier 'n standhoudende stroom geword.

Vaaldam, geleë 360 myl stroomop vanaf die Vaalhartsuitkeerstudam vanwaar die water uit die Vaalrivier met die kanaalstelsel na die Besproeiingsgebied gelei word, is 'n integrale deel van die Vaalhartsbesproeiingskema.

Die feit dat Vaaldam, die hoofopgaardam, so ver vanaf die uitkeerpunt verwyder is en daar gereeld water vrygelaat moet word om te voorsien in die behoeftes van die besproeiingsboere, bring mee dat die Vaalrivier vir ten minste daardie afstand verander het tot 'n standhoudende stroom. Gedurende die eerste jaar waarin water in die Vaaldam opgegaan is, kon gerapporteer word "dat die bruikbaarheid van die dam as reguleerder van die stroom in die Vaalrivier, nou afdoende gedemonstreer is ..... Dit blyk duidelik dat die gedeelte van die rivier tussen die dam en die Vaalhartsuitkeerstudam, 'n geweldige verbetering sal ondergaan wat betref beide vermeerdering van die minimum wintervloei en vermindering van die omvang van vloede."<sup>7</sup> Ook onderkant die uitkeerdam word die rivier standhoudend omdat water gereeld hier uitgelaat word vir die voorsiening van die behoeftes van Kimberley, Barkly-Wes en Douglas met die besproeiingswerke by Bucklands. Oor hierdie gevolg van die bou van die Vaalhartsskema het die *Rand Daily Mail* reeds in 1933 berig: "It

---

7      Direkteur van Besproeiing, *Jaarverslag, 1 April 1938 - 31 Maart 1939.*



will turn the Vaal into a perennial stream. Irrigation will be possible throughout the year for the whole of the 365 miles from Vereeniging to Christiana, while industrial development in Johannesburg will be considerably assisted."<sup>8</sup>

In 1936 het die blad weer eens kommentaar gelewer met "along the distance of 360 miles farmers and industrialists are expected to make full use of the regular river flow."<sup>9</sup>

Die abnormale droogte gedurende 1966 het meegebring dat watervoor-siening vir die Skema afgesny moes word waardeur die boere swaar oes-skades gely het. Die Regering het 'n ex gratia betaling van R1 442 764 uitbetaal om te vergoed vir die verliese. Hierdie gebeure het bygedra tot die bou van die Bloemhofdam (Oppermandrif), met die doel om die vloei wat uit die opvanggebied onderkant die Vaaldam ontstaan te beheer en vir gebruik beskikbaar te stel ten einde verhoogde benutting van die waters van die Vaalrivier as geheel te bewerkstellig.<sup>10</sup> Die dam is in 1971 voltooi.

Die betreklike standhoudende stroom vanaf die Vaaldam tot by die samevloeiing van die Vaal met die Oranjerivier naby Douglas het uit-kringende newe-effekte.

Boere langs die oewers van die Vaalrivier het eie besproeiingskemas met behulp van pompinstallasies, spilpunt- en sprinkelbesproeiingstelsels aangê. Dit is moontlik gemaak deurdat die regulasies wat die regte van oewereienaars bepaal, met die aanlê van die Skema, gewysig is. Volgens die nuwe regulasies sou elke eienaar geregtig wees op 'n hoeveelheid

8 *Rand Daily Mail*, 06-12-1933.

9 *Rand Daily Mail*, 16-07-1936.

10 Direkteur van Besproeiing, *Jaarverslag 1 April, 1965 - 31 Maart 1966*, p.41.

water wat bereken sou word op 'n vyfde van 'n kubieke voet per sekonde vir elke myl rivierfront wat hy besit. Die nuwe bepaling het die ou regulasies vervang waarvolgens dit haas onmoontlik was vir die oewereienaar om presies te bepaal op hoeveel water uit die rivier hy geregtig was.<sup>11</sup>

Op hierdie wyse is daar langs die oewers tussen die uitkeerwal en Vaaldam 8 737 ha en tussen die uitkeerwal en die samevloeiing 7 870 ha, waar koring, lusern, mielies, artappels, wingerd, groente, vrugte, katoen en grondbone gekweek word, onder besproeiing gebring.<sup>12</sup>

Die Hartsrivier, waarheen die grond- en vloeddreineringswater, van die Vaalhartsskema afgevoer word, het ook 'n standhoudende stroom geword en ook hier vind oewerbesproeiing op 'n totale 1 800 ha plaas. Die bou van die Spitskopdam in die Hartsrivier het dit moontlik gemaak om ook die vloei van dié rivier te beheer en te reguleer.

Die standhoudende stroom van die Vaalrivier, het meegebring dat binnelandse ontspanningsoorde, afgesien van dié langs die oewers van Vaaldam en die uitkeerdam, by Vereeniging, Parys, Orkney, Christiana, Kimberley, Barkly-Wes en Douglas ontwikkel kon word. Hierdie oorde het gegroei tot belangrike sentra vir die ontwikkeling van watersport, wat op sy beurt weer 'n steeds groeiende vraag na die benodigdhede vir die beoefening van die sportsoort meegebring het. Die oorde het ook ontwikkel tot 'n besondere toeriste attraksie, binnelands sowel as buitelands.

"A vast inland lake, not more than 50 miles from Johannesburg, will be created as a result of the Government's decision to build a dam on the Vaal River above Vereeniging" was die kommentaar van die *Rand Daily Mail*, nadat die blad aanvanklik, na die aankondiging deur die Minister

---

11 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte*, 14 Mei 1934, kolom 4908.

12 Claassen, G C D, *Persoonlike Onderhoud*, 22-07-1993.

van Lande, kol. Deneys Reitz op 2 November 1933 dat die Skema gebou sou word, geen kommentaar gelewer het nie.<sup>13</sup>

In 1936 het die *Rand Daily Mail* weer eens 'n berig oor Vaaldam geplaas. "The area of water impounded will be fully ten miles across at the wall, a sight which will probably draw hundreds, if not thousands, of pleasure seekers to Vaalbank every week."<sup>14</sup>

Ook *The Star* het sy stilsweye oor die Skema verbreek met 'n artikel in 1934: "Johannesburg hardly realises as yet that the Vaal-Hartz irrigation scheme will provide it with what it has always wanted - a great lake ..... to form a large basin in which gunboats could manoeuvre and where motor launches will be able to speed with throttle full open over an unbroken expanse of 12 miles."<sup>15</sup>

Die feit dat die vloei van die water in die Vaalrivier beheer en reguleer kan word as 'n betreklike standhoudende stroom het meegebring dat die Vaal-Gamagara Skema gebou kon word. Die water word uit die Vaalrivier net onderkant die samevloeiing van die Harts- en die Vaalriviere by Delportshoop gepomp, gesuiwer en met pypleidings geneem om te voorsien in die behoefte van Finchmyn (diamante) naby Danielskuil, Postmasburg, Olifantshoek en die mangaanmyne by Beeshoek, Hotazel, Black Rock en andere.

Naby Bothaville by Balkfontein, is die waterwerke om water vanuit die Vaalrivier te voorsien aan die Vrystaatse Goudvelde by Welkom, Virginia, Odendaalsrus en verder aan.

---

13 *Rand Daily Mail*, 06-12-1933.

14 *Rand Daily Mail*, 16-07-1936.

15 *The Star*, 19-07-1934.

Die steeds groeiende vraag na water uit die Vaalrivier om te voorsien in die behoeftes van die besproeiingsboere, industrieë, myne en die stedelike komplekse van die Pretoria- en die Witwatersrandgebiede, het meebring dat in die beplanning vir watervoorsiening, die hele Vaalriviergebied vanaf sy oorsprong tot by die samevloeiing met die Oranje, as 'n eenheid gesien en voor beplan word.

Die bou van die Sterkfonteindam waardeur water vanuit Natal oor die Drakensberge gepomp word en die bou van die Lesotho-Hoogland Waterskema wat gebou word met die oog op elektrisiteitsvoorsiening aan Lesotho en water aan die Vaalrivier met al die aktiwiteite orals langs sy oewers, moet dus nie toegeskryf word aan 'n plan om te voorsien in die waterbehoefte van slegs die PWV-gebied, of die Vaalhartsbesproeiingskema of slegs die Vrystaatse Goudvelde of die Vaal-Gamagaraskema of die individuele besproeiingsboere of slegs Kimberley nie. Elk van die afsonderlike aanspraakmakers op water uit die Vaalrivier het direk of indirek bygedra tot die bou van die skemas of damme. Dit kan dus met reg beweer word dat die Skema ook sy deel bygedra het tot die grootse beplanning om water in die toekoms vanuit die Vaalrivier te voorsien en te benut.

### **Werkverskaffing**

Ten opsigte van die waarde bepaling van die Vaalhartsbesproeiingskema as 'n bron van werkverskaffing moet duidelik onderskei word tussen wat genoem kan word die voorbereidende stadium of die voorvestigingsfase en die fase of stadium na die vestiging van die nedersetters op die persele.



## Die Voorbereidende Stadium en die aandeel van die Staat

Die Vaalhartsbesproeiingskema is aangelê op inisiatief van die Staat as deel van die oplossing vir die probleme van werkloosheid en verarming wat hoogty gevier het as gevolg van die Groot Depressie en die knellende droogte aan die begin van die dertigerjare. Die Staat was dus verantwoordelik vir die daarstelling van die nodige infrastruktuur; die bou van die twee damme en die kanale; die uitmeet van persele; die aanlê van paaie; die bou van 'n woonhuis en 'n skuur op elke perseel; die voorsiening van die nodige geriewe vir die huisvesting van die administratiewe personeel en die arbeiders. In die stadium van voorbereiding was die Staat die enigste werkverskaffer. Die Departement van Arbeid het die nodige werwing van arbeiders gedoen.

Aanvanklik is slegs ongetroude blanke mans in diens geneem. Die loon is vasgestel op 2s (20c) per werkdag, met 'n bonus van 1/6 (15c) per dag wanneer gewerk word. Die bonus was op 'n Posspaarbankrekening inbetaal en die arbeider was nie toegelaat om die bonus te trek alvorens hy die werke verlaat het nie. Hy kon egter 'n stoporder teken waarin hy toestem dat die maandelikse betaling van die bonus of 'n gedeelte daarvan aan sy afhanklike(s) betaal word. Na 'n diensperiode van ses maande was die bonus tot 1s 9d (17½c) verhoog en na twaalf maande tot 2s (20c) per dag.

Op elke seksie is 'n "droë kantien" (dry canteen) geopen alwaar klerasie, skoene, tabak en sagte drank ensovoorts teen veel laer pryse gekoop kon word as in die omliggende dorpe. Gratis kos en huisvesting is aan elke arbeider verskaf.<sup>16</sup>

---

16 Direkteur van Besproeiing, *Jaarverslag 1 April 1934 - 31 Maart 1935*.

Vanaf 1935 is Kleurlinge en vanaf 1938 is Swartmense, ook in diens geneem. Aan die Kleurlinge, van wie slegs diegene met afhanklikes, in diens geneem was, is kos en huisvesting plus 'n loon van 2s9d (27½c) per dag betaal. Van die 2s9d het die arbeider slegs 9d (7½c) ontvang, die res 2s (20c) is direk aan sy afhanklikes uitbetaal. Die Swartes het 1s9d (17½c) per dag ontvang met 'n rantsoen van ongeveer 9d (7½c) per dag.<sup>17</sup> Die lone is van tyd tot tyd verhoog. Die volgende is 'n staat van die gemiddelde weeklikse verdienste van Blankes, Kleurlinge en Swartes gedurende die tydperk 1 April 1940 - 31 Maart 1946. (Gedurende Wêreldoorlog 2 is verslae nie jaarliks gepubliseer nie, maar wel vir die periode 1940-1946).<sup>18</sup>

	1940-'41	1941-'42	1942-'43	1943-'44	1944-'45	1945-'46
Blank	62s 0	72s 0	135s 9	110s 6	134s 6	142s 11
Kleurling	28s 6	32s 0	39s 6	32s 0	48s 10	58s 0
Swart	14s 6	19s 0	26s 0	19s 7	25s 7	26s 9

Hieronder volg ook 'n staat van die aantal arbeiders in diens van die Departement van Besproeiing gedurende die jare 1935-1940 op die Skema.<sup>19</sup>

	1935-'36	1936-'37	1937-'38	1938-'39	1939-'40
Blank	1626	1256	840	850	793
Kleurling	227	250	400	322	265
Swart	-	-	-	749	572

17 Anoniem, Departement van Besproeiing, *The Early History of Vaalhartz 1873-1950*.

18 Direkteur van Besproeiing, *Jaarverslag, 1 April 1940 - 31 Maart 1946*.

19 Direkteur van Besproeiing, *Jaarverslag, 1935, '36, '37, '38, '39 en '40*.

As gelet word op die gemiddelde aantal arbeiders wat in diens was en die gemiddelde lone wat uitbetaal was dan tree na vore die hoë mate van werkverskaffing en die betreklike groot bedrae geld wat wekeliks uitbetaal was gedurende die voorbereidende fase. Dit het 'n weldadige invloed uitgeoefen op die ekonomie van die gebied wat voorheen slegs 'n geringe aantal boere op ekstensiewe boerderyeenhde kon dra. Ook die omliggende dorpe Warrenton en Christiana het voordeel getrek uit die geld wat daar spandeer was en huisvesting wat verleen was aan gesinne van arbeiders op die Skema.

Die enorme hoeveelhede sement wat gebruik was vir die bou van die damme en kanale en ander konstruksiewerke, asook die sink en boumateriaal vir die perseelhuise en skure en werkerskampe was hoofsaaklik van Suid-Afrikaanse fabrikaat. Die ekonomiese voordele wat gespruit het uit die aanleg van die Skema het oorgevloei na gebiede buite die werksterrein en was ook daar werkskeppend. Dit wil dus voorkom asof in die voorbereidende fase sekere nywerhede landwyd die voordele van die aanleg van die Skema geniet het.

Die verskaffing van werksgeleenthede deur die Staat op Vaalharts was nie beperk tot net die voorsiening en instandhouding van die nodige infrastruktuur vir die Skema nie. Die betrokkenheid van die Staat by die vestiging van 'n ontwikkelingsaksie soos die Vaalhartsskema was inderdaad van deurslaggewende belang vir die ontstaan en voortbestaan van die resultaat van daardie aksie. Hierdie betrokkenheid het 'n konsentrasie van mense tot gevolg gehad wie se behoeftebevrediging tot 'n verbreding van die gebied se ekonomiese basis en die verhoging van lewenskwaliteit gelei het.<sup>20</sup>

---

20 Viljoen, M F, en andere, *Die Sosio-Ekonomiese impak van Besproeiingsontwikkeling*, ISEN; U O V S, Bloemfontein 1989, p.90.



Namate die nedersetters uitgeplaas was en die bevolking gegroei het moes die Staat, skole, koshuise en onderwyserswonings bou. Polisie-stasies is op Hartswater en Jan Kempdorp gebou en beman. Poskantore is op elk van die twee dorpe gebou en beman. 'n Landdroskantoor is op Hartswater gebou. 'n Provinsiale Hospitaal is op Hartswater en 'n provinsiaalondersteunde hospitaal is op Jan Kempdorp gebou. Jan Kempdorp geniet die voordeel van die Landbounavorsingstasie, Landbou-voorligtingskantoor, ESKOM-kantore en die kantore van die Vaalharts Afdelingsraad en Skoolraad. (Laasgenoemde twee instellings tot met hul ontbinding en in 1989 en 1990 respektiewelik).

Die totale indiensname van plaaslike en owerheidsinstellinge op Hartswater en Jan Kempdorp, beloop 2 004 (Bylae 7) en die beraamde investering in grond en geboue teen vervangingswaarde beloop R10 823 000.<sup>21</sup>

As 'n bron van werkverskaffing en gevolglike ekonomiese betekenis vir die groei en ontwikkeling van die Vaalhartsskema het die Staat 'n uiters belangrike rol gespeel nie net in die voorbereidende of voorvestigingsfase nie, maar behou sy betrokkenheid ook in die vestigingsfase in al sy verskillende stadia of fases.

### **Die Vestigingsfase**

Met die uitplasing van die proefhuurder op die perseel, is aan hom werk verskaf wat hy vir eie rekening moes bedryf en uitbou. Hy was, in die meerderheid van gevalle, te arm om een of meer arbeiders te huur. Vir hulp was hy aangewese op sy vrou en sy kinders. Die eerste oeste het min opgelewer as gevolg van gebrek aan kennis en ervaring, winde wat alles verwaai het en die arm grond.

---

21 *Ibid.*



Algaande het die nedersetter ondervinding opgedoen, meer kennis ingesamel deur die landbouvoorligters en die landbounavorsingstasie. Die oeste het verbeter en sy inkomste het vermeerder. Nou kon hy 'n arbeider of meer huur. So het die nedersetter die eerste tree gegee op die pad om self as boer die skepper van een of meer werkgeleenthede te word.

Intussen het ander behoeftes van die nedersetter na bevrediging gesoek. Hy moes sy kind of kinders na 'n skool stuur, hy moes kos en klere vir sy gesin koop. Hy het die behoefte na geestelike versorging van hom en sy gesin ervaar. Daar was 'n behoefte aan gesondheidsorg, die behoefte aan die dienste van 'n mediese praktisyn. Daar was 'n behoefte aan finansiële instellings om sy geldsake te hanteer. Die vermeerdering van oeste in soort en omvang het die behoefte laat ontstaan aan 'n organisasie wat die bemarking van die produkte en die voorsiening van saad en kunsmis en ander landboubenodighede aan die boer kon behartig; dienste wat aanvanklik deur die Staat gelewer was.

Alle nedersetters het hierdie behoeftes met mekaar gedeel. Die gemeenskaplike drang na die bevrediging van die behoeftes was so sterk en dringend dat 'n skool of skole voorsien moes word, 'n gemeente met 'n eie leraar moes gestig word, sakelui het winkels geopen, geneeshere het praktyke geopen, banke het takke geopen, die Vaalharts Landbou Koöperasie is in 1944 gestig.

Elk van die aktiwiteite wat voortgevloei het uit die bevrediging van die behoeftes van 'n individuele nedersetter, wat saamgevloei het in gemeenskaplike behoeftes, het werkgeleenthede geskep - die nedersetter en deur hom die gemeenskap, het die skepper van werkgeleenthede in die gebied geword.

Onderwysers en onderwyseresse moes in skole aangestel word, die sakeman moes personeel aanstel, geneeshere het spreekkamers beman, banke moes bestuurders en klerke aanstel. Die Koöperasie, moes om die verhoogde vraag na dienste te hanteer, bestuurders en personeel aanstel.

Die verhoogde inkomste van die individuele nedersetter wat bekom is deur groter oeste wat ingesamel is as gevolg van verbeterde boerdery metodes gebaseer op meerdere kennis en ervaring en die groter diversifikasie van boerderyaktiwiteite, was die direkte aanleiding tot 'n proses van meganisasie. Die muilspan en eenskaarploeg is vervang met 'n trekker of trekkers en ander doeltreffende implemente, die trolliewa met muile is vervang met 'n kar en/of 'n bakkie en/of 'n vragmotor. Die meganisasie van die boerderybedryf het meegebring 'n toestroming van trekker-, implemente- en motorhandelaars na die gebied. Dit op sy beurt was die skepper van 'n groot aantal werkgeleenthede. Die beraamde investering in implemente en voertuie vir die Hartswater landdrosdistrik wat feitlik die hele Vaalhartsbesproeiingsgebied insluit was in 1985 R19 475 839 (27,04%) vir voertuie R31 597 066 (43,86%) vir implemente, R20 962 399 (29,10%) vir trekkers, 'n totale bedrag van R72 035 304.<sup>22</sup>

Die verhoogde welvaart van die boere word ook daarin openbaar dat sierlike maar doelmatige plaaswonings die ou perseelhuise vervang het, sodat daar huidiglik geen oorspronklike perseelhuis meer deur die eienaar bewoon word nie. Gepaard met hierdie bou- aktiwiteite het gegaan die oprigting van geboue deur die plaaslike, provinsiale en sentrale owerhede om aan die steeds groeiende behoeftes van die gemeenskap te voldoen, asook geboue vir die vestiging van sake-ondernemings op Jan Kempdorp en Hartswater. Die ongekende oplewing in die boubedryf was ewe eens werkskeppend.

---

22 Viljoen, M F, en andere, p.189.

Die vestiging van nywerhede deur die Vaalharts Landbou Koöperasie soos byvoorbeeld die grondbonefabriek, die lusernontwateringsfabriek, die wynkelders en die groente-ontwateringsfabriek wat opgerig is deur die Langeberg Koöperasie in samewerking met Israëli-nyweraars, asook ander nyweraars in die private sektor soos V.N.B.- Meubels en Hartland Implemente het werkgeleenthede in die sekondêre sektor geskep.

In 1985 was die totale werkgeleenthede in die Hartswaterlanddrosdistrik 15 792. Hiervan het die primêre sektor, landbou, die grootste bydrae naamlik 7 934 gelewer. Fabriekswese, die belangrikste komponent van die sekondêre sektor het 1 399 werkgeleenthede gelewer. In die tersiêre sektor het handel 3 835, vervoer 286, finansiële instellings 228, persoonlike en huishoudelike dienste gesamentlik 4 527 werkgeleenthede gebied.

Sentrale en provinsiale owerheidsdienste was 'n ander belangrike bron van werkverskaffing met 1 276 basiese en 444 nie-basiese werkgeleenthede.

Plaaslike owerheidsdienste het 27 basiese en 196 nie-basiese werkgeleenthede geskep.<sup>23</sup>

Dit is in die lig van bostaande gegewens geen wonder dat die blanke bevolking van die Vaalhartsbesproeiingsgebied van 490 in 1936 tot 6 355 in 1980 vermeerder het nie, bykans dertienvoudig. Daar was werk beskikbaar en die lewensomstandighede, volgens respondente, was gunstig en aangenaam.<sup>24</sup>

'n Gebied, 'n gemeenskap wat deur sy ekonomiese aktiwiteite voldoende werkgeleenthede vir sy eie mense skep en nog andere van buite sy grense

---

23 *Ibid.*

24 *Ibid.*



kan akkommodeer soos wat die geval is met die Vaalhartsskema, getuig van lewenskrag, vooruitgang en welvaart.

Dit moet egter steeds in gedagte gehou word dat die groei en ontwikkeling wat tot die gunstige posisie van skepping van werkgeleenthede op die Vaalhartsbesproeiingsgebied aanleiding gegee het, nie oor die kort termyn geskied het nie maar homself oor die loop van jare reeds vanaf 1938 gemanifesteer het.

### **Benutting van Grond en Water**

Tydens die tweedeleesingsdebat van Wet No.38 van 1934, waardeur die bou van die Vaalhartsskema gemagtig is, het W B Humphreys L.V. (Beaconsfield), hierdie profetiese woorde gesê: "Die mense wat op hierdie Skema gaan woon, gaan 'n bate vir die land wees en potensieële belastingbetalers. Hulle sal minder ondersteuning en hulp van die Staat nodig hê, en hulle sal uiteindelik onafhanklik wees."<sup>25</sup> Of die 'mense 'n bate vir die land is' word bepaal deur die waarde van die Skema. Die waarde van die Skema op sy beurt word bepaal deur die mate waarin daar 'n verhoging van voedselproduksie as gevolg van die bestaan van die Skema plaasgevind het.

Voor die vestiging van die Skema het 'n veertigtal boere 'n bestaan gemaak op ekstensiewe boerderyeenhede, waar hoofsaaklik met beeste, bokke en skape geboer is. Akkerbou-aktiwiteite was beperk. 'n Suiwelfabriek, die eerste en enigste van sy soort in die Hartsvalleigebied waar botter gemaak was, is in die negentigerjare van die vorige eeu op Phokwani opgerig. Die gebied was onderhewig aan gereelde droogtes. Hoewel presiese syfers van die voedselproduksie in die vorm van vleis en ander produkte van dierlike oorsprong, nie beskikbaar is nie, sou dit

---

25 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte*, 14 Mei 1934, kolom 3914.



beslis nie vergelykbaar wees met die voedsel wat gedurende 1989/1990 op die Vaalhartsbesproeiingskema geproduseer is nie, naamlik 70 190 ton koring, 44 047 ton mielies, 11 554 ton grondbone, 852 ton erte en 1 509 ton sonneblomsaad en 25 844 ton lusern<sup>26</sup> waarvan die grootste gedeelte indirek aangewend word vir suiwel- en vleisproduksie. Die opbrengste van tafeldruiwe, sitrus- en ander sagte vrugte, pekanneute, suiwelprodukte hoofsaaklik melk en groente is nie hierby in berekening gebring nie.

Aan die einde van 1953 was daar na raming reeds 1174 nedersetters op persele uitgeplaas. Tans is daar na raming 550 boere op Vaalharts. Vanaf die eerste uitplasing het boere selfstandig op hulle persele na die beste van hul vermoë 'n selfstandige bestaan probeer voer. Almal het tot 'n meerdere of mindere mate daarin geslaag. Na verstryking van tien jaar en die opsie om te koop uitgeoefen is, het sommige nedersetters die reg om te verkoop, uitgeoefen om verkeie redes reeds genoem. Gewoonlik het die suksesvolle eienaar van 'n perseel van normale grootte (25,7 ha), die kleiner perseel van sy buurman gekoop.

Na die vrystelling dat 'n boer waterregte vir 120 ha op sy eie naam kon registreer, met ander woorde dat 'n boer meer as een, tot selfs vyf persele kon koop, het boere op groot skaal van die reg gebruik gemaak. Toe die persele nog goedkoop was, het boere die neiging getoon om horisontaal uit te brei, dit wil sê om soveel persele as waarop hy volgens wet geregtig was, te koop. Met die styging in pryse tot R250 000 en meer per perseel het die neiging ontwikkel om liefs vertikaal uit te brei, met ander woorde 'n meer intensiewe bewerking van die perseel of persele wat die boer reeds besit het. Hierin lê die verklaring opgesluit dat met die vermindering van die aantal boere die totale produksie op Vaalharts nie verminder het nie, maar intedeel steeds gestyg het. Ten

---

26 Vaalharts Landbou Koöperasie, *Oesstatistiek, 1946/1947 - 1991/1992*.

spyte van die daling in die getalle van die aantal besproeiingsboere het die Skema steeds die bestaansmoontlikhede van 'n groter aantal boere, meer as twaalfvoudig meer, moontlik gemaak as wat voorheen daar 'n bestaan gevoer het.

Deur die vestiging van die Skema het daar in 'n streek ontwikkeling plaasgevind waar die potensiaal van groei voorheen betreklik gering was, en het welvaart so na 'n streek gekom wat ontwikkel het tot 'n groeipunt op ekonomiese gebied.

Daar is reeds behandel hoedat deur moontlike en werklike welvaartskeping in die streek, werkgeleenthede geskep is wat voorheen nie bestaan het nie.

Dit is wensdenkery om te glo dat op 'n gebied van 42 000 ha maksimale grootte besproeiingsgrond, genoeg voedsel geproduseer kan word om die land onafhanklik van voedsel invoere te maak. Die voedselproduksie in Suid-Afrika is te afhanklik van droëlandboerdery wat gereeld deur droogtes geteister word, waardeur produksie aan bande gelê word. Die gebied lewer egter wel 'n bydrae deur indirek buitelandse valuta te verdien. Gedurende die jare 1969/70 tot 1979/80 het die produksie van koring op Vaalharts 2.22 tot 2.76% van die totale produksie van koring en die produksie van mielies 0.18 tot 0.61% van die totale produksie van mielies in die Republiek van Suid-Afrika beloop.<sup>27</sup>

Indien dit nodig sou wees om gedurende daardie jare koring en / of mielies in te voer sou die invoere met die persentasies 2.22 tot 2.76% in die geval van koring en 0.18 tot 0.61% in die geval van mielies verhoog moes word indien daar nie koring en mielies op Vaalharts geproduseer was nie. Indien dit moontlik was om koring en / of mielies uit te voer sou

---

27 Viljoen, M F, en andere.

die uitvoere met 2.22 tot 2.76% in die geval van koring en -0.18 tot 0.61% in die geval van mielies minder gewees het as daar nie mielies en koring op Vaalharts geproduseer was nie.

By 'n vergelyking van die blanke bevolkingsyfers van slegs twee van die landdrosdistrikte in die ontwikkelingsstreek 19, naamlik Hartswater (Vaalhartsskema), en Herbert word gevind dat die blanke bevolking van Herbert vir die jare 1936 en 1980, 3 937 en 2 547 respektiewelik was, terwyl vir Hartswater die getalle vir dieselfde jare 490 en 6 355 respektiewelik was.<sup>28</sup> In die geval van Hartswater was daar 'n byna dertienvoudige vermeerdering terwyl daar in die geval van Herbert 'n vermindering van 35% van die blanke bevolking was. Die vestiging van die besproeiingskema het inderdaad die ontvolking van die platteland in daardie gebied positief teëgewerk.

By 'n ontleding van die bestedingspatrone van die Vaalhartsgebied word gevind dat gemiddeld omtrent 65% van alle besteding plaaslik in die gebied gedoen word terwyl slegs 35% buite die gebied gedoen word. Die plaaslike besteding van 64.5% is saamgestel uit 83.50% vir boere, 91.52% vir huishoudings en 16.84% vir ondernemings en dienste.<sup>29</sup>

Dit word algemeen aanvaar dat 'n hoë vlak van plaaslike besteding 'n bewys is van die groeikrag in die streek omdat daardeur openbaar word dat die streek of gebied tot so 'n mate ontwikkel het dat die behoeftes van die inwoners op sakegebied plaaslik bevredig kan word soos wat dan inderdaad ook die geval op Vaalharts is.

---

28 *Ibid.*

29 *Ibid.*

## Vaalharts en Anderskleuriges

Die gevolg van die bou van die Vaalhartsskema was nie beperk tot blankes nie. Die anderskleuriges het ook gedeel in en positief baat gevind by die daarstelling van die Skema op die terreine van werkverskaffing, geestelike bearbeiding, onderwys en algemene ontwikkeling.

### Die Kleurlinge

Aanvanklik was slegs Blankes by die konstruksiewerke in verband met die Vaalhartsbesproeiingskema in diens geneem. Vanaf 1935 is 'n aantal Kleurlinge van Kimberley, 227 in getal, op versoek van die Departement van Arbeid ook in diens geneem. In 1980 was die totale aantal Kleurlinge op die Skema slegs 4 195.<sup>30</sup> Ongeveer die helfte van hierdie getal was op die plase in die gebied werksaam, terwyl die res in die twee kleurlingwoonbuurte, Andalusiapark by Jan Kempdorp en Bonitapark by Hartswater, gehuisves is. 'n Redelike aantal van die Kleurlinge werk elders buite die Skema as messelaars, skrynwerkers en loodgieters. Op Andalusiapark is 'n Hoërskool en op Hartswater 'n Laerskool vir Kleurlinge. 'n Groot gebrek hier is losiesgeriewe vir hoërskoolleerlinge, wat genoodsaak is om privaat te loseer onder omstandighede wat nie altoos bevorderlik vir studie is nie. Die dorpe het hul eie verkose bestuurskomitees wat beheer oor hul eie sake en eie begrotings uitoefen.

Op kerklike gebied word die Kleurlinge bedien deur die N.G. Sendingkerk en 'n aantal ander kerklike denominasies.

---

30 . *Ibid.*



## Swartes

Met die aanvang van die werksaamhede op die Vaalhartsskema was daar in 1936, 2 047 Swartes woonagtig in die gebied. Hulle het verspreid op plase gewoon, meestal in diens van die gevestigde blanke boere. Die eerste proefhuurders kon dit moeilik bekostig om swart arbeiders in diens te neem.

Namate hulle inkomste verhoog het as gevolg van groter en beter oeste is swart arbeiders in diens geneem. Heel spoedig het die gebruik ontstaan om die arbeiders permanent in diens te neem en sulke arbeiders met hulle gesinne op die persele te huisves. Daaruit het die stelsel van permanente en tydelike of 'skrop' arbeiders ontwikkel. Laasgenoemde word slegs tydelik in diens geneem, meestal in betreklike groot getalle, mans en vroue. Hierdie tydelike arbeiders woon in die aangrensende swartgebiede, tans die onafhanklike Bophuthatswana, en word daar gewerf. Die gebruik het ontwikkel dat 'n hoofman in die gebied, op versoek van die boer, die werwingswerk doen. Die hoofman laat die gewerfde arbeiders by 'n bepaalde punt byeenkom, waar die boer hulle op 'n Sondagmiddag of 'n Maandagoggend vroeg, volgens ooreenkoms, met sy vragmotor gaan haal. Gedurende die week word hierdie arbeiders in die skure op die persele gehuisves en gevoed en dan Vrydagmiddag weer per vragmotor terug na hulle tuiste vervoer. Die permanente arbeiders woonagtig op die persele, lei water, melk koeie en verrig ander plaaswerk en bestuur trekkers en ander implemente. Daar is gewoonlik drie of vier of selfs meer gesinne op 'n perseel gehuisves. Deur die bemoeienis van die Vaalharts Boere-Unie en veral die Studiegroepe is boere aangemoedig om behoorlike behuising vir hulle swart arbeiders te voorsien met behulp van lenings deur die Staat wat vir die doel beskikbaar gestel is teen 1% rente.

Die Skema het die afsetgebied vir die arbeid vanuit die aangrensende Bophuthatswana geword. As gevolg van dié dienste, waarvan die besprei-

ingsgebied afhanklik geword het, gelewer, het die swart bevolking 'n permanente deel van die bevolking van die Vaalhartsgebied geword. In 1980 was die swartbevolking van die Hartswater Landdrosdistrik reeds 28 874 in totaal.<sup>31</sup> Hierdie mense deel in die voorspoed wat voortspruit uit die groei en ontwikkeling van die gebied. Direk en indirek baat Bophuthatswana daarby. In 1985 is aan die swart arbeidskorps op die plase R8 150 967 aan lone en R2 133 300 aan rantsoene uitbetaal.<sup>32</sup> In 'n verslag wat in 1987 deur T J C Slabbert oor die lone van plaasarbeiders vir die R.G.N. saamgestel is, is bevind dat in die geval van 15 boere wat ondervra is, die gemiddelde loon vir vaste arbeiders R100 per maand was, hierby is rantsoene ingesluit. Aan die arbeiders is bykomend huisvesting, water en vuurmaakhout gratis voorsien. Daarby het elke arbeider 'n jaarlikse bonus van R50 ontvang. Aan skroperkers is R3 per dag betaal as die kos wat sommige boere gee, ingereken word.<sup>33</sup> Boere wat ondervra is bevraagteken die syfers. Indien bogaande as korrek aanvaar word weerspieël die huidige situasie 'n gesonde aanpassing ten goede. Informatie is ingewin by 10 boere, verteenwoordigend 'groot' boere wat drie en meer persele bewerk en 'klein' boere wat een en twee persele bewerk. 116 Arbeiders is betrokke.

Die kontantlone vir vaste arbeiders wissel huidiglik van R130 tot R210 per maand, plus rantsoene ter waarde van R110 tot R140 per maand. Daarby ontvang die arbeider vry huisvesting, water en hout. Sommige boere voorsien gratis elektrisiteit en melk. 'Skroperarbeiders' ontvang R7 tot R8 per dag plus kos. Gratis huisvesting word voorsien indien nodig.<sup>34</sup>

By Jan Kempdorp is 'n swart woonbuurt, Valspan, met sy eie bestuurskomitee om sy eie sake en eie begroting te beheer. Die inwoners van die

---

31 *Ibid.*

32 *Ibid.*

33 *Landbouweekblad, 24-04-1987.*

34 Engelbrecht, S F, *Persoonlike Onderhoud, 17-09-1992.*

swart dorp naby Hartswater is in 1974 verskuif na die nabygeleë Pampierstad in Bophuthatswana vanwaar die arbeiders in Hartswater daaglik met busse vervoer word. Daaglikse pendeling tussen Bophuthatswana en die Vaalhartsgebied vind op 'n uitgebreide skaal plaas wat die interafhanklikheid tussen die twee gebiede bevestig. Daar is bereken dat 2 357 persone, waarvan 75% werkers en die ander 25% geleentheidsbesoekers is, daaglik na die Vaalhartsgebied pendel.<sup>35</sup>

Die swart boere van Taung geniet steeds die voordele wat vloei uit die ooreenkoms wat in 1934 tussen die inwoners van Taung en die Suid-Afrikaanse Regering aangegaan is. Deur die ooreenkoms is 16 000 morg besproeiingsgrond in die swart reservaat geruil vir 8 000 morg weiveld en water vir besproeiing van 'n verdere 8 000 morg in Bophuthatswana. Sedert onafhanklikwording word die besproeiing gedoen by wyse van sprinkel- en spilpuntstelsels. Goeie oeste van koring, mielies, katoen en lusern word ingesamel op 3 500 ha onder besproeiing. Wanneer die vergrote kanaalstelsel vanaf die uitkeerwal voltooi is sal die volle kwota water vir die besproeiing van 8 000 morg beskikbaar gestel kan word.

Daar is noue samewerking tussen die Vaalhartsboere en die swart besproeiingsboere op Taung. Ploeg en oeswerk word in baie gevalle deur blanke boere vir die swart boere gedoen. Jan C H Brand van 6L13, Magogong dien as Voorsitter van die Letsedi-meule op Taung se direksie saam met 3 swart boere.

Om 'n gelukkige en tevrede arbeiderskorps te verseker word lone en rantsoene voortdurend aangepas, behoorlike behuising voorsien en het boere, aangemoedig deur die Vaalharts Boere-Unie, daartoe oorgegaan om 14 plaasskole, die oprigtingskoste waarvan deur die Staat gesubsidi-

35 Steyn, J J, en andere, *Streekbeplanningsvoorstelle vir toekomstige ontwikkeling van die Vaalhartsbesproeiingsgebied*, U.O.V.S. Bloemfontein, 1991, p.36.



dier word, op persele te bou. In hierdie skole ontvang 1 618 kinders primêre onderrig deur 38 onderwysers/esse. Daar is ook drie primêre staatskole waar 1 371 primêreleerlinge deur 30 onderwysers/esse onderrig word, en een Senior Sekondêre Skool, Tlhwalang, met 705 leerlinge en 15 onderwysers/esse.<sup>36</sup> (Sien Bylae 8).

Vroeg reeds in die bestaan van die eerste blanke Nederduitse Gereformeerde gemeentes is begin met Sendingwerk onder die swart arbeiders. Elke gemeente het afsonderlik, na behoefte, opgetree.

In 1954 is 'n Sentrale Sendingkommissie gestig en die eerste blanke sendeling vir Vaalharts, dr. B A Pauw, beroep. In Januarie 1959 het die Sentrale Sendingkommissie ook die dienste van ds. D Selepe verkry.

Die werk het sodanig gevorder dat in 1962 die Bantoegemeente Hartswater-Noorderharts gestig kon word en in 1963 word die Sendingaksie van die Ring van Warrenton in twee Sendingkommissies verdeel, wat elk 'n eie sendeling beroep. Ds. C W Kies word teen die einde van Maart 1963 as eerste sendeling vir Noorderharts-Hartswater beroep.

Die Nederduits Gereformeerde Kerk in Afrika word tans bedien deur eie swart leraars, bygestaan deur swart evangeliste.

Die volgende tabel dui die gemeentes en lidmate, doop sowel as belydend, aan van die N.G. Kerk in Afrika.

---

36 Korrespondensie, *Jordaan, P A H, Adjunk-Direkteur, Dept. van Onderwys en Opleiding*, Kimberley, 26-11-1992.



Gemeente	Gestig	1985	1986	1987	1988	1989
Kolong	1962	450	450	1011	1011	1170
Botlhaba	1979	664	664	880	800	1050
Taung	1979	976	976	1660	1660	1586
Totaal		2090	2090	3551	3471	3806 <sup>37</sup>

Die Sendingaktiwiteit van die N.G. Gemeentes op Vaalharts het tred gehou met die ekonomiese ontwikkeling van die gebied, en die ondersteuning van die Sendingaksie het gegroei namate die finansiële vermoë van die lede van die gemeentes gegroei het. So 'n sterk Sendingaksie sou in die gebied nie moontlik gewees het indien die besproeiingsprojek in hierdie gebied 'n vyftigtal jare gelede nie aangepak en deurgevoer was nie.

### Sosio-demografie

Die vestiging van die Vaalhartsbesproeiingskema het die Hartsriviervallei omskep van 'n sukkelende, ylbewoonde ekstensiewe boerderygebied tot 'n digbewoonde gebied wat gekenmerk word deur groei en ontwikkeling. Die groei is bewerkstellig deur 'n aanmerklike styging in kapitale belegging per hektaar, wat op sy beurt aanleiding gegee het tot verhoogde werkgeleenthede en 'n gevolglike groter konsentrasie van bevolking per oppervlakte eenheid.

Die blanke bevolking openbaar 'n besondere lewenskragtigheid in sy betreklike jeugdige ouderdomsamenstelling. In Hartswater is die mediaan-ouderdom 29.3 jaar, in Jan Kempdorp 30.0 jaar en vir die boere van die gebied 21.7 jaar. Die mediaanouderdom in totaal is 27.3 jaar. Daar-

<sup>37</sup> Steyn, J J, en andere, p.37.

teenoor is die mediaanouderdom van blankes in die Republiek van Suid-Afrika volgens die bevolkingsensus van 1980: Stedelik 27.3 jaar, nie-stedelik 29.2 jaar en in totaal 27.5 jaar.<sup>38</sup> Die gemiddelde ouderdom van die blanke bevolking in die besproeiingsgebied is dus laer as die gemiddelde ouderdom van alle blankes in die Republiek van S.A. Die lae gemiddelde ouderdom van die boere op die Vaalhartsskema moet waarskynlik toegeskryf word aan feit dat die ouer boere in die dorpe Jan Kempdorp en Hartswater gaan aftree en die seuns die boerdery op die plase voortsit.

Op onderwysgebied vertoon die bevolking 'n besondere kenmerk. Meer as twee-derdes (68.2%) van die blankes het akademiese kwalifikasies van St.6 en hoër. Sowat 13.73% van blankes het opleiding na matriek ondergaan, terwyl die vergelykbare persentasie vir die R.S.A. in 1980 op 11.27 bereken word.<sup>39</sup>

Die feit dat byna die helfte van die gesinshoofde van die boeregemeenskap op die Skema opgegroeï het en reeds vir langer as 25 jaar daar woon getuig van 'n besondere gebondenheid aan die gebied en 'n tevredenheid met en aanvaarding van die lewensomstandighede wat op die Skema heers, nie net wat die ekonomiese lewensvatbaarheid betref nie, maar ook ten opsigte van die sosio-kulturele aktiwiteite van die gebied soos in hoofstuk 4 aangedui.

Daar vind geen grootskaalse eksodus van inwoners, veral jongmense vanuit die gebied plaas nie. Die Vaalhartsbesproeiingsgebied en die twee dorpe, Jan Kempdorp en Hartswater wat in die gebied ontstaan en gegroeï het bied aan sy inwoners 'n heenkome en 'n tuiste.

---

38 Viljoen, M F, en andere, p.46.

39 *Ibid.*

## Die Vaalhartsbesproeiingskema, die Departement van Waterwese en 'n Nasionale beleid

Voor die vestiging van die Skema was daar geen geleentheid of plek vir die amptenare van die Departement van Waterwese om op hoogte te kom en ondervinding op te doen om die administrasie en bedryf van 'n groot Skema, die grootste in Suid-Afrika, te bemeester nie. Daar was ook nie 'n geleentheid om 'n vaste beleid ten opsigte van staatswaterskemas te ontwikkel nie, omdat daar slegs hier en daar in die land kleiner skemas soos byvoorbeeld Van Wyksvlei en Brandvlei was.

Dit kan met reg beweer word dat die Vaalhartsbesproeiingskema langs die Vaalrivier en die Boegoebergdamskema langs die Oranjerivier, die fondament gelê het van 'n nasionale besproeiingsbeleid soos toegepas deur die Departement van Waterwese.<sup>40</sup> Daar is met die loop van jare aanpassings gemaak ten opsigte van sekere aspekte, soos byvoorbeeld in verband met die grootte van persele insoverre dat elke perseel wat nou toegeken word, 'n ekonomiese eenheid moet wees wat aan sekere vereistes, wetenskaplik bepaal, moet voldoen. Verder het ook 'n nuwe siening ontwikkel dat persele aan kapitaalkragtige applikante toegeken moet word, soos die geval was met die toekenning van persele onderkant die P K le Rouxdam.

Vaalharts was die oefenskool vir doeltreffende kanaalkonstruksie, waar die doeltreffendheid van die paraboliese kanaalvorm, soos C W J A Sandrock, die eerste resident-ingenieur van Vaalharts proefondervindelik vasgestel het, bewys is. Die duursaamheid van die vorm en metode van bou, word bewys deurdat die Vaalhartskanale vir meer as vyftig jaar steeds goeie diens lewer.

---

40 Claassen, G C D, *Persoonlike Onderhoud*, 22-07-1993.

Die organisasie en bestuur van nedersettings het in Suid-Afrika tot 'n hoë mate van sofistikasie ontwikkel. Buitelandse besoeke met die oog op die bestudering van die uitleg en bestuur van besproeiingskemas soos Vaalharts vind gereeld plaas. Die waterleistelsel wat toegepas word op Vaalharts is uniek en besonder effektief.<sup>41</sup>

Die boere langs 'n gemeenskapsvoor kies 'n medeboer as hul 'segsman', by wie elke boer sy waterbehoefte of hoeveelheid benodig vir die volgende week skriftelik inhandig. Die segsman oorhandig sy boere se behoeftes aan 'n waterfiskaal of waterbeheerbeampte. Hierdie amptenare oorhandig elke Vrydag die gesamentlike behoeftes aan die Hoofwaterbeampte op Jan Kempdorp, wat die totale behoefte vir die volgende Maandag oordra aan die waterbeheerbeampte by die uitkeerwal vir die uitlaat van water op Maandag. Die Hoofwaterbeampte verwittig ook Bloemhofdam van sy behoeftes, en indien nodig ook Vaaldam. Aanvraag vir ekstra water of kansellasië van aangevraagde water kan tot Maandagoggend nege-uur geskied.<sup>42</sup>

Die Vaalhartsbesproeiingskema word deur die Departement van Waterwese as 'n praktiese opleidingskool vir sy ingenieurs beskou.<sup>43</sup>

Die Departement het waardevolle lesse op Vaalharts geleer in verband met die oplossing van dreineringsprobleme, beide wat storm- en sugwater betref. Ook wat versuiping en die voorkoming daarvan betref het die Departement waardevolle praktiese ervaring opgedoen met toestande wat op Vaalharts gedurende die sewentiger jare ontstaan het en uiteindelik suksesvol deur die Departement beredder is.

---

41 *Ibid.*

42 Beukes, Johan, *Persoonlike Onderhoud*, 28-07-1993.

43 Claassen G C D, *Persoonlike Onderhoud*, 22-07-1993.



Dit is waar dat die Vaalhartsbesproeiingskema 'n lewende monument is wat getuig van die onbaatsugtige diens wat amptenare van die Departement van Waterwese gelewer het ter bevordering van die vestiging van 'n gelukkige en welvarende gemeenskap. Inderdaad 'n Skema, wat die woorde van W B de Villiers L.V. (Stellenbosch) tydens die tweedeleesingsdebat van Wet No.38 van 1934 waar gemaak het: "Dit is 'n groot Skema vir ons volk en na 'n paar geslagte sal ons eers die grootsheid daarvan opreg waardeer."<sup>44</sup>

---

44 Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte*, 14 Mei 1934, kolom 3909.

## BRONNELYS

### A. PRIMêRE BRONNE

#### I. ONGEPUBLISEERDE ARGIVALE BRONNE

##### 1.1 Instituut vir Eietydse Geskiedenis, U O V S, Bloemfontein

P.V. 448 J G N Strauss-versameling, Lêer 1/1/1/1, Vol.1, Vol.2, Vol.3.

##### 1.2 Kantoor Streekdiensteraad, Kimberley

Notules van Vaalharts Afdelingsraad, Julie 1960 - Mei 1989.

##### 1.3 Kantoor van Streekskoolraad, Kimberley

Notules van Bestuursraad vir Openbare Skole op Vaalharts, Januarie 1943 - Julie 1957.

Notules van Vaalharts Skoolraad, Julie 1957 - Junie 1989.

##### 1.4 Kantoor van Vaalharts Landbou Koöperasie

Notules van Vaalharts Landbou Koöperasie Feb. '44 - Nov. '90.

Notules van Vaalharts Studiefonds.

Oesstatistiek, 1946/1947 - 1990/1991.

**1.5 Kantoor van Vaalharts Boere-Unie**

Notules van Magogong Boerevereniging, Maart 1956 - Julie 1962

**1.6 Munisipale kantore, Hartswater**

Notules van Raadsvergaderings, Maart 1951 - Sept. 1990.

**1.7 Munisipale kantore, Jan Kempdorp**

Notules van Raadsvergaderings, April 1967 - Sept.1990.

**1.8 N.G. Kerkkantoor, Hartskroon**

Notules van kerkraadsvergaderings, Maart 1956 - Nov.1990.

**1.9 N.G. Kerkkantoor, Hartsvallei**

Notules van kerkraadsvergaderings, Nov. 1951 - Feb. 1990.

Notules van vergaderings van Hartsvallei Vroue Vereniging.

**1.10 N.G. Kerkkantoor, Hartswater**

Notules van kerkraadsvergaderings, Mei 1946 - Mei 1990.

**1.11 N.G. Kerkkantoor, Noorderharts, Magogong**

Notules van kerkraadsvergaderings, Nov. 1951 - Sept. 1990.

Horn, Mike J, Plakboek.

**1.12 N.G. Kerkkantoor, Tadcaster**

Notules van kerkraadsvergaderings, Nov. 1960 - Nov. 1990.

**1.13 N.G. Kerkkantoor, Jan Kempdorp**

Notules van kerkraadsvergaderings, Junie 1941 - Nov. 1990.

**1.14 Kantoor, Departement van Landbou Tegniese Voorligting, Jan Kempdorp**

Beknopte samevatting van Geskiedenis en statistieke omtrent Vaalhartsnederstelling, /P.B. 25.10.1968.

Boerdery op Vaalharts (Voorligtingsdiens), Jan Kempdorp.

Boerderymoontlikhede op die Vaalhartsbesproeiingsgebied aanvullend tot die verslag van Boerderymoontlikhede op Vaalharts-Kleinplasies.

Department of Water Affairs planned and constructed the

Irrigation Works.

Kerklike lewe op die Nederstelling.

Navorsing oor Boerderystelsels op Vaalharts.

Ondersoek na koop en verkoop van grond op Vaalharts '60-'69



Resultate van situasiebepaling van Vaalharts 1967 - 1968.

Vaalhartsboere werk koöperatief.

Vaal River Drainage Area.

Muller, N, *Insameling en liasering van inligting oor die boer en sy plaas.*

Shipman, R F, *Problems of the Vaalharts Irrigation Scheme*, 1966.

Siertsema, J K, *Die Ekonomie van Besproeiing in Suid-Afrika.*

Siertsema, J K, en andere, *Voorlopige verslag ekonomiese ondersoek van boerdery op die Vaalhartsnedersettingskema.*

Van der Merwe, W, en andere, *Finale verslag van Interdepartementele komitee van Onderzoek na die boerderystelsels van die Vaalhartsnederstelling, 1963.*

The Early History of Vaalhartz, 1873 - 1950. (Internal).

In die ou Dae voor Vaalharts. (Interne Studie).

Vaalhartz Irrigation Scheme, 1933 - 1949. (Internal).

Vaalhartz where the Desert Blooms. (Internal).

Du Toit, J S J, Gutsche, A D E, *Die Vaalhartsbesproeiingskema.* (Interne Studie).

**1.15 Kantoor, Landbounavorsingstasie**

Besoekersboek.

**1.16 Tussenbewaarplek, Johannesburg**

Udwin, M. (Ed.), Rand Water Board, Chief Engineer's Report to the Finance and Executive Committee, No. 832, 1933.

**1.17 Vaalharts Museum, Jan Kempdorp**

Du Preez, P, Brief aan D F H Louw insake wingerdverbouing op Vaalharts, 15 Julie 1988.

**1.18 Africana Biblioteek, Kimberley**

Crossman, R E, *Preliminary Report on the Financial Condition of Griqualand West*, London, 1906.

Hall, W H, *Report Inspector native Locations Barkly West, January 1897.*

Rainier, G D, Acting Civil Commissioner, *Report on Division of Barkly West, 1897.*

**1.19 CAD NA197**

Thompson, F R, Inspector of Native Locations, *Letter to Sir Henry Barkly, 12-02-1884.*

## II. DE JAGER, A M, - VERSAMELING

### 2.1 Persoonlike Onderhoude

Basson, M C, Verantwoordelike Amptenaar, Landbounavorsingstasie, Jan Kempdorp, 13-03-1992.

Beukes, Johan, Waterbeheerbeampte, Dept. van Waterwese, Jan Kempdorp, 15-05-1992.

Brand, J C H, Boer, 6L13, Magogong, 16-09-1992.

Claassen, G C D, Direkteur-Gen. Dept. van Waterwese, Pretoria, 22-07-1993.

De Wit, P J, Afgetrede boer, Huis Andalusia, Jan Kempdorp, 20-04-1992.

Du Toit, J C, Afgetrede sakeman, Lubbe-woonstelle, Jan Kempdorp, 30-08-1992.

Ellis, Jan, Afgetrede boer, 3AY, Jan Kempdorp, 30-07-1992.

Engelbrecht, C J, Boer, 2K11, Voorsitter Vaalharts Boere-Unie, Magogong, 17-09-1992.

Engelbrecht, S F, Boer, 2K9, Voorsitter S.O.V. 19, Sekretaris, Vaalharts Boere-Unie, Magogong, 17-09-1992.

Grobbelaar, Kotie, Weduwee P J v.d.M. Grobbelaar, 1K6, Magogong, 25-02-1993.

Holtzhausen, Louis, Afgetrede boer, C de Wetstraat, Jan Kempdorp, 27-04-1992.

Hamman, Hugo, Hoof Voorligtingsbeampte, Griekwaland-Wes Substreek, Jan Kempdorp, 17-03-1992.

Keyser, Ben H, Boer 2E11, Voorsitter Direksie Vaalharts Koöperasie, Tadcaster, 04-06-1992.

Koen, Hannes, Hoofbestuurder, Vaalharts Koöperasie, Hartswater, 18-05-1992.

Maree, P H, Bestuurder/Wynmaker, Vaalharts Koöperatiewe Wynkelders, Hartswater, 23-09-1992.

Niehaus, Daniel J H, Afgetrede Boer, Heuingstraat 105, Jan Kempdorp, 23-04-1992.

Osborne, Ferdie, Boer, 6G7, Hartswater, 20-08-1992.

Pienaar, Petronella, Weduwee R Pienaar, 6A4, Jan Kempdorp, Lubbe-Woonstelle, 20-04-1992.

Rossouw, Ben, Afgetrede boer, Lubbe-woonstelle, Jan Kempdorp, 28-08-1992.

Scanlen, F W, Afgetrede boer, Endstraat, Jan Kempdorp, 23-04-1992.

Slabbert, Frank J, Boer, 3B7, Tadcaster, 07-05-1992.



Smit, J C R (Crollie), Boer en Sakeman, 1JX1, Magogong, 11-05-1992.

Smit, Johann, Boer en Skoolhoof, 1JX2, Magogong, 24-09-'92.

Snyman, Piet A, Boer, 25D3, Hartsvallei, 19-05-1992.

Steyn, H P V, Afgetrede Hoofbestuurder, Vaalharts Koöperasie, Hartswater, 07-04-1992.

Theron, Jan, Boer, 6F9, Hartswater, 18-09-1992.

Van Eden, Frik J, Afgetrede Boer, Soetdoringlaan, Hartswater, 30-07-1992.

Van Niekerk, Willie, Boer, 16I4, Magogong, 25-09-1992.

Van Wyk, Paul P, Boer 5D3, Tadcaster, Lid van Suiwelraad, 10-11-1992.

Wessels, Helena, Weduwee van Attie Bosman, Huis Andalusia, Jan Kempdorp, 30-08-1992.

## **2.2 Inligting Telefonies verkry**

Burger, R U, Perseel 1A11, Jan Kempdorp, 21-10-1993.

Osborne, Pierre, Perseel 2G7, Hartswater, 21-10-1993.

Pienaar, R G, Perseel 6A4, Jan Kempdorp, 21-10-1993.

Slabbert, Frank J, Perseel, 3B7, Tadcaster, 21-10-1993.

### 2.3 Korrespondensie

Cockerill, C H P, EVKOM-ontwikkeling, Vaalharts, 15-04-1992.

Jordaan, P A H, Adj,-Direkteur, Onderwys en Opleiding, Kimberley, 26-11-1992.

### III. AMPTELIKE PUBLIKASIES

3.1 *Departement van Besproeiing*, Direkteur van Besproeiing, Jaarverslae 01-04-1921 - 31-03-1983.

3.2 *Departement van Landbou*, Afdeling Skeikundige Dienste, Seksie Bodemopname.

3.2.1 Louw, P S, *Vaalhartsbesproeiingskema, voorlopige rapport van 1932-bodemopname.*

3.2.2 Van der Merwe, C, *Vaalhartz Irrigation Project.*

3.2.3 Van Garderen J, *Rapport oor bodemopname van die voorgestelde Droë Harts Besproeiingskema, 1933.*

3.2.4 Van Garderen, J, Louw, P A, Rosenstrauch, F J, *Rapport oor bodemopname van die voorgestelde Vaalhartsbesproeiingskema, 1932 - 1934.*

- 3.2.5 Van Zyl, J P, van der Merwe, C, *Inspection of the Soils in the section of the Vaalhartz Irrigation Project to the South of the line Border Station to Espach's Drift, 1933.*
- 3.3 *Departement van Lande, Sekretaris van Lande, Jaarverslae 01-04-1927 - 31-03-1939.*
4. Unie van Suid-Afrika, *Volksraadsdebatte 1934 - 1961.*  
  
*Republiek van Suid-Afrika, Volksraadsdebatte, 1951 - 1990.*
5. Cape of Good Hope, *Votes and Proceedings, Acts of Parliament and Annexures to the House of Assembly, 1895 - 1899.*
6. G41 - 1906, Cape of Good Hope, *Report of the Director of Irrigation (Gordon, W B), for the two years ending 31st December 1905, Cape Town, 1906.*
7. Colony of Transvaal, *Hurley, F A, Executive Engineer, Report on the reconnaissance of the Vaal River with preliminary descriptions and approximate estimates of the most favourable irrigation Schemes practicable from it, to which are attached a Preliminary Report and approximate estimate of the Christiana Irrigation Project by R J Birt, Executive Engineer, and a note by the Director of Irrigation, W L Strange, London, 1907.*
8. Africana Biblioteek, Kimberley  
  
*British Parliamentary Papers, Correspondence regarding the Affairs of Bechuanaland and Adjacent Territories 1890 - 1899, London, 1971.*

9. S C 15-20, Parliament of the Union of South Africa, *Report of the Select Committee on Irrigation Projects 1920.*
10. Cape of good Hope, Litchfield HC, Engineer-in-Charge, *Reports to the Chief inspector of Public Works, Jos. Newey, and covering letters by the Chief Inspector, dated respectively 5th September 1899, Cape Town, 1899.*

## 11. WITSKRIFTE

- 11.1 WPM-'76, Kriel, J P, Sekretaris van Waterwese, *Verlag oor die Dreineringswerke van die Vaalharts Staatswaterskema, 1976 - 1977.*
- 11.2 Lewis, A D, Direkteur van Besproeiing, *Vaalrivier-Uitbreidingskema, Rapport betreffende die Hoof trekke, Feb. 1934.*

## IV. PERIODIEKE PUBLIKASIES

### 4.1 Dag- en weekblaaië

*Die Burger 1933 - 1990.*

*Cape Times 1933 - 1990.*

*Diamond Fields Advertiser 1933 - 1990.*

*The Friend - 1933 - Julie 1985.*

*Rand Daily Mail 1933 - April 1985.*



*The Star 1933 - 1990.*

*Sunday Times 1933 - 1990.*

*Die Volksblad 1933 - 1990.*

#### 4.2 Tydskrifte

*Boerdery in Suid-Afrika 1933 - Maart 1973.*

*The Farmer's Weekly 1933 - 1990.*

*Die Landbouer, Nuusbrief van die Voorligtingsdiens, 1967 - 1990.*

*Die Landbouweekblad, 1933 - 1990.*

Roodt, P, en andere, *Die Kanaal, Mondstuk van Vaalharts, Kwartaalblad, April 1954 - Desember 1957.*

### B. SEKONDÊRE BRONNE

### V. GEPUBLISEERDE WERKE

#### 5.1 Boeke

Beinart, W, en andere, *A Plough to the Ground, Accumulation and Dispossession in Rural South Africa 1850 - 1890*, Johannesburg, 1986.

Böeseken, A, en andere, *Drie Eeue, Die Verhaal van ons Vaderland*, Kaapstad, 1952.

Bornman, Hans, *Vaalharts 1938 - 1988*, in opdrag van Vaalharts Halfeeu-Feeskomitee, Pretoria, 1988.

*Encyclopaedia Britannica*, (1768), Vol.19, Ragor to Schurz, London, 1967.

Kilpin, Ralph, *The Romance of the Colonial Parliament 1825 - 1910*, London, 1930.

Louw, P, *Die Vaalhartsbesproeiingskema, Vestiging en Ontwikkeling*, Bloemfontein, 1980.

Michell, Lewis, *The Life of the Right Hon. Cecil John Rhodes 1853 - 1902, Vols. 1 and 2*, London, 1910.

Oberholster, J J, *Die Anneksasie van Griekwaland-Wes*, Argief Jaarboek van S.A. Geskiedenis, 1945.

Roberts, Brian, *Cecil Rhodes Flawed Colossus*, London, 1987.

Rothberg, Robert J, *The Founder Cecil Rhodes and the Pursuit of Power*, Oxford, 1988.

Rouillard, N, (Ed.), *The Autobiography of Matabele Thompson* London, 1936.

Shillington, K, *The Colonisation of the Southern Tswana*, Johannesburg, 1985.

Vindex, *Cecil Rhodes His Political Life and Speeches, 1881 - 1900*, London, 1900.

Wilmot, A, *Life and Times of Sir Richard Southey K C M G, etc.*, London, 1930.

## 5.2 Artikels

Gamble, J G, "Water-Supply in the Cape Colony", *Excerpt minutes of Proceedings of the Institution of Civil Engineers, Vol.XC Session 1886 - 1887*, Africana Library, Johannesburg.

Lombard, R T J, "Stigting van die Vaalhartsbesproeiingskema as heenkome vir hawelose Armblankes", *Contree* 24/1988.

Matter, V, "George Paton 1830-1914", *Historical Society of Kimberley and Northern Cape*, Kimberley, 1971.

Sandrock, C W J A, "Distribusie van Water op die Vaalharts-kema", *Die Suid-Afrikaanse Instituut van Siviele Ingenieurs*, Kaapstad, 1951.

## 5.3 Gedenk- en Feesblaaië

*Aan God die Eer*, Gedenkblad, N.G. Gemeente, Noorderharts, 1963.

*En die Woestyn sal Bloei*, Feesblad, *Mondigwording*, Kimberley, 1959.

*Feesblad Laerskool Voorspoed, 1941-'91*, Hartswater, '91.

*25 Jaar van Genade 1946 - 1971*, N.G. Gemeente, Hartswater, 1971.

*Hervormde Kerk, Halfeeu op Vaalharts, 1940 - 1990*, Pretoria, 1990.

Anoniem, *Ontstaan- Stigtings- en Ontwikkelingsgeskiedenis van die Laerskool Andalusia, Jan Kempdorp*.

De Vos, G, en andere, Feeskomitee 1910 - 1960, *Vaalharts-Monument vir ons Land, 1960*.

## VI. ONGEPUBLISEERDE SEKONDÊRE BRONNE

### 6.1 Proefskrifte en Verhandeling

Kotsé, J C, *Die Vaalhartsbesproeiingskema - 'n Ekonomiese en Sosiaal-Geografiese Studie*, Magisterverhandeling, Universiteit van Stellenbosch, 1961.

Van Zyl, D P, *Enkele Kenmerke en Eienskappe van Suksesvolle Huurders op die Vaalhartsbesproeiingskema*, Doktorale Proefskrif, Univ. van Pretoria, 1965.

### 6.2 Navorsingspublikasies, Univ. van die Oranje Vrystaat

Viljoen, M F, en andere, *Die Sosio-ekonomiese Impak van Besproeiingsontwikkeling*, Instituut vir Sosiale en Ekonomiese navorsing, U O V S, Bloenfontein, 1989.



Steyn, J J, en andere, *Streeksbeplanningsvoorstelle vir toekomstige ontwikkeling van die Vaalhartsbesproeiingsgebied*, Dept. Stads- en Streeksbeplanning, U O V S, Bloemfontein, 1991.

## BYLAE 1

### PLASE AAN SETLAARS VERKOOP NA GALESHIWE-OPSTAND 1896

- |  |                               |
|--|-------------------------------|
| Baltimore - Dingle;  | Bawtree - Joyce en Bazely;    |
| Blackpool - Todd;  |                               |
| Broadlea - C. Pietersen;   | Eastbrook - Charles Fletcher; |
| Edesly - Jacobs ('n Kleurling wat saam met Sir Charles Warren se troepe<br>teen die Rooigronders [Republiek Land Goosen] geveg het en<br>die plaas "vir dienste gelewer" ontvang het); |                               |
| Frisco - J F Keown;  | Gatesby - J H. Judd;          |
| Greystone - Judd-broers;   | Hartington - Willie White;    |
| Jubilee Springs - N S E Brown;   |                               |
| Lazenby - Martin;  | Lowestoft - van Reenen;       |
| Luxmore - Peter Marais;  | Martinspoort - Beltz Collen;  |
| Mimosa - Mev. Ford;  | Morgate - Charles Fletcher;   |
| Orley - C T Hawley;  | Pokwani - Colin White;        |
| Rake Away - Frank White;   |                               |
| Rockdale - Manie Smith;  | Salisbury - Nielson;          |
| Schaapfontein - John Flynn;  | Springboknek - D J Jacobs;    |
| Sunbury - C C Collen;  | Tadcaster - Robert Kilroe;    |
| Thornhill - Dundas;  | Townly - Viljoen;             |
| Trinidad (Jan Kempdorp) - C.Monkton;   |                               |
| Witputs - Barend Smit;   | Woodlands - McCrea;           |
| Zwartputs - Berrington.  |                               |

Bornman Hans, Vaalharts 1938 - 1988, Pretoria, 1988.

## BYLAE 2

### AKTE VAN OOREENKOMS

Aangegaan tussen die edelagbare Deneys Reitz in sy hoedanigheid as Minister van Lande vir die Unie van Suid-Afrika, en as sulks die Regering van die Unie in sy Departement van Lande verteenwoordigende (hierin later "die Regering" genoem) ter ene syde, en die "Rand Water Board" (hierin later "die Raad" genoem) ingestel en ingelyf luidens die bepalinge van die Rand Waterraad Statute, 1903-1933 (hierin later "die Statute" genoem), hierin verteenwoordig deur Sydney Allelyne van Lingen, Voorsitter van die Raad, hy daartoe gemagtig synde kragtens 'n besluit op 'n vergadering van die Raad te Johannesburg op die 13de dag van Januarie 1934 aangeneem, ter andere syde.

(1) By die interpretasie van hierdie ooreenkoms, tensy in stryd met die samehang, sal enige woord of uitdrukking waaraan 'n betekenis toegeken word in die Besproeiings- en Water-bewaringswet, 1912, dieselfde betekenis behou, en die volgende woorde en uitdrukkings het onderskeidelik die volgende betekenisse -

"Raad se versamelterrein" beteken die terrein waarin die Raad gemagtig is om water op te gaar en te versamel luidens die bepalinge van Wet No.18 van 1914;

"Raad se barrage" beteken die barrage deur die Raad luidens die bepalinge van Wet No.18 van 1914 opgerig;

"Regeringsdam" beteken die dam deur die Regering in die Vaalrivier opgerig te word;

"Twaalfmaandelikse tydperk" beteken 'n tydperk van twaalf maande wat op 1 April in enige jaar begin, en op 31 Maart in die volgende jaar eindig.

(2) Tensy deur omstandighede buite sy beheer verhinder, onderneem die Regering, voordat enige surplus water vir enige ander doel uitgelaat word-

- (a) om die waterhoogte in die Raad se versamelterrein op nie minder dan R.L. 4 664.08 of 24 voet bo die hekkebank van die Raad se barrage te behou;
- (b) om uitsluitlik vir die Raad in die Regeringsdam gedurende elke twaalfmaandelikse tydperk 'n hoeveelheid water op te gaar en te bewaar in akkervoet gereken luidens die volgende formulier, hierin later "die gemelde formulier" genoem,

$$Q = \frac{1\ 600(D-10)(12-M)}{12}$$

Waar:

- "Q" die hoeveelheid water in akkervoete voorstel.  
 "M" die aantal maande en/of gedeelte van 'n maand verstreke sedert die begin van twaalfmaandelikse tydperk voorstel.  
 "D" die kapasiteit in miljoen gellings per dag voorgestel, van die Raad se toestel en pyplyne om water uit die Vaalrivier te haal, tesame met sodanige water wat benodig word deur persone deur die Raad gemagtig om water uit die Raad se versamelterrein te neem, en waarvan die Raad die Direkteur luidens artikel (3) hiervan in kennis gestel het: Met dien verstande dat onder geen omstandighede die water deur "D" voorgestel 70 miljoen gellings per dag sal te bo gaan nie.

(3) Ten einde die hoeveelheid water vas te stel wat die Regering by die begin van die volgende twaalfmaandelikse tydperk vir die Raad moet opgaan en bewaar, sal die Raad, voor of op die 1ste September sodanige twaalfmaandelikse tydperk voorafgaande, die Direkteur skriftelik in kennis stel van die aantal miljoen gellings per dag wat "D" in genoemde formulier sal vervang, en sal terselfdertyd die Direkteur sulke inligting verskaf as nodig mag wees om die juistheid daarvan te ondersoek en vas te stel.

(4) Ten einde sover moontlik te verseker dat die hoeveelheid water deur "Q" voorgestel, op 1 April in elke en ieder jaar in die Regeringsdam op daardie datum sal wees, kom die Regering ooreen dat behalwe die hoeveelheid water luidens klousule (2) hiervan gereken, hy vanaf 1 Oktober in elk en ieder jaar vyftig persent (50%) van die surplus water wat in die Regeringsdam loop vir die Raad sal opgaan en bewaar totdat die hoeveelheid water wat deur "Q" op die volgende 1ste April voorgestel sal wees, ten bate van die Raad opgegaan en bewaar is, en sal voortgaan om surplus water op te gaan en te bewaar sodat sodanige hoeveelheid behou word tot op 1 April, wanneer al die water in die Regeringsdam versamel tot op die hoeveelheid deur "Q" voorgestel soos voormeld, in elk geval uitsluitlik vir die Raad bewaar sal word.

- (5) Die Raad sal te eniger tyd die reg hê:  
 (a) Om enige water deur die Regering uit die Regeringsdam uitgelaat te gebruik vir die ontwikkeling van sodanige krag soos hy geregtig is om te ontwikkel, en om sodanige werke



op te rig, of in die bed van die Vaalrivier of in die nabyheid daarvan, soos vir hierdie doel nodig mag wees.

- (b) Om enige krag wat hy so mag ontwikkel aan enige van sy pompstasies of ander werke oor te dra.

(6) Die Regering geensins aan die Raad aanspreeklik sal wees vir skadevergoeding of andersins nie indien die water so uitge-laat te eniger tyd onvoldoende is om die Raad in staat te stel om krag te ontwikkel soos hierbo omskryf, of indien dit op so 'n manier uitgelaat word dat die Raad verhinder is om sodanige krag te ontwikkel, maar hy sal, in sover dit gerieflik mag wees, en onderworpe aan sy eie vereistes, water van sy dam uitlaat deur die toestel deur die Raad opgerig te word.

(7) Die Regering kom ooreen dat by die planberaming van sy dam hy die Raad sal raadpleeg, ten einde, insover dit gerieflik mag wees, en onderworpe aan die vereistes van die Regering, sodanige voorsiening te maak soos die Raad nodig het om hom in staat te stel om krag te ontwikkel. Enige koste deur die Regering gemaak op versoek van en in ooreenkoms met die Raad in verband met die daarstelling van sodanige spesiale voorsienings sal gedra word deur die Raad.

(8) Die Raad kom ooreen om water van die Regeringsdam uitgelaat toe te laat om deur die Raad se barrage te loop op sodanige wyse en op sodanige tye soos die Direkteur mag voorstel: Met dien verstande dat die Raad nie verplig sal wees nie om enige water, behalwe die normale stroom, deur die Raad se barrage te laat loop terwyl die hoogte van die water deur sodanige barrage opgegaan gesak het tot die hoogte in klousule 2 (a) hiervan vermeld.

(9) Die koste van die oprigting en onderhoud van enige telefoonlyne en uitrusting wat nodig gevind word in verband met die reëling van die loop van water van die Regeringsdam deur die Raad se barrage, sal deur die Regering gedra word.

(10) Die Raad sal te alle redelike tye die reg van toegang hê tot die Regering se werke en kantore, ten einde die hoogte van die water in sodanige werke vas te stel en registers deur die regering gehou na te sien, om, sigself te oortuig dat die water wat die Regering onderneem om op te gaan en te bewaar werklik so opgegaan en bewaar is.

(11) Die Regering kom ooreen om met die oprigting van die Regeringswerke so spoedig doenlik aan te gaan, en tensy deur omstandighede buite sy beheer verhinder, om die oprigting van sodanige werke voort te sit op so 'n manier dat 'n hoeveelheid water gelykstaande

aan ses-en-neëntig duisend akkervoet in sodanige werke versamel word voor Junie 1938.

(12) Die Raad sal aan die Regering die bedrag van tweehonderd en veertig duisend pond (£240 000) betaal sodra die oprigting van die Regeringsdam voltooi is, en sodanige betaling sal geskied of in een som of in jaarlikse paaieimente bereken op sodanige basis wat rente op en betaling van die hoofsom betref, soos tussen die Minister en die Raad ooreengekom mag word.

(13) Hierdie ooreenkoms is onderhewig aan bekragtiging deur die Parlement.

As bewys waarvan hierdie ooreenkoms deur die partye daartoe te Kaapstad onderteken is, op hede die 30ste dag van Januarie 1934, in die teenwoordigheid van die ondergetekende getuies.

Getuies:     1. Alfred D Lewis             D. Reitz  
                 2. J H Stevenson                 S.A. van Lingen

## BYLAE 3

### DIE EERSTE NEDERSETTERS OF SETLAARS WAT PERSELE OP VAALHARTSBESPROEINGSKEMA BETREK HET

Die eerste setlaars, uit 'n groep van 27 het in April 1938 op Vaalharts aangekom, en die laaste een van die groep het sy perseel op 20 Mei ontvang.

Hierdie groep van eerstelinge was:

P S Bezuidenhout (4B6),

R U Burger (1A5),

H C du Toit (3A5),

L C Holtzhauzen (1B6),

M J Koekemoer (3B5),

G W Lombard (2A5),

J S Marais (2B5),

T C L Meyer (6B6),

G J Oberholzer (6B4),

R G Pienaar (6A4),

J J Schoeman (4B5),

J J Trytsman (4B4),

M B L v.d. Vyver (1B5),

D J Welgemoed (1C4).

R M Botha (1B4),

P J de Wit (3B6),

B H Erwee (5B6),

C H S Jacobs (6A5),

B B le Roux (4A5),

J J N Marais (5B4),

A H Meiring (3B4),

J G Noeth (4C4),

J S G Oosthuizen (5B5),

J M Rabie (2B6),

H Swanepoel (5A5),

I D van den Berg (2B4),

C A Vorster (6B5),

## BYLAE 4

## GETALLE PROEFHUURDERS UITGEPLAAS

Jaar	Geplaas	Nedersetting verlaat
1938	80	1
1939	186	4
1940	108	13
1941	10	13
1942	Geen	10
1943	Geen	5
1944	Geen	2
1945	4	1
1946	273	17
1947	69	6
1948	46	4
1949	80	Geen
1950	113	Geen
1951	142	1
1952	30	2
1953	33	Geen
Totaal	1174	79



## BYLAE 5

### DIE HERKOMS VAN PROEFHUURDERS OP VAALHARTSSKEMA

Die boere wat vandag op Vaalharts 'n bestaan maak is uit alle dele van die Republiek na die Skema gelok. Elke provinsie is op die besproeiingskema verteenwoordig, alhoewel die Transvaal en die Kaapprovinsie seker die grootste bydraes gelewer het.

As maatstaf kan 'n mens sommige plekke in Kaapland noem waarvandaan Vaalhartsboere na die skema verhuis het.

Aberdeen	Kimberley	Robertson
Aliwal-Noord	Kakamas	Somerset-Oos
Bedford	Kuruman	Stellenbosch
Britstown	Ladismith	Stutterheim
Barkly-wes	Mafeking	Swellendam
Calitzdorp	Marchand	Tulbagh
Clanwilliam	Middelburg	Taung
Ceres	Modderrivier	Uitenhage
Cathcart	Namakwaland	Uptington
De Aar	Oudtshoorn	Umtata
Fraserburg	Piketberg	Umzimkulu
George	Prince Albert	Van Rhynsdorp
Graaff Reinet	Prieska	Vryburg
Hopetown	Philipstown	Willowmore
Humansdorp	Postmasburg	Wellington
Kenhardt	Port Elizabeth	

Elkeen van die ander provinsies het ook hul bydraes uit plekke soos die volgende gelewer:

Oranje-Vrystaat: Boshof, Brandfort, Bloemfontein, Bothaville, Bethlehem, Edenville, Rouxville, Philippolis en so meer.

Transvaal: Christiana, Bloemhof, Brits, Barberton, Brakpan, Germiston, Potchefstroom, Pretoria, Nelspruit, Piet Retief, Volksrust, Wolmaransstad en Vereniging.

Natal het tot 1944 slegs een nedersetter gelewer nl. C J Kruger van Phokwani, wat hom in 1938 reeds hier bevind het. Daarna het verdere nedersetters vanaf plekke soos New Castle en Pietermaritzburg hier gevestig.

## BYLAE 6

LIDMATE VAN N.G. GEMEENTES EN  
ANDER KERKLIKE DENOMINASIES

## NEDERDUITS GEREFORMEERDE KERK

Gemeente	Gestig	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Hartskroon	1956	482	517	532	417	397	395
Hartsvallei	1951	436	368	374	469	315	254
Hartswater	1946	1912	1862	1837	1830	1675	1634
Jan Kempdorp	1941	1468	1656	1640	1560	1643	1444
Noorderharts	1951	526	512	494	495	418	394
Tadcaster	1960	570	570	481	462	467	420
Totaal	****	5394	5485	5358	5233	4915	4541

LW. Die getalle sluit doop- sowel as belydende lidmate in.

## ANDER DENOMINASIES

Denominasies	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Afrikaanse Protestantse Kerk	*	*	35	96	130	199
Apostoliese Geloofsending van Suid-Afrika	118	114	144	139	140	150
Church of the Province	18	25	31	30	37	50
Gereformeerde kerk	301	285	275	268	257	289
Nederduits Hervormde Kerk van Afrika	504	471	424	426	416	436
Ou Apostoliese Kerk van Afrika						
1. Jan Kempdorp	*	*	*	*	*	50
2. Hartswater	*	*	*	*	76	*
Vaalharts-Woordbediening	*	4	7	40	70	90
Volle Evangelie	*	*	*	*	*	75
Totaal	941	899	961	999	1126	1339

Steyn J J en andere, p.37.

## BYLAE 7

OPENBARE DIENSTE IN DIE HARTSWATER-  
LANDDROSDISTRIK

Naam van instansie	Datum opgerig	Huidige indiens- name (1985)	Beraamde waarde in grond en geboue teen vervangingswaarde (R'000)
<b>HARTSWATER</b>			
Suid-Afrikaanse Polisie	1933	37	100
Departement Pos- en Tele- graafwese	1945	91	99
Laerskool Voorspoed	1946	8	*
Suid-Afrikaanse Vervoerdienste	1947	19	304
Laerskool Hartswater	1947	24	*
Landdroskantoor	1949	11	*
Hoërskool Hartswater	1953	20	*
Connie Vorster Gedenkhospitaal	1955	81	250
Munisipaliteit	1960	99	324
Ontwikkelingsraad	1973	6	250
Munisipale Kliniek	1980	4	104
<b>JAN KEMPDORP</b>			
Suid-Afrikaanse Vervoerdienste	1913	11	288
Departement Waterwese	1934	500	*
Departement Pos- en Tele- graafwese	1938	46	154
Landbounavorsingstasie	1938	121	3 601
Hoërskool Vaalharts	1941	22	*
Suid-Afrikaanse Polisie	1942	18	80
Suid-Afrikaanse Weermag	1943	403	2 565
Laerskool Andalusia	1944	25	*
Laerskool Ganspan	1945	11	*
Laerskool Hartsvallei	1950	4	*
Jan Kempdorp Hospitaal	1953	59	870
EVKOM	1954	61	433
Hoër Landbouskool Noord- Kaapland	1957	45	*
Vaalharts Afdelingsraad	1960	82	389
Departement Landbouvoorligting	1965	18	120
Munisipaliteit	1967	124	270
Munisipale Kliniek	1973	5	80
Ontwikkelingsraad	1973	18	39
Andalusia Ouethuis	1981	31	503
<b>Totaal</b>		<b>2 004</b>	<b>10 823</b>

\* Inligting nie beskikbaar.

Viljoen M F en andere p.p. 160 en 161.

## BYLAE 8

## SKOLE VIR SWART LEERLINGE

## 1. STAATSKOLE

## Primêre Skole

Skool	Aantal Leerlinge	Aantal Onderwysers
Ganspan	86	2
Taudiarora	52	2
Valspan	1 233	26

## Senior Sekondêre Skole

Skool	Aantal Leerlinge	Aantal Onderwysers
Tlhwahalang	705	15

## 2. PLAASSKOLE

Skool	Aantal Leerlinge	Aantal Onderwysers	Bestuurder
Banksdrift	163	3	Mnr M Horn
Breipaal	65	2	Mev Van Zyl
Ditiro	138	4	Mnr A Hough
Guldenskat	247	5	Mnr J C du Preez
Kehilwe	31	1	Mnr Theunissen
Molapo	51	2	Mnr J Joubert
Motswedithuto	218	5	Mnr W de Bruyn
Ntetla	110	2	Mnr M Wolhuter
Othusitse	98	2	Mnr D Basson
Potlana	62	2	Mnr C Engelbrecht
Realeboga	63	1	Mnr V Collier
Tadcaster	217	5	Mnr D Human
Tina	30	1	Mnr G Lubbe
Tirisano	125	3	Mev B Gerrits

Jordaan P N H, Adjunk-direkteur, Departement van Onderwys en Opleiding, Kimberley, 26-11-1992.



## BYLAE 9

## VAALHARTS LANDBOU KOÖPERASIE

## OESSTATISTIEK

Oesjaar	Produkt	Massa (Ton)	Bedrag (Rand)
1946/1947	Koring .....	2,792	112,838
	Lusern .....	12,693	171,732
1956/1957	Koring .....	38,114	2,195,887
	Grondbone .....	14,100	1,516,531
	Lusern .....	32,172	397,417
	Katoen .....	2	237
	Wintergraan.....	837	30,068
1966/1967	Koring .....	27,632	1,874,632
	Mielies .....	5,986	235,216
	Grondbone .....	24,525	2,949,813
	Lusern .....	32,535	627,871
	Wintergraan.....	5,447	240,565
1976/1977	Koring .....	76,691	9,263,124
	Mielies .....	26,885	1,753,616
	Grondbone .....	10,880	3,162,053
	Lusern .....	14,703	495,122
	Wintergraan.....	3,040	295,350
1986/1987	Koring .....	47,130	17,137,400
	Mielies .....	11,740	2,722,563
	Grondbone .....	4,692	3,931,504
	Lusern .....	19,774	2,428,941
	Katoen .....	2,872	2,525,950
	Wintergraan.....	722	180,999
	Erte .....	3,246	1,802,498
Sonneblomsaad .....	4,524	1,829,254	
1990/1991	Koring .....	67,156	33,475,952
	Mielies .....	20,564	5,448,239
	Grondbone .....	13,834	16,371,951
	Lusern .....	18,952	3,588,445
	Katoen .....	6,146	8,402,504
	Wintergraan.....	10	4,804
	Erte .....	148	136,086
Sonneblomsaad .....	4,397	2,728,835	

## OPSOMMING

Die Landmeter-generaal, F H S Orpen, van die Britse Kroonkolonie, Griekwaland-Wes, het in 1873 die topografiese feit dat die Vaalrivierbedding by Veertien Strome aansienlik hoër geleë is as die vallei van die Hartsrivier, ontdek.

Na aanleiding van hierdie ontdekking het J H Ford in 1874, J G Gamble in 1882 en H C Litchfield in 1899 planne voorgelê vir die besproeiing van die Hartsriviervallei met water uit die Vaalrivier. Laasgenoemde twee here het gehandel in opdrag van die Kaapse Parlement. In laasgenoemde geval veral met die hoop dat die aanleg van so 'n skema die ekonomiese nood waarin die inwoners van die gebied verkeer het as gevolg van droogte in 1895, die Runderpes in 1896-1897, die verlies van inkomste van die houtryers na die myne van Kimberley en die alluviale delwers sou verlig.

Die planne van Litchfield is egter voorafgegaan deur 'n besluit van die Kaapse Parlement in 1886 wat 'n voorstel van Cecil John Rhodes in daardie jaar aanvaar het dat die Staatsgronde geskenk sou word aan die individu of aandeelmaatskappy wat die besproeiingsprojek om die Hartsriviervallei te besproei teen 'n beraamde koste van £120 000 nie te bowegaande nie, sou voltooi, volgens die planne van Gamble.

Eers ag jaar later in 1895 is 'n tender vir die bou van die skema aan die Rhodes Irrigation Canal Syndicate toegeken. Die planne het doodgeloop toe Rhodes, as Eerste Minister van die Kaapkolonie die moontlike verskuiwing van die swartmense uit die vallei summier stopgesit het en hy in Januarie 1896 bedank het as Eerste Minister van die Kaapkolonie.

Die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902), het 'n einde gebring aan die planne van Litchfield ten opsigte waarvan daar van owerheidsweë entoesiasme was in soverre dat plase aangekoop en toetsgate geboor en gegrawe was.

Die na-oorlogse periode is gekenmerk deur 'n besondere belangstelling deur die drie Engelse Kolonies, Transvaal, die Oranjerivierkolonie en die Kaapkolonie, in die benutting van die water van die Vaalrivier vir besproeiingsdoeleindes.

Die besproeiing van die Hartsriviervallei is egter deur twee Direkteurs van Besproeiing agtereenvolgens W B Gordon in 1906 en

F E Kanthack in 1908, afgekeur as synde te groot vir uitvoering deur die Kaapse Regering.

Eers na die Eerste Wêreldoorlog (1914-1918) sou daar van die kant van die Regering van die Unie van Suid-Afrika, met genl. J C Smuts as Eerste Minister hernieude belangstelling kom in die moontlikheid van besproeiing van die Hartsriviervallei vir vestiging van teruggekeerde soldate.

Intensiewe departementele ondersoekwerk is onderneem. Met die bewindsaanvaarding van die Pakt-Regering in 1924 met genl. J B M Hertzog as Eerste Minister, het daar 'n positiewe kentering gekom in die houding van die Regering ten opsigte van die belegging deur die Staat in langtermyn ontwikkeling.

Die uiterste ekonomiese nood veroorsaak deur die Groot Depressie van 1929-1932 en die langdurige droogte van 1932-1933 was deurslaggewend vir die Kabinetsbesluit op 1 November 1933 om die Vaalhartsbesproei-

ingskema te bou. Die afstapping van die goudstandaard in 1932, wat 'n styging in die prys van goud veroorsaak het, het die Staatsinkomste uit die belasting op myne verhoog en so het fondse beskikbaar gekom vir die bou van die Skema.

Reeds in 1933 het die Kabinet £20 000 bewillig vir voorlopige werk in verband met die skema. Die Departement van Arbeid het die werwingswerk van arbeiders onderneem. Aanvanklik is slegs ongetroude blanke mans in diens geneem. Later is egter ook getroude mans en in 1935 is Kleurlinge en in 1938 is Swartmense ook in diens geneem.

Op 15 Mei 1934 is Wet No.38, *die Vaalrivier-Uitbreidingskema* met slegs drie teenstemme deur die Parlement aanvaar.

As gevolg van die deelname van die Rand Waterraad deur 'n finansiële bydrae vir die bou van die hoofopgaardam is besluit om die dam 14 myl onderkant die samevloeiing van die Wilge- en die Vaalriviere te bou, in stede van by Kromellenboog, stroomop naby Christiana.

Omdat die beste besproeibare grond in die Taung-Reservaat, geleë was het die Minister van Lande, kol. Deneys Reitz en die Minister van Natu-  
rellesake, P W G Grobler, 'n ooreenkoms met die Tswana hoofmanne van Taung beding waardeur 8 000 morg weiveld ten noorde van die Reservaat en gratis water vir die besproeiing van 8 000 morg in die Reservaat in ruil gegee is vir 16 000 morg besproeibare grond noord van Magogong. Die Regering het ook plase van privaat eienaars in die vallei aangekoop.

Die Departement van Besproeiing was verantwoordelik vir die bou van die damme, die hoofopgaardam en die uitkeerdam, naby Veertien Strome, en die kanale - die hoofkanaal, die voeder- of sekondêre kanale



en die gemeenskapskanale waaruit die perseelhouer sy leiwater ontvang het.

Die Departement van Lande was verantwoordelik vir die voorbereiding van die gebied vir menslike bewoning. Op elke perseel is 'n woonhuis en 'n skuur gebou, ongeveer 10 morg van elke perseel is ontbos en gebraak. Persele, gemiddeld 30 morg groot is uitgemeet en in blokke van ses afgekamp. Paaie is aangelê. Die grond wat nie geskik was vir besproeiing is afgekamp in blokke van ongeveer 600 morg en aangewend vir weikampe.

In 1937 is die eerste aansoeke van voornemende nedersetters gevra. Sekere maatstawwe is aangelê waarvolgens 'n applikant sou kwalifiseer vir die toekenning van 'n perseel. Streng keuring is toegepas.

Persele is toegeken op 'n basis van proefhuurderskap, met tydelike okkupasiereg vir 'n minimum tydperk van een jaar en 'n maksimum tydperk van vyf jaar.

Na 'n suksesvolle proefhuurtydperk kon die proefhuurder 'n huurkontrak teken met 'n opsie om te koop. Grondbriewe sou nie binne tien jaar toegeken word as behalwe met ministeriële goedkeuring nie.

In 1938 is die eerste 27 proefhuurders uitgeplaas. Behalwe vir die jare 1942, 1943 en 1944, toe as gevolg van die oorlog geen nedersetters uitgeplaas was nie, is elke jaar 'n groep nedersetters uitgeplaas sodat daar in 1953 reeds 1 174 nedersetters uitgeplaas was.

Proefhuurders het 'n maandelikse nie-terugbetaalbare toelae van £5 plus 15/- vir elke afhanklike kind, tot 'n maksimum van £7-10/-, ontvang. Vir die tweede ses maande is die toelaag halveer en vir die derde ses maande gekwarteer.

Elke proefhuurder het ook 2 melkkoeie en 'n span van ses muile asook implemente ontvang. Die diere en implemente moes van die Departement gekoop word, terugbetaalbaar na vyf of tien jaar.

Landbouvoorligters het proefhuurders ingelig oor wat hulle moes plant en hoe bewerking moes geskied.

Alle oeste, behalwe dié op 'n spesifieke afgebakende area vir eie gebruik, moes by die Departement ingehandig word wat die bemerking gedoen het. 'n Kwart van die netto opbrengs is deur die Staat geneem, een-derde van die balans is in 'n trustrekening op die naam van die proefhuurder gedeponeer en die res is aan die proefhuurder uitbetaal.

Die landbounavorsingsstasie wat in 1938 begin opereer het, het proewe in verband met tuinbou, akkerbou en veeteelt uitgevoer en die verworwe kennis versprei deur middel van die landbouvoorligters, kort kursusse, lesings en kommoditeitsdae soos koring-, katoen-, lusern- en grondboontjiedae.

Voorligtingsdienste aan die perseelhouers is bevorder deur die instelling van die Departement van Landbou Tegniese Dienste teen die begin van die sestiger jare. Die Voorligtingskantoor op Jan Kempdorp het aggressief kennis en inligting in verband met besproeiingsboerdery bemark deur die publikasie van 'n kwartaalblad, *Die Landbouer* wat gratis aan elke perseelhouer gepos is.

Georganiseerde landbou, te wete die boereverenigings waarvan die eerste in Desember 1946 op Magogong gestig was, die Vaalharts Boere-Unie en die Vaalharts Landbou Koöperasie het waardevolle dienste gelewer as kanale vir die verspreiding van kennis en inligting.

Ander faktore wat bygedra het tot die ontwikkeling van die landbou was die proses van meganisering, die aankoop van meer persele deur die ondernemende boer, die diversifikasie en die intensifisering van die landbou aktiwiteite.

Die geestelike bearbeiding en versorging van die perseelhouers en arbeiders is vanaf die aanvang van die bouwerke deur die drie Afrikaanse Susterskerke, die Apostoliese Geloofsending en andere waargeneem. Huidiglik is daar ses N.G. gemeentes, een gemeente van die Nederduitse Hervormde Kerk van Afrika, een gemeente van die Gereformeerde Kerk en een gemeente van die Apostoliese Geloofsending, en ander denominasies, op die Skema werksaam.

Onderwys en opvoeding vir Blankes geskied in vyf Primêre Skole, 2 Hoërskole en 1 Hoër Landbouskool. Vir die Kleurlinge is daar een Primêre Skool op Hartswater en een Sekondêre Skool op Jan Kempdorp. Vir die Swartmense is daar 14 plaasskole, drie Primêre Skole en een Hoërskool.

Twee dorpe, Jan Kempdorp en Hartswater het as gevolg van die Skema ontstaan en saam met die Skema gegroei en ontwikkel. Die dorpe met hulle Skole en Kerke het ontwikkel tot die kulturele sentra van die Vaalhartsgemeenskap, waar kulturele aktiwiteite in hulle wye verskeidenheid beoefen word.

Vanaf die aanvang van die werksaamhede op die Vaalhartsskema was dit 'n baie belangrike bron van werkverskaffing met die Staat aanvanklik as feitlik die enigste werkgewer. Tans bly die Staat 'n belangrike werkgewer in die onderskeie owerheidsinstellings. Die boeregemeenskap het spoedig ontwikkel tot die allerbelangrikste werkgewer en het die boerdery die vernaamste bron van werkverskaffing geword.

Die Kleurlinggemeenskap en die Swartmense wat permanent op die persele woon asook dié in die aangrensende Bophuthatswana het gedeel in die ontwikkeling en groei wat op die Vaalhartbesproeiingskema plaasgevind het.

Die Vaalhartsskema lewer sy bydrae tot die landseconomie deur die produksie van landbouprodukte oor 'n wye front.

Die Departement van Waterwese benut die Vaalhartsskema as 'n leerskool vir sy ingenieurs in velerlei opsigte.

As gevolg van die bevolkingsdigtheid en die intensiewe benutting van grond en water het die Skema tot 'n belangrike groeipunt in Noord-Kaap ontwikkel. Deur die Skema het die Vaalrivier 'n standhoudende stroom geword.